516

ЕМИЛЬ де ЛАВАЛЕ.

БАЛКАНСКИЙ ПОЛУОСТРОВЪ.

БЪЛГАРИЯ, РУМЕЛИЯ и ТУРЦИЯ.

Прѣвелъ и издалъ

З. Бояджиевъ.

(Сърбия и Румѫния, които влизатъ въ тая часть сѫ оставени за пò сетнѣ).

В. Търново.
Скоро-Печатница на **Пано Ивановъ.**
1890.

Посвящава се на знаменития защитникъ на поробенитѣ националности

В. С. ГЛАДСТОНА.

Мнѣнието на Лавале за Сърбия.

Споредъ впечатлѣния ми въ врѣме на моето прѣбивание въ Сърбия и споредъ резултатитѣ отъ изучванието на документитѣ, съ които располагахъ, азъ дохождамъ до заключение, че сърбската нация е една отъ най щастливитѣ на нашия материкъ и че тя заключава въ себе си всички основания за блѣстяща бѫдащность. Тя съединява въ себе си всички условия за истинно образование, такова, което приноси на всички нравственность, свобода, просвѣщение и благосъстояние. Тука доживѣли, запазили се, мѣстни самоуправления и общински волности, които дълбоко сѫ вкоренени въ миналото, а пъкъ на нашия западъ, ний трѣбва да ги възстановяваме и да ги вдѫхновяваме къмъ новъ животъ. Производството на богатствата е йоще ограничено, но всички семейства живѣятъ на своя собственна земя. Всѣкий притежава извѣстно благосъстояние, и не можишь да срѣщнешь оная ясна противоположность между голѣмо богатство и крайна бѣдность, каквато е распространена у насъ. Просвѣщението е распространено недостатъчно, и, както това разбрало добрѣ и правителството, къмъ развиванието му трѣбва да се употрѣбятъ всички усилия. Но, поезията и историята и сега сѫ вече на домашното огнище, благодарение на народнитѣ пѣсни. Народа управлява самъ себе си чрѣзъ своитѣ прѣдставители, които се избиратъ отъ всички данъкоплатци. Демократията, която въ други мѣста основаватъ съ сила, понѣкога съ кървави прѣврати, тука си сѫществува, като старо учрѣждение и наслѣдственъ обичай. Заедно съ това, благоприятствуватъ за прѣуспѣванието и заимствованитѣ отъ западъ най добри закони и распоредби. Само че има това, което ме плаши, — да не би да поискатъ да подражаватъ на вънкашния блѣсъкъ на нашитѣ столици, който ни струва толкова скѫпо и който е създалъ толкова силни опасности, — и да се раскѫсатъ много бързо съ миналото, отъ страхъ ужъ да не би да пожертвоватъ свободата.

Съсрѣдоточаванието и силното настояване на властьта, разбира се, придава на вървежа на нацията напрѣдъ пò голѣма бързина, пò голѣма правилность и пò голѣмо еднообразие. Но, тѣ ослабяватъ личното прѣдначинание и намаляватъ природната сила на народа, като го блъскатъ насилственно въ пѫть, който той не счита за свой. Това е направила желѣзната воля на Петра Великий, но азъ мисля, че руситѣ нѣматъ основание да поздравляватъ себе си по тоя поводъ. Положението на нашия западъ съвсѣмъ не е такова добро, щото да се опитватъ да възпроизведатъ на Балканския полуостровъ това, което у насъ самитѣ е породило затруднения, които ни обсаждатъ отъ всички страни.

Струва ми се, че сѫ голѣма опасность за Сърбия, чрѣзмѣрнитѣ, повечето непроизводителни, расходи и повторяющитѣ се заеми, необходими за покриванието на тѣзи загуби. Върху това обстоятелство азъ по най настойчивъ начинъ обрьщамъ вниманието на срьбскитѣ господарственни мѫжье, къмъ която партия тѣ и да принадлѣжатъ. За

обезпечение на заемитѣ, залагатъ на капиталиститѣ сборовето отъ извѣстни налози и съ това имъ даватъ възможность да се бъркатъ въ вѫтрѣшнитѣ работи на страната. Нека турцитѣ да постѫпватъ така: тѣ не мислятъ за утрѣшния день; какво ще да става, тѣ имъ трѣбватъ пари. Но младо господарство, което го чака бѫдащность, — да се отдава по тоя начинъ, на произвола на безжалостнитѣ bonholders-и: какво може да бѫде пò прискърбно отъ това! Ни едно господарство на западъ не би се съгласило на подобна вассалность. По тоя начинъ е създадено положението на Египетъ; и подобно на феллахитѣ, гордитѣ и свободни сърби ще бѫдатъ прѣвърнати въ работници на западнитѣ кредитори, а щомъ позакѫснѣе исплащанието, Laenderbank, поддържанъ отъ борситѣ на цѣла Европа, ще подбуди Австрия да завземе Сърбия, за да изиска тежъкъ данъкъ за аукционитѣ западни прѣкуповачи. На всѣкий случай, постоянното увеличавание налозитѣ ще възбуди неудоволствия, които правителството ще поиска да унищожи. Тогава ще послѣдва унищожение свободата на словото и печата, защото тѣ, тѣзи органи на народното чувство, ще станатъ изразители за настроенията на рѣзкитѣ, а сѫщо и мятежнитѣ противници. Работата ще доде до това, че ще трѣбва да се прибѣгва до въорѫжена сила. Но, въ Сърбия особенно не трѣбва да забравятъ изрѣчението, че „на щикове може да се опира човѣкъ, но на тѣхъ не може да се сѣди.

Въ страна, гдѣ любовьта къмъ свобода е дълбоко и общо чувство, — господаря не може да управлява дълго врѣме при помощьта на сила, безъ да обрѣща внимание върху нелюбовьта на народа. Той наскоро би се озовалъ въ положението на Наполеона III, въ края на неговото управление. Като почувствовалъ разклатванието на своя прѣстолъ, Наполеонъ захваналъ да се отвлича въ чуждестранни съюзи, въ война, въ приключения. Но недостатъчно поддържатъ отъ своя народъ, той срѣщалъ голѣми прѣпятствия за побѣди.

Въ деня, когато въ Лондонъ стана извѣстно, че Франция обявила война на Пруссия, азъ ядяхъ съ Луи Блана у общия нашъ другарь, Сомерсета Бомона. Луи Бланъ бѣше умисленъ. „Насъ ще ни смачкатъ, каза той. Разбира се, тая война ще завърши това безчестно управление на империята; но какво ще стане съ нашата мила Франция? Това е положението на 93-та година, но само наопаки. Тогава Франция бѣше народъ, — народна власть, която се боряше съ произвола. А пъкъ сега Германия изобразява народъ, който е възсталалъ, като единъ човѣкъ, срѣщо чуждестранеца; това е демократия всецѣло въорѫжена срѣщо цезаризма“.

Отъ Пиротъ до София. — България.

ЕТНОГРАФИЯ И ИСТОРИЯ.

Необходимостьта да се унищожатъ митницитѣ между Сърбия и България. — Царибродъ. — Смъртьта на Николая Кирѣева. — Драгоманския проходъ. — Сливница. — България и нейната история. — Отношението на българския езикъ къмъ другитѣ славянски езици. — Иречекъ. — Пробужданието националностьта и самоуправлението на българската църква.

Пѫтуванието отъ Пиротъ до столицата на България, София, е дълго и затрудително. Пѫтя не е поправенъ и нѣма пощенски станции за промѣнувание на коньетѣ. Казваха ми, че бричката може да отиде отъ Бѣлградъ до самата София, но гдѣ ще намѣримъ коньe за промѣнувание? Въпросъ важенъ, тъй като неотдавна, главния финансовий контрольоръ, Кейе, бѣше изгубилъ единъ отъ своитѣ коньe, който спрѣлъ на пѫтя. Отъ излизането ни изъ Пиротъ до самата българска граница, ний вървехме по една долина, която е доволно добрѣ обработена, но по която не се вижда никакъвъ чифликъ или друго нѣкое живѣлище. Както и при Нишъ, това е послѣдствие отъ турското управление, което е накарало жителитѣ да се криятъ въ уединенитѣ мѣста. Шоссето, по което вървехме, бѣше насѣяно съ върби; признакъ, че го е правилъ Мидхатъ-паша.

Женитѣ отиваха на работа; тѣ бѣха облѣчени съ дълги ризи, черни сукмани и чървени пояси; главитѣ имъ забрадени съ чървени кърпи по италиянски и носяха дѣцата си задянати въ цѣдила. Малко пò нататъкъ дѣте спи въ люлка вързана на върбата, а кучето го варди. Оратъ земята, на която

йоще стърчаха кочанитѣ на царевицата. Плуга имъ удивително тежъкъ и грубъ. Два чивта впрѣгнати волове едвамъ го влачатъ. Азъ забѣлѣзахъ у една кола, която теглеха единъ чивтъ биволи, крайно първобитни колела: между четирь тѣхъ имъ части, които образуватъ кржгъ или пò скоро „многожгълникъ“ оставаха свободни междини. Такива колела ги наричатъ недоправени и тѣ, дѣйствително, сж такива. Кираджия ми обясни, че тѣ се оставятъ така за пò голѣма пъргавина.

Ний влизаме въ България прѣзъ митническия постъ на Суковския Мостъ. Изведнаждъ се види, че границата тука е прѣкарана не отъ история и географическо очъртание, но отъ трактатъ; два стълба, ето ти всичко, което указва на нея. Тъй като ний минаваме въ бричка на сръбската администрация, то българскитѣ жандарми ни даватъ честь на караулъ, а митничаритѣ не ни прѣгледватъ багажа; но азъ виждамъ онѣзи многочисленни формалности, на които се подхвърля евреина, който вози въ една голѣма кола австрийски стоки отъ Смедерево въ София. Какъвъ дългъ пжть и колко разноски за прѣвозвание! И колко много щеше да спомогне тука желѣзницата! Сърбия и до сега е запазила много низка тарифа, която не прѣвишава 3 или 5% цѣнность и, което съставлява исключение, тя се прилага и къмъ извознитѣ прѣдмети. Българската тарифа е пò висока и има покровителственни стремления. Така, на виното взематъ мито 25 ст. на ока, вслѣдствие на това вино, което въ Пиротъ струва 20 ст., въ София се дава 80 стот. и левъ. Митничара ми разказа, че отъ Сърбия въ България минава главно масло и сирене, които се разнасятъ до Цариградъ, и послѣ калчища и вължья. Прѣзъ Суковския Мостъ въ 1882 г. е прѣкарано стока само за 2,500,000 лева. Всичка стока внесена и изнесена между Сърбия и България въ сжщата година имала цѣнность 4,500,000. Това е твърдѣ малко. Може да помисли човѣкъ, че тѣзи двѣ страни сж раздѣлени съ китайска стѣна! Трѣбва, обаче, да се признае, че това зависи отъ затрудителното съобщение.

За полза ще бжде и на двѣтѣ господарства — съсѣди

да унищожатъ тая митническа линия. Тя трѣбва да принося на всѣко господарство не повече отъ 30,000 лева, и тъй като има седемъ митници съ чиновници, като не считаме пограничната стража, то расхода трѣбва да бѫде пó голѣмъ. Тука трѣбва да се създаде митнический съюзъ, даже безъ договоръ за тождественность на тарифата, — и просто да дѣлятъ сбора. Кога се направи желѣзницата между София и Бѣлградъ, то стига да учрѣдятъ едно бюро въ онова мѣсто, гдѣто ще се прѣсича българската граница. Но, за пó висока цѣль, истинно национална, която трѣбва да прѣслѣдватъ едноврѣменно и прѣдъ видъ на общото прѣуспѣвание и прѣдъ видъ на прѣуспѣванието на югославянското племе въ бѫдаще — би билъ митничния съюзъ между двѣтѣ съсѣдни страни. Прѣчката къмъ това не е въ дохода на хазната, тъй като всичкия митниченъ сборъ въ Сърбия, въ 1883 г., съставлявалъ около 3,000,000, отъ които трѣбва да се извадятъ йоще разноскитѣ за 31 митнично бюро. Слѣдователно, загубата отъ митничния съюзъ би била такава незначителна, че не струва да се смущава човѣкъ. Освѣнъ това, странитѣ, които внасятъ стока, — главно Австро-Венгрия, — би рѫкоплескала за унищожението на тая вѫтрѣшна прѣграда, която вреди за обмѣняванието и която ще прѣчи йоще повече, когато се скачи желѣзницата между Бѣлградъ, София и Цариградъ.

Ний продължавахме да вървимъ по долината до Цариградъ, но вече на сѣверъ, на югъ и особенно къмъ истокъ захвана да се възвишава Балкана съ своитѣ расклонявания покрити съ храсталакъ. Тука, трѣбваше да се разрѣши важния въпросъ за смѣнуванието на коньетѣ. И макаръ че пиротския префектъ, за устранение на всички прѣпятствия, ни даде до София за другарь своя писарь, и макаръ че тоя достоенъ и обезателенъ чиновникъ бѣше всичко врѣме облѣченъ въ фракъ и съ орденитѣ, но той можа да намѣри само единъ конь, а пъкъ намъ ни трѣбваха три или четире. По тоя начинъ, трѣбваше да вървимъ съ нашитѣ конье, че каквото ще да става пó нататъкъ.

Въ Цариб𝚛одъ азъ помислихъ, че мъгновенно попаднахъ въ Россия. Ето, напр., почти по русски написана табла: Димитръ Бошковъ, — но тя показва името на българинъ. Окол. началникъ, който доде да ни привѣтствува, бѣше облѣченъ съ бѣли дрѣхи, като Скобелева, на когото той приличаше; дългата му чьрвена брада се развѣваше отъ вѣтъра като одухало. Шапката му бѣше бѣла съ зелена обиколка, ботушитѣ му високи и коланитѣ на сабята както у русситѣ. Неговитѣ жандари (пандури), съ широкитѣ си панталони и тьмни сюртуци (камзоли) съ черни ширити и съ голѣмитѣ кълпаци, имаха твърдѣ воинственъ видъ.

Малкия градецъ има само една широчка улица, кжщитѣ всички дьрвени, дюгенитѣ низки съ турски кюпенци; но захващатъ вече да правятъ високи съ тухли кжщя, и което доставя най голѣмо удоволствие на очитѣ, то е съвършенно новото училище: добъръ признакъ за бждащето. Азъ поканихъ окол. началникъ да обѣдва съ насъ въ механата. Тя бѣше добрѣ измазана съ варъ и всичко въ нея бѣше чисто; но мобелъ почти съвсѣмъ нѣмаше. Въ двѣтѣ стаи нѣмаше нищичко; вмѣсто креватъ, имаше единъ широкъ одъръ, на който пжтника вечерь може да си натуря и нареди едно-друго. По стѣнитѣ имаше нѣколко икони святци и една картина значително пò голѣма, въ която бѣше князь Александръ „князь българский". Два лева стоятъ на заднитѣ си крака и му подаватъ стихове, а пò долу, двѣ жени, въ окови, Македония и Тракия, тъй сжщо въ стихове, викать за помощь, като го молятъ да ги освободи отъ турското иго.

Въ тая именно область русситѣ сж останали най популярни. На всѣкждѣ, освѣнъ русскитѣ икони съ изображенията на святци, се срѣщатъ портретитѣ на императора Александра, княза Николая Черногорский, Скобелева, Гурко и Кирѣева. Какво може да бжде пò хероично отъ смьртьта на Кирѣева, за която е разказалъ извѣстния английский историкъ Фрудъ, въ своя прѣдговоръ към Russia and England, книга, която е на-

писала г-жа Олга Новикова, сестрата на тоя мжченикъ за славянското дѣло.

Той излѣзълъ изъ Россия, безъ да искажи намѣрението си на своето семейство и подъ прѣдлогъ ужъ да помага на раненитѣ, като агентинъ на Чървения крьстъ. Русското правителство, което не искало война, съвсѣмъ не го поощрявало. Обаче, въ Бѣлградъ той се явилъ на чело на добороволския корпусъ, и английскитѣ корреспонденти често говоряха за младия херой, който билъ облѣченъ въ бѣли дрѣхи и влизалъ въ огъня съ безразсждно мжжество. Тѣ го наричали красивъ Хаджи-Гюиренъ. На 18 юлий се появила телеграмма за неговата смърть, и това билъ Кирѣевъ.

Въ сражението при Изворъ, на $^{6}/_{18}$ юлий 1876 г., Николай Кирѣевъ командовалъ доброволския отредъ, който билъ подкрѣпенъ съ нѣколко малки отреди отъ сърбската милиция. Поржчали му да завладѣе турския ретраншементъ при Раковица. Съ знамето въ ржцѣ той се впусналъ напрѣдъ; единъ крошумъ му пробилъ ржката; той взема знамето въ другата ржка и пакъ тича напрѣдъ. Два крошума го завалили на земята, но той не билъ йоще убитъ. Като скача и съ викъ „напрѣдъ", той пакъ се хвърлилъ въ огъня, но йоще нѣколко стжпки и новъ крошумъ го сразилъ на смърть. Неговата жена, такава самоотвърженна и такава красива, както и той, служила на прѣвързвачнитѣ пунктове. Тя напраздно дирила, отсетнѣ, обезобразения трупъ на героя. Тая легедарна смърть, която била прѣвознесена до небеса въ всички русски вѣстници и особенно въ църквитѣ, гдѣто происходили тържественни служения, до толкова подигнали общественното мнѣние, щото смъртьта на Кирѣева ускорила или рѣшила намѣсванието на Россия. Заедно съ Фруда, азъ би желалъ да вѣрвамъ, че, ако Сърбия или България и да сж биле защищавани отъ русскитѣ армии и, послѣ съвършенно освободени, то това е станало благодарение на Кирѣева, на тоя достоенъ за древнитѣ врѣмена, мжченикъ за славянското дѣло.

Окол. началникъ билъ родомъ отъ Свищовъ; той участ-

вовалъ въ послѣдната война противъ турцитѣ. За Гурка той дохождаше въ възсторгъ. „Ако да бѣха го слушали, казваше той, то войната би се свършила почти въ самото начало и нѣмаше нужда да съсрѣдоточва Россия всичкитѣ си сили, за да побѣди само съ помощьта на Ромжнитѣ. Трѣбваше да се обсади Плѣвенъ, на-мѣсто да се мжчатъ да го завладяватъ; да поддържатъ Гурка отвъдъ Балкана и да вървятъ храбро къмъ Одринъ. Въ Цариградъ бѣха объркали пусулата; султана бѣ се приготвилъ да бѣга въ Азия. Той би повикалъ назадъ Османъ-паша, и по тоя начинъ, можаше да се завърши кампанията, безъ да се пролива толкова кръвь, и съ такова омайвание, че Англия нѣмаше и да помисли да противодѣйствува за съвършенното освобождение на полуострова. Сега дѣлото се извърши само на полвина: трѣбва всичко да се захване отново". Окол. началникъ говоряше по нѣмски, но той знаеше малко и по френски. На телеграфа чиновника ми отговори на тоя язикъ. Въ България повечето образовани хора го знаятъ достатъчно. — На таблитѣ подъ кафенетата тука пишатъ *кафе*, вмѣсто *кафана*, както въ Сърбия.

Кждѣ единъ часа по пладнѣ ний тръгнахме на пжть. „Вий ще бждите щастливи, ако ви доведатъ коньетѣ до довечера въ София, ми каза окол. началникъ. Прѣди нѣколко деня дъжда развали пжтя".

Около Царибродъ нивитѣ бѣха бѣдни; селянитѣ сѣяха царевица, която съставлява тука главната имъ храна. Нѣколко ниви съ овесъ бѣха заглжхнали съ трѣва. Наскоро ний влѣзохме въ Дервентската клисура и вървехме по течението на рѣката, която завзема цѣлото ѝ дъно. Баиритѣ на долината сж образовани не отъ надвѣсени скали, но отъ много стръмни и високи склонове, покрити съ храстие. Тукъ, тамъ се изказваха на синето небе побѣлѣли отъ снѣгъ върхове; но нѣма ни чамове, ни перпендикулярни скали, както въ щвейцарския Оберландъ.

Пжтя направенъ слаба работа; той не билъ защитенъ отъ водата, която го подривала, тъй щото се срѣщаха мѣста, гдѣто насипа бѣше съвсѣмъ занесенъ отъ водата. Ний понѣкога

даже трѣбваше да вървимъ по коритото на рѣката. Въ други мѣста, отъ пжтя останало такава тѣсна ивица, че трѣбваше да отпрягаме третия конь; до като се върши това, другитѣ два коня се спиратъ, бричката се повръща назадъ и остава на единъ пръстъ отъ пропастьта. За щастие писаря, който имаще херкулесова сила, успѣваше да подложи камъкъ подъ колелото; послѣ това единъ добъръ ударъ съ камчика и ний сме спасени. Пò натагькъ се зададе мостъ, единственъ, който ний срѣщнахме по цѣлия пжть; той бѣше направенъ отъ натрупани дървета засипани съ прасть; но едно отъ дърветата се счюпило и се отворила голѣма дупка. И тука ний изминахме нещастието. Но нека благоволи читателя да помисли, че тоя е главния пжть, който съединява Сърбия съ София и съ Цариградъ. Той трѣбвало би да бжде най важния пжть за съобщение на цѣлия полуостровъ, тъй като за всички прѣселявания, експедиции, армии и всички сношения пощови и чуждестранни, — нѣма другъ проходъ. Но и тоя, който сжществува сега, се дължи йоще на Мидхатъ-паша. Дъжда, който развалилъ пжтя, билъ прѣди единъ мѣсецъ, а пъкъ и на ума си нѣмали да поправятъ развaленото. Това, повидимо, не говори въ полза на България, т. е. че тя силно желае да облегчи сношението съ Сърбия. Истина, че тука неотдавна йоще е била Турция, и това обяснява всичко.

Ний се спрѣхме да си починатъ коньетѣ прѣдъ *ханчето*, единственното човѣшко живѣлище, което срѣщнахме прѣзъ четирь-тѣхъ часа пжтувание по тая мрачна клисура. Като влѣзохъ въ ханчето да пия една сливовица за подкрепление, азъ помислихъ, че попаднахъ въ нѣкоя меча дупка. По земята се търкаляха кокали и други разни парчета; стѣнитѣ и тавана, всичко почьрнѣло отъ димъ и сажди, които испуща отъ себе си желѣзната соба, която нѣмаше тржба за излизание на дима. Нѣма столъ, нѣма маса; само нѣколко малки съ три крака столчета; по зидоветѣ отъ неодѣлания пѣсъчникъ, който билъ черъ, както всичко друго, биле прострѣни прѣсни овчи кожи; тѣ издаваха ужасна вонь. Стопанина и жена му тъй сжщо бѣха покрити съ единъ слой тьмна боя, както и бордея имъ. Тѣ жи-

вѣятъ тамъ, въ тая дива пустиня, сѣятъ нѣколко дюлюма царевица, въдятъ овци и свини, които пасатъ въ сѫсѣднитѣ планини. Тѣ сѫ цинцари и зарадъ тѣхъ разказватъ ужъ, че иматъ 100,000 лева капиталъ. Значи, има основание да се мисли, че цинцарина е толкова економенъ, колкото и работливъ. Пò нататъкъ, азъ намѣрихъ на пѫтя една голѣма костенурка, която ни стана другарь по пѫтя. Азъ се почудихъ, като я видѣвъ на такава висока мѣстность, но бричкарина ми каза, че тѣ тука не сѫ рѣдкость.

Най сетнѣ ний достигнахме Драгоманскитѣ височини. Пѫтя оставя на страна рѣката, по която ний до сега вървехме, и отива прѣзъ стрьмна крива пѫтека къмъ височината. Растителностьта става пó бѣдна. Голитѣ чьрвено-кървави скали не прѣдставляватъ никаква величественность; нѣма надвѣсена никаква красива планина; изгледъ пустиненъ и мраченъ. Като достигнахме върха, азъ прѣдполагахъ, че ще се спущаме по противоположния склонъ; съвсѣмъ не: прѣдъ очитѣ ни се растилаше широко плоскогорие, до гдѣто ти стигатъ очитѣ. И то не бѣше пàша, а изоставени ниви. Само на-мѣсти се срѣщаха засѣяни съ царевица мѣста. Около пѫтя не се виждаха живѣлища; само много надалечъ, въ дълбочинитѣ на скалистата възвишенность, която ограничава равнината отъ-къмъ сѣверъ, азъ забѣлѣжихъ нѣколко сламени кѫщи: тамъ се скрили и живѣятъ селянитѣ.

Но, въ тая некрасива и печална пустиня изведнажъ прѣдъ очитѣ ни се прѣдстави цивилизацията въ своята очарователна форма: това бѣше чюшмя отъ бѣлъ мряморъ, на който имаше написани стихове отъ Корана. Около нея, кой знае отькѫдѣ се взели малки моиченца, които наливаха вода въ сѫдове, макаръ груби по направата, но красиви по формата. Азъ отидохъ да пия: дѣцата, обаче, си закриха лицата и уплашени побѣгнаха. Его добъръ примѣръ за противорѣчието между религиозния идеалъ на исляма и политическата и административната дѣйствителность на Турция! Подобно на християнството, Корана завѣщава на хората добри дѣла. Разбира се, че нѣкой

отъ благочестивитѣ мюсюлмани вспомнилъ, че, като прѣминавалъ Драгоманскитѣ височини, търпѣлъ нужда за вода, и той завѣщалъ, въ видъ на вакуфъ, една часть отъ състоянието си, да направятъ тамъ чюшмя. Така, навсѣкждѣ въ мюсюлманския край се срѣщатъ подъ сѣнкитѣ на величественнитѣ дървета, тѣзи прѣлестни паметници, които доставятъ своитѣ благодѣтелни, оживителни струи влага на страдающитѣ отъ пекътъ животни и хора, а на вѣрующитѣ вода за омивание; но, въ сжщото врѣме, земята изоставена, населението се крие, а женитѣ бѣгатъ, като видятъ чуждестранецъ. И управлението на страната и юридическитѣ отношения сж толкова гнусни, щото страната западва. Пжтя отъ Царибродъ за София е лошо направенъ, и не се поправя. Като нѣма канали за водата, които да минаватъ подъ шоссето, то водата измива насипа и се задържа отстрани въ видъ на голѣми локви. Тука трѣбва добъръ инжинеринъ. Отсетнѣ ми казваха, че всичко, що се касае до пжтищата било повѣрено на единъ русский офицеринъ. Това съобщение крайно ме очуди.

Като вървехме йоще около единъ часъ по върха на Драгоманскитѣ височини съ нашитѣ уморени коньe, ний видѣхме прѣдъ себе си безкрайна равнина, повидимо 25 или 28 километра дълга и 7 или 10 широка. Тя е плоска, гола и носи цвѣта на засжхнала трѣва. Не се виждатъ ни дървета, ни живѣлища, съ исключение на една блѣстяща точка, това бѣше София. Ако тая обширна планинска котловина да не бѣше заобиколена тукъ тамъ съ височини, то азъ би помислилъ, че се намирамъ въ африканската пустиня. И рѣдко се случва да се наблюдава така добрѣ тъй нарѣченото отъ географитѣ възвишено плоскогорие!

За да достигнемъ върха на височината ний възлизахме отъ Царибродъ петь часа; откривщата се прѣдъ насъ широка равнина се намираше почти на сжщото равнище. По видимо, тая равнина е дъно отъ старо езеро; тя е расположена къмъ сѣверъ отъ голѣмия Балканъ, и ако да не бѣше си проправилъ пжть Искръ прѣзъ единъ прорѣзъ, единственъ, който прѣрѣзва

високитѣ скали, то Софийското поле би си останало и сега йоще подъ водата.

Бѣше вече шесть часа вечерьта, когато ний пристигнахме въ Сливница; а до София имаше йоще 32 километра. Трѣбваше да се подкрѣпимъ и ний и коньетѣ. Но коньетѣ бѣха пó щастливи отъ насъ: сѣно и овесъ имаше навсѣкѫдѣ; а пъкъ за насъ нѣмаше нищо на хана, стопанина на който бѣше пакъ цинцаринъ, освѣнъ мамулянникъ, малко студено месо, цѣли купове сланина, напълнени съ мухи и отвратително вино. За щастие цинцарина хвърли мрѣжата въ рѣката, която минаваше край селото, улови и ни приготви печена въ тѫва риба.

Вѫтрѣшностьта на хана прѣдставляваше сѫщия отвратителенъ видъ, както и ужасния бордей въ Дервентската клисура. Въ голѣмата почьрнѣла отъ пушакъ и недюшедисана стая, всичкия мебелъ бѣше нѣколко дьрвени стола и малки столчета; въ едина жгълъ прѣзъ рышетката се виждаше стопанина на хана, а около него по полицитѣ биле наредени чеши и шишета съ сливовица и друга ракия. Въ общата стая, въ която нощували пѫтницитѣ, съвършенно нѣмаше нищо, освѣнъ нѣколко заковани тукъ тамъ дъски, като столчета край стѣната: тука се располагали пѫтницитѣ нощемъ на посланитѣ си балтони! Само въ планинитѣ на Галиция, въ Испания, до колкото помня, азъ сьмъ виждалъ уединени paradas, до толкова лишени отъ всичко необходимо, както тоя ханъ въ Сливница. Ако да споменувамъ за тѣзи подробности, то е само, за да покажа, въ какво състояние оттоманското правителство е оставило главния пѫть въ тая мѣстность. Пѫтя, който съединява София съ Дунава, въ Ломъ-Паланка и върви прѣзъ Берковецъ, не е пó легкъ и не е пó добрѣ снабденъ съ всичко необходимо за пѫтницитѣ. Истина, че и пѫтницитѣ сѫ малко: така отъ срьбската граница до Сливница, ний не срѣщнахме ни бричка, ни талига, нито пѣше нѣкого, съ една дума, рѣшително никого.

Отъ Сливница до София пѫтя върви направо. Макаръ че той минава прѣзъ много равно мѣсто, но се държи крайно неисправно. Пó нататъкъ, когато вече притьмне и отдалечъ свѣ-

тяха фенеритѣ въ София, ний изведнаждъ трѣбваше да се спремъ: рѣката, като си проправила пѫть по глинестата почва между отвѣснитѣ стрьмнини, занесла моста, и ний трѣбваше да нощуваме въ нашата бричка, ако да не бѣше намѣрилъ кираджията минувка (гечитъ) пó долу, въ ливадата. И ето трѣбваше да присъединимъ силитѣ си къмъ усилията на нашитѣ уморени конье, за да истеглимъ бричката изъ рѣката. Най сетнѣ, въ единадесеть часа вечерьта, ний додохме въ София. Тамъ, слѣдъ шестнадесеть-часното прѣбивание въ бричката, азъ можахъ да си почина, заобиколенъ съ най добритѣ удобства на французското гостоприемство: г. Кейе прѣдоставилъ, до своето идвание, въ мое распореждание дома си, слугитѣ си и коня. Подлѣ такова тежко пѫтувание прѣзъ Балкана и такива бордеи, човѣкъ се почувствова изведнаждъ прѣнесенъ въ нѣдрата на нѣкой артистъ, съ источни персийски ковори по земята и по стѣнитѣ, въ нѣкое събрание отъ рѣдки картини, книги и всички истънченности отъ парижкия животъ, — наистина, това бѣше нѣкакво чудо!

— Най напрѣдъ мене ми прѣдстоеше да се запозная добрѣ съ етнографията и историята на тия страни. Освѣнъ това, въ врѣме на моето прѣбивание въ София, азъ много често бесѣдовахъ съ г. Иречека, извѣстния чешки литераторъ, който е написалъ най-добрата Българска история и когото българското правителство е повикало да рѫководи организацията на народното просвѣщение.

Българската история е интересна, тъй като въ нея, въ течение на осемь столѣтия и на много бойни полета, ний срѣщаме вече опитвания за рѣшение на тоя грозенъ въпросъ: кому ще принадлѣжи Цариградъ, на славянитѣ-ли, или на гърцитѣ?

Българитѣ, отъ туранско потекло, дошле отъ брѣговетѣ на Волга и прѣминали Дунава въ V вѣкъ. Тѣ се заселили на истокъ на полуострова. Като се размѣсили съ славянскитѣ населения, тѣ взели отъ тѣхъ езика и нравитѣ, сѫщо така, както франкитѣ, отъ германско потекло, като завладѣли Галлия, се

прѣвърнали въ френци и образовали ново-латинския езикъ. Отъ 559 година, българскитѣ армии се появяватъ по брѣговетѣ на Егейското море и обсаждатъ Цариградъ, който длъжи своето спасение на Велизария. „Българското царство“, основано въ края на VII вѣкъ отъ Аспаруха, съ столицата Прѣславъ, станало такова силно при царь Крума, щото той принудилъ Византия да му плаща данъкъ, взелъ Одринъ и подписалъ трактатъ за съюзъ съ Карла Великий. Царь Михаилъ Борисъ приелъ въ 864 година християнство и основалъ църквата, която дълго врѣме запазила своето самоуправление, безъ да признава върховната власть на Римъ, или Цариградъ. Въ течение на IX и X вѣкове, българитѣ побѣдоносно се сражавали съ маджаритѣ на сѣверъ и съ гърцитѣ на югъ. Тогава именно, тѣхното могжщество достигнало върха на своето развивание. Царь Симеонъ приелъ титла „императоръ на Българитѣ и Власитѣ, деспотъ на Гърцитѣ“, imperator Bulgarorum et Blacorum. Той разбилъ съвършенно византийскитѣ армии, даже завладѣлъ Цариградскитѣ околности и господствовалъ на цѣлия полуостровъ (893—927). Въ неговата столица Прѣславъ или Прѣславль, развалинитѣ на която се виждатъ и сега около Шуменъ, се чудили на неговитѣ великолѣпни палати, гдѣто императора живѣлъ съ всичкия азиатский блѣсъкъ, заимствованъ отъ Византия; чудили се съ мряморнитѣ церкви, съ металическитѣ кубета, — това сж монументи, които, по подражание на Свята София, биле въздигнати отъ грьцкитѣ архитектори.

Борбата между българитѣ и гърцитѣ, съ промѣнливи успѣхи и поражения, се продължавали до появяванието на турцитѣ. Нѣколко пжти, българскитѣ царье възобновявали дѣянията на Симеона и съвършенно разбивали гърцитѣ. Така Самуилъ Шишманъ, владѣнията на когото се простирали отъ Одринъ до Черно море и отъ Дунава до Егейското море, се нарѣкълъ императоръ на всички славяни, ужъ като че достигналъ вече идеята на господарството, основано на племенното единство (976). Съ Михаила се завършила, въ 1257 г., толкова славната династия на Асѣневци, които имали за своята столица Тър-

ново. Въ 1379 г., въ единъ фирманъ, който йоще сега се пази въ Рилския мънастирь, Иванъ Шишманъ, както и Симеонъ, се нарича „самодържецъ на всички българи и гърци“. — Въ течение само на два вѣка (1018—1196) България е била византийска провинция, но Калоянъ възстановилъ българската империя и рѣшилъ поражението на крьстоносцитѣ на Бедуина при Одринъ. Иоаникий — Асѣнь II (1218—1241) господствовалъ почти на всичкия полуостровъ, заставилъ патриарха да признае самоуправлението на българската църква и обсадилъ Цариградъ, който въ 1236 г. освободили италианцитѣ. Наскоро слѣдъ това се появили татаритѣ, които ужасно опустошили страната, а, послѣ, и турцитѣ, които минали прѣзъ Босфора и завладѣли полуострова. Ако да сѫществуваше между гърцитѣ, българитѣ и сърбитѣ съгласие, тѣ, може би, щеха да отблъснатъ пришелцитѣ въ Азия. Но тѣ все продължавали да се сражаватъ единъ съ другъ. Сърбитѣ, при великия императоръ Душана, като се съединили съ българитѣ, заплашвали Цариградъ и като че почти биле вече наближили да основатъ могѫщесвенно господарство (1356); но, като нѣмали правилно управление, не можили да създадатъ нищо постоянно. Въ 1389 г. погибнали сърбитѣ въ рѣшителната битка на Косово поле, а въ 1393 г., Челеби, сина на Баязета, взелъ Търново, столицата на България. Захванало се турското владичество, а българската църква, като изгубила своето самоуправление, подпаднала подъ властьта на грьцкия патриархъ. Можало да се помисли, че българската националность прѣстанала да сѫществува.

Срѣдневѣковната история малко ни разказва за онова, което е происходило въ тѣзи страни, но, при всичко това, голѣма бѫдащность йоще очаква тѣзи народонаселения. Зрѣлището на тѣзи хилядогодишни, непрѣкѫснати и за срамъ войни между гърцитѣ, сърбитѣ, българитѣ и маджаритѣ, — йоще единъ пѫть ни заставлява да поговоримъ за лударията на хората, които се карали за области, когато за всички имало до-

волно мѣсто да живѣятъ и да процвѣтяватъ мирно, и прѣдизвиква горѣщо желание, дано може най сетнѣ да се разбире тая истина понѣ отъ съврѣменнитѣ поколѣния. Извѣстно е, че благодарение на свободата и мѣстнитѣ самоуправления е възможно да се създаде такова господарство, въ което да могатъ да живѣятъ заедно различни националности и да се развиватъ, безъ да прѣчатъ на себе си, както това ний виждаме, напримѣръ, въ Швейцария, въ Съединенитѣ Штати и въ Белгия. Защо сѫ подирь това, и сега йоще тѣзъ съперничества, тая враждебность, това взаимно надпрѣварвание за главенство между такива народи, които трѣбва да си живѣятъ въ съюзъ?

Другий важенъ фактъ, който ни дава българската история, се заключава въ това, че, подъ влиянието на Византия и християнството, тѣ достигнали, въ срѣднитѣ вѣкове, такава стъпень просвѣщение, която не била по̀ низка отъ образованостьта въ онова врѣме на западъ. И само нахлуванието на таритѣ, а послѣ на турцитѣ погубило всичко. Необходимо е, затова, сега да се навакса изгубеното врѣме.

Трѣбва тъй сѫщо да забѣлѣжимъ и йоще едно обстоятелство: това е храбростьта, която показвали българскитѣ армии въ войнитѣ противъ гърцитѣ, или противъ венгритѣ.

Но, до колко българитѣ и сърбитѣ принадлѣжатъ къмъ едно и сѫщо племе и къмъ единъ и сѫщий езикъ? Отъ разрѣшението, именно, на тоя въпросъ, въ по̀ голѣмата му часть, зависи, рѣшението на въпроса и за това: може ли на полуострова да се образува голѣмо югославянско господарство? Иречекъ, който добрѣ е изучилъ всичко, що се касае до историята на България, ми разказва за оная свързка, която сѫществува между българския езикъ и другитѣ славянски езици. Разбира се, ми казваше той, че българския езикъ е много близко къмъ сърбския: сърбина и българина си разбиратъ единъ другиму. Езика, на който сѫ говорили българитѣ на брѣговетѣ на Волга, прѣди да додатъ на полуострова, билъ не финский, както йоще и сега утвърждаватъ, но турански, както езика на турцитѣ, хуннитѣ, маджаритѣ, куманитѣ и печенѣгитѣ; но, за съврѣмен-

ния българский езикъ той доставилъ, обаче твърдѣ малко основания, много пò малко, отколкото езика на франкитѣ за френския езикъ. Знаменития славистъ Миклошичъ се занимава да опрѣдѣли, колко именно туранско е проникнало въ славянскитѣ езици *). Първо, което бие въ очи отличие на българския езикъ отъ славянския се заключава въ това, че въ българския езикъ члена се поставя при края на думитѣ, както въ ромѫнския и албанския езици. Обаче, тая особенность не е отъ туранско потекло, но е наслѣдвана отъ древния езикъ на Балканския полуостровъ, иллирийский или тракийский, и тя прѣживѣла, запазила се и въ албанския езикъ. Въ старитѣ български нарѣчия въ Родопитѣ и Дебъръ, въ Македония, се срѣщатъ три форми за члена на края на думата: напр., глава-та, глава-са и глава-на, което съотвѣтствова на латинското: caput hoc, caput illud, caput stup. — Сърбския езикъ има ударения и размѣри; българския язикъ, като не отличава дълги и кратки слогове, се показва пò монотоненъ. Сърбския езикъ, както русския, чешкия и поляшкия има склонения. Падежитѣ на българския езикъ се указватъ отъ члена въ края на думитѣ и съ различни прѣдлози, както въ френския езикъ. Печатнитѣ и писменнитѣ букви сѫ едни и сѫщи; това е кириллица, съ тая разлика, че въ българския езикъ, както и въ русския има букви, които не се произносятъ, и че въ сърбския езикъ има особенни знакове за мегко изговаряние на съгласнитѣ и латинското *y*. Да се съединятъ сърбския и българския езикъ би било толкова мѫчно, както и да се слѣе езика португалский съ испанския, или норвежкия съ шведския.

Старо-българскитѣ книги сѫ писани на църковно-славянския езикъ, но повече размѣсени съ говоримото нарѣчие **). Слѣдъ паданието на древнитѣ царства и подъ владичеството на турцитѣ, влиянието на церковния езикъ все се намалявало.

*) Въ единъ свой трудъ, съобщенъ въ Академията на Наукитѣ въ Виена, отъ 2 януарий 1884 г., Миклошичъ дѣли туранскитѣ елементи въ българския езикъ на три епохи: 1) до разпрьсванието на славянитѣ къмъ югъ отъ Карпатитѣ; 2) остатъци отъ първобитния езикъ на българитѣ и куманитѣ, и 3) елементи, заимствовани отъ турцитѣ.

**) Глед. № 3 въ Приложенията.

Послѣ възраждането на писменната литература, което се наченало въ настоящия вѣкъ, народния диалектъ на Македония и източна България, очистенъ вслѣдствие влиянието на древно-славянския езикъ, — станалъ съврѣмененъ литературенъ български езикъ. Сега, освѣнъ мѣстнитѣ говори, които се различаватъ, както въ всѣка страна, по разнитѣ области, сѫществува езикъ оффициаленъ и литературенъ, който е еднакъвъ за България, Румелия и Македония.

Остава йоще единъ твърдѣ важенъ въпросъ: до колко българския езикъ е близо къмъ русския? Иречекъ ми показа, че българския езикъ е значително по̀ далечъ отъ русския, колкото отъ сърбския, и по граматика и по значението на думитѣ. Въ българския езикъ, сѫщо както въ сърбския, миналитѣ врѣмена на глаголитѣ се образуватъ при посрѣдството на суффикси, както въ латинския езикъ, а пъкъ въ сѣвернитѣ славянски езици: русския, поляшкия и чешкия, за това употрѣбляватъ, както и въ френския, спомагателни глаголи. Особенно, ударението измѣнува звуковата физиономия на думитѣ толкова значително, щото русския и българския войници мѫчно си разбиратъ единъ на другий. Но, при всичко това, образования българинъ може да чете русска книга безъ особенно затруднение.

Древния цьрковно-славянский езикъ, т. е. езика на св. Кириллъ и Методия, на който, по-видимо, въ тѣхно врѣме говорили въ Солонъ, — произвелъ голѣмо влияние върху нарѣчията на всички православни славянски народи; той имъ доставилъ обща резерва на отвлечени рѣчения за изрѣчение на религиозни, нравственни и философски понятия. А поляцитѣ и чеситѣ, подъ латинското влияние, иматъ словарь доволно отличенъ, за което чехъ и полякъ не разбиратъ българина. Коренитѣ на повечето употрѣбляеми думи сѫ едни и сѫщи, но съ течение на врѣмето, тѣ се облѣкли на югъ и сѣверъ въ различни форми. Стига само да си припомнимъ, че на православния московский съборъ (съѣздъ) на панславиститѣ, прѣдставителитѣ на различни семейства отъ славянско потекло, за да се разбиратъ, трѣбвало да прибѣгватъ къмъ френския или нѣм-

ския езикъ. Не може и да се помисли за създавание на общий езикъ, а тъй сжщо праздно е мечтание, да се мисли, че може да се наложи на западнитѣ или южнитѣ славяни употрѣблението на русския езикъ. Отъ това, че славянския езикъ се образувалъ отдѣлно, на-редъ съ кроатския, съ който, обаче, той е толкова близо, — би могло да се заключи за такава сжщо невъзможность да се слѣе българския езикъ съ срьбския или съ русския, както и да се съединятъ езицитѣ холландский и нѣмский или норвежкий и шведский; но, за образованието на съюзъ, федерация, въ това съвсѣмъ не се съглежда безусловна неизбѣжность.

Несъкрушимата жизненность на българската народность особенно се изразила въ съпротивлението на българитѣ противъ елленизацията. Тая глава въ историята на тѣзи страни е много важна. Слѣдъ установяванието на оттоманското владичество, българската цьрква, която до тогава имала свое самоуправление, — узгубила своята независимость. До скоро врѣме тя била подчинена на грьцкия цариградский патриархъ. И Фенеръ извличалъ за себе полза изъ България съ сжщитѣ способи, както и въ Босна. Портата давала първосвященството въ източната цьрква на тогова, който давалъ повече, а който вземалъ патриаршеството, за да си вземе разноскитѣ, продавалъ епископскитѣ катедри*). Епископитѣ така сжщо продавали енорийтѣ на поповетѣ, и бѣдната рая исплащала всички тѣзи разноски на тая нисходяща сълба симонически търговски дѣйствия. Всички епископи биле фанариоти, които не знаяли и прѣзирали националнитѣ езици. Грьцкия езикъ билъ вѣроисповѣданъ езикъ, а турския — административенъ. Въ училищата учили по грьцки; въ цьрквитѣ, служението тъй сжщо се извършвало

*) Тая симония, продавание званията и мѣстата на духовенството, била силна йоще въ XVII вѣкъ. Единъ френский пжтникъ пише, въ 1681 г., слѣдующето: „Въ течение на двѣ години, които азъ прѣкарахъ въ Цариградъ, двама различни патриарха, за достигание патриаршество, давали на султана подарокъ, едина — 50,000, а другия — 60,000 жьлтици. Когато нѣкой отъ тѣзи калугери успѣвалъ да намѣри нѣкой богатъ търговецъ да му даде пари, той се явявалъ при великия визирь, който не се затруднявалъ да даде титлата патриархъ на тогова, който му давалъ повече. Като получи паритѣ, той издавалъ бератъ отъ султана, който испжждалъ прѣдишния патриархъ и утвърждавалъ на негово мѣсто новия и заедно съ това, подъ опасение на биение съ пръчки, отнемание имуществото и закривание

на грьцкий езикъ. Българитѣ, които въобще не знаяли грьцки, биле лишени по тоя начинъ отъ всѣко умственно развивание, и по едно врѣме можало да се помисли, че страната е съвършенно погърчена. Висшето духовенство било ожесточенъ врагъ на националното пробуждание. Когато турското правителство издало законъ, който задължавалъ общинитѣ да правятъ училища, то фанариотскитѣ владици всѣкога биле противници на това. По тоя поводъ, привождатъ изрѣчението на Нишкия архиепископъ; „Школитѣ само размножаватъ еретици. Много пó добрѣ е да се употрѣбяватъ паритѣ за цьркви“. Разказватъ, че митрополита на старата столица, Търново, изгорилъ забѣлѣжително събрание ржкописи, относящи се къмъ историята на България отъ VII до XVI вѣкъ, и които се запазили въ съборната ризница. Но може ли да бжде нѣщо пó печално отъ сждбата на единъ народъ, когато на чело на цьрквата му се намиратъ врагове на неговата националность!

Съ възражданието на българската националность и българския езикъ е свързано уважаемото име на епископа Софроний или, Стойка Радославовъ, който, първий въ тоя вѣкъ, захваналъ да употрѣблява въ своитѣ проповѣди народния езикъ вмѣсто грьцкия. Той се родилъ въ 1739 г., а умрѣлъ въ Букорещъ въ 1816 г., и въ течение на двадесеть години училъ на българский езикъ въ своя рòденъ градъ Котелъ, като заровилъ по тоя начинъ, идея за българското отечество. Между патриотитѣ, които сж дали пòтикъ на литературното и националното движение, спада йоще и калугерина отъ Атонската гора, Паисий, който се родилъ въ 1720 г., и напечаталъ на славяно-българский езикъ историята на българскитѣ цьркви и святци; Георгий Венелинъ, родомъ руссинъ òтъ Нажи-Тибара,

---

цьрквитѣ, се заповѣдвало на гърцитѣ да се повинуватъ на новия патриархъ и да му исплатятъ дълговетѣ, които е направилъ при своето повишавание. Това повелѣние се распращало най напрѣдъ на архиепископитѣ и митрополититѣ, които го обявявали на своитѣ намѣстници. А тѣзи, които се ползуватъ отъ случая, искали отъ своитѣ священници и енорияши, освѣнъ суммитѣ, които изисквалъ новия патриархъ, и свои йоще прибавки, които тѣ ужъ ще употрѣбятъ за разноски и подароци на новия патриархъ“. Voyage a' Costantiuople, par Grelot, (681). — Ето гнусното управление, което теглили сърбитѣ и българитѣ и което насилствено е натрапено йоще и сега на славянитѣ въ Македония.

въ Венгрия, който въ 1829 г., издалъ на русский езикъ книгитѣ: *о древнихъ и новыхъ болгарахъ*, и *о народныхъ пѣсняхъ дунайскихъ славянъ*; Петръ Беронъ, който издалъ нѣколко книги, които много спомогнали на учебното дѣло (той умрѣлъ въ 1871 г.); и Раковский, — поетъ и историкъ, който написалъ поема за хайдутитѣ и изслѣдования за старитѣ български царье.

Ще забѣлѣжимъ йоще за единъ, малко извѣстенъ фактъ, за който L. Sainson говори въ една статия въ Correspondant, октомврий 1885: единъ рагузский славянинъ, Сара Владиславлевичъ, прѣдставилъ въ 1722 г. на Петра Великий, прѣводъ отъ книгата на д' Орбиньи: Storia sul regno degli Slavi (Pesaro, 1601), като го просилъ да вземе славянитѣ на югъ подъ свое покровителство и му прѣдставялъ ползата, която Россия може да извляче отъ тоя съюзъ. Въ 1807 г., владика Петръ (въ Черна-гора), като се уклонявалъ прѣдъ маршалъ Мармона отъ покровителството на френцитѣ и прѣдпочиталъ съюза съ Россия, билъ вече до толкова проникнатъ отъ етническо чувство на племенна общность, щото говори слѣдующето: „За насъ нѣма друга слава и надѣжда, освѣнъ въ съгласието съ нашитѣ братья русситѣ; съ тѣхъ ний ще живѣемъ, съ тѣхъ ще измрѣме. Който е противъ тѣхъ, той е и противъ насъ“.

Луй Леже прѣвъсходно излага въ своята книга: La Bulgarie, началото на литературното пробуждание между българитѣ, което у тѣхъ, както навсѣкждѣ, било прѣдвѣстникъ на политическото и национално възраждание. Азъ ще приведа тука едно любопитно мѣсто изъ книгата на калугерина Паисия (1762 г.), което Леже заимствува изъ запискитѣ, които Дриновъ привожда въ периодическото списание, издаваемо въ Браила: „Азъ видѣхъ, пише той, че много българи приематъ чужди езици и нрави и прѣзиратъ своя собственъ езикъ. О безразсждна нацио, защо се срамишь да се нарѣчешь българинъ! Нема́ ти не мислишь на своя езикъ? И нема́ българитѣ не сж съставлявали едно врѣме могжщественна империя? Казватъ, че гърцитѣ сж народъ пѝ ученъ и пó политиченъ“. Но тъй като има и

други народи пò просвѣщени отъ гърцитѣ, то и тѣ трѣбваше да се откажатъ отъ своята нация. Едно врѣме и българитѣ сж биле славни по всичката земя. Тий често сж налагали данъкъ на силнитѣ римляни и хитритѣ гърци. Отъ всичкитѣ славянски народи най повече е прославенъ българския народъ. Той първий е приелъ покрьстванието, първий е ималъ патриархъ, той е направилъ и повече завоевания; първитѣ славянски святци сж биле отъ наше потекло!"

Трѣбва тый сжщо да се прочетатъ въ книгата на Леже мемуаритѣ на епископа Софрония, въ които той изобразява състоянието на България къмъ края на послѣдния вѣкъ, при Пазвануолу, видинския паша, който билъ основалъ независимо княжество на дунавскитѣ брѣгове*).

За да получатъ църковно самоуправление, българитѣ сж се борили петнадесеть години. Тий сж показали забѣлѣжително настояване и дипломатическо умѣние, по едно врѣме тѣ даже се обьрнали къмъ Римъ, който се надѣялъ, че българитѣ ще приематъ смѣсено църковно състояние: ще станатъ грько-униати. Най сетнѣ при всичкото ожесточено противодѣйствие на Фенеръ, султана призналъ въ 1869 г., съ императорский фирманъ, самоуправлението на националната църква, подъ име българский екзархатъ. Тоя фирманъ подчинява подъ религиозната власть на екзарха, който прѣбивава въ Цариградъ и се назначава отъ султана, — всички епархии, населението на които е напълно българско. А епархиитѣ на Одринския вилайетъ и Македония, гдѣто, слѣдъ описа, се окаже, че двѣтѣ трети жители сж българи — иматъ право да се подчинятъ на българския екзархатъ. Малко прѣди послѣднята война, двѣ епархии: Велешката и Охридската тый и постжпали; но, оставатъ йоще деветь епархии, гдѣто господствова българский елементъ, който напраздно се стреми да се съедини съ националната църква. Сега, по тоя въпросъ, турското правителство съвършенно е промѣнило своята политика. То поддържа Фенеръ и се е дрьпнало отъ българитѣ. Неотдавно, то е назначило двама българ-

*) Глед. въ Допълненията.

ски епископи за Македония, но, като е позволило на грьцката цьрква ужъ да го заплашва, то, до сега йоще, не е издало *бератъ* на назначенитѣ епископи.

Берлинския трактатъ обезпечава на християнитѣ въ оттоманската империя свобода на съвѣстьта и свободно богослужение; слѣдователно, той дава на македонскитѣ българи права да се присъединяватъ къмъ която цьрква искатъ. Но, безъ да обрьщатъ внимание на неотколѣшното прѣдписание и на фирмана отъ 1869 г., който заключава точното обстоятелство на Портата, — тѣзи нещастни се държатъ подъ игото на грьцкитѣ епископи, които се съединили противъ тѣхъ съ турцитѣ. Затварятъ имъ училищата и цьрквитѣ, които тѣ си правятъ отъ своитѣ пожертвования; заточаватъ и пѫдятъ поповитѣ и особенно учителитѣ. Отнематъ имъ всички срѣдства къмъ нравственно и умственно прѣуспѣвание. Нѣма-ли да се намѣри нѣкоя държава, която да поиска испълнението на относящитѣ се тука статии отъ берлинския трактатъ, на който и безъ това указватъ, като на прѣпятствие къмъ осѫществяванието на народнитѣ желания?

Българското духовенство е невѣжественно, защото грьцкитѣ епископи съвсѣмъ не желаятъ, щото то да е образовано. То живѣе отъ това, което събира при испълнението на религиознитѣ служения. Но, българскитѣ селяни, както и сърбскитѣ, считатъ за дългъ само исправно да посѣщаватъ цьрквитѣ, макаръ, че заедно съ това, тѣ сѫ много привьрзани къмъ своитѣ попове и калугери, въ които тѣ виждатъ прѣдставители на своята националность.

Съврѣменна България.

България отъ врѣме на Берлинския трактатъ. — Книгата на г. Драндаръ. — Трѣбва както и въ Германия, да се уважава положението на чиновницитѣ. — Политически хора: Цанковъ, Балабановъ, Грековъ, Каравеловъ, Славейковъ. — Положението на Россия.

Азъ искахъ пó отблизо да узная неотколѣшната история на България, и дѣйствително, въ книгата, която излѣзе малко прѣди това: „Le prince Alexandre de Battemberg en Bulgarie“, българския списатель, Драндаръ, ни разказва, съ много добъръ слогъ началото на конституционното управление въ княжеството. Тая книга ми напомня романа на Стендаля, на който толкова се удивлявалъ Сенъ-Бйовъ: „La Chartreuse de Palme“, гдѣто прѣдъ васъ се развива, въ дворцовитѣ интриги и драматическитѣ епизоди, борба за самолюбия въ нѣдрата на малкия италиянский дворецъ.

Слѣдъ сключванието на Берлинския трактатъ, Учрѣдителното Събрание въ Търново дало конституция толкова либерална и даже пó демократическа, отколкото конституцията на Белгия. Князь Александръ дошелъ въ България пъленъ съ добра воля и прѣданность къмъ страната, която той билъ повиканъ да управлява, но като младъ, неопитенъ и малко довѣрливъ за добрия вървежъ на онѣзи крайно либерални учрѣждения, които си е избралъ българския народъ. Той отъ самото начало, възложилъ всичкото си довѣрие на консервативната партия, която прѣдставлявали Стоиловъ, Грековъ и Начевичъ. Тѣ биле убѣдени, че трѣбва да се измѣни конституцията, за усилвание властьта на правителството. Но не е било такова

мнѣнието на народа, и изборитѣ въ 1879 г. испратили въ София оппозиционенъ кабинетъ, гдѣто, отъ 170 депутата, министерството — имало не повече отъ 30 гласа: слѣдъ десеть деня сессията била затворена, а кабинета распрьснатъ. При всичкитѣ настоявания на министерството, които биле употрѣбени въ врѣме на изборитѣ, новата камьра, която се сьбрала въ София на 4 априлий 1880 г., била йоще пó оппозиционна, отколкото прѣдишната. Княза биль принуденъ да устжпи прѣдъ волята на страната, и той се съгласилъ за съставянието министерство, което било явно либерално и на чело на което се намирали двама достойни и много извѣстни на народа лица: Драганъ Цанковъ и Петко Каравѣловъ.

Обаче, консерваторитѣ не считали себе си побѣдени. Тий убѣждавали княяя, че либералното министерство вреди страната вжтрѣ, а йоще повече отвънъ, задграница, и му споменували за господарственъ прѣвратъ. Тоя прѣвратъ се извърши на 27 май 1881 г. подирь двѣ години слѣдъ обнародванието на търновската конституция и въ онова врѣме, когато йоще не можало да се опрѣдѣлятъ, въ дѣйствителность, нейнитѣ резултати. Княза поискалъ отъ извънредното, отъ него свикано, събрание, седемь годишни пълномощия и право да прѣдприеме прѣглеждание на конституцията.

Русския генералъ Ернротъ, военния министръ, сполучилъ, при помощьта на жандаритѣ и специалнитѣ коммиссари, да унищожи съвършенно свободнитѣ избори. Либералитѣ, които се прѣслѣдвали като звѣрове, се въздържали отъ подавание гласове. Русския генераленъ консулъ, Хитрово, донесълъ соизволение отъ русското правителство. При всичко това, нѣколко либерали биле избрани, и между тѣхъ твърдѣ достойния човѣкъ Балабановъ, билъ избранъ отъ София. Либералитѣ биле исключени изъ събранието отъ президента.

Пó нататъшното управление било възпроизведение управлението на Наполеона III въ Франция послѣ 2 декемврий: въ дѣйствителность, то било деспотизмъ, скритъ подъ тънкото було на конституционализма. Вмѣсто сенатъ билъ образованъ

държавенъ съвѣтъ, а Начовичъ и Грековъ биле повикани въ министерството. Но, наскоро, по всичката страна се появило голѣмо възбуждение. Цанковъ и Балабановъ, извѣстни членове отъ либералната партия, се приемали съ въсторгъ на всѣкждѣ, гдѣто се появявали. Министерството се надѣяло да водвори спокойствие, като отдалечило Цанкова, който билъ уловенъ и заточенъ въ Вратца. Но съ това, обаче, цѣльта не била достигната. Произвола само роздразнилъ оппозицията. При това, между друго, се показала твърдѣ почтенна чърта на българския характеръ, който напомнялъ происшествието въ Хессенъ въ епохата на Хасенпфлуга, когато висшитѣ чиновници останали на чело на правителственнитѣ противници. Така, въ София, петдесеть и петь старши чиновници, между тѣхъ; прѣдсѣдателя на контролната палата, почти всички началници на отдѣленията на министерствата, члеловетѣ на кассационния и аппелативния сждъ, членоветѣ на градския съвѣтъ, — се обърнали къмъ държавния съвѣтъ съ прошение за обезпечение отъ произвола на правителството. Това е билъ такъвъ актъ отъ патриотическа доблесть, който заслужва удивление.

Прѣдстояло избирание депутати за народното събрание; но, за да спечелятъ министритѣ свои депутати, явила се необходимость да викатъ отъ Петербургъ генералитѣ. Тамъ разбрали затруднителното положение, и испратили двама твърдѣ способни офицери, генералитѣ Каулбарсъ и Соболевъ. Водени и тоя пжть по военному, изборитѣ се оказали на всѣкждѣ въ полза на консерваторитѣ. Но, наскоро Начовичъ и Грековъ, а тъй сжщо и самия князъ захванали тайна война противъ русскитѣ генерали. Въ това отношение ми сж разказвали занимателни подробности. На обѣдитѣ у княза, генералитѣ водили и невиканитѣ свои адютанти, а на вечеритѣ, княза се преструвалъ, че не ги вижда. Княза билъ много раздразненъ, гдѣто го третирали русскитѣ министри, като протеже. Министритѣ си постжпвали, като стопани на положението и се стремили да каратъ работата по свое усмотрение. Министритѣ—консерватори се опитвали да ги принудятъ да си дадатъ отставката, като

възбуждали противъ тѣхъ опозицията въ събранието. Но отъ Петербургъ имъ дали да разбиратъ, че не считатъ извършена миссията на генералитѣ Соболева и Каулбарса. Трѣбвало да се дрьпнатъ, както се оказало, Начовичъ и Грековъ.

Раздразнени, тий продължавали да се борятъ съ по голѣма необузданность, отколкото другий нѣкой пжть. Тѣ дошле до това, че направили съюзъ съ либералитѣ, за да накаратъ русситѣ да си идатъ: въ сжщото врѣме и княза избѣгвалъ да се срѣща съ министритѣ—русси.

Тогава Россия разбрала, че тя отива по кривъ пжть, като благоприятствова на реакцията, и русския консулъ Ионинъ принудилъ (въ августъ 1883 г.) князь Александра да възстанови търновската конституция. Консерваторитѣ, като видѣли, че ще пропаднатъ, употрѣбили всичкитѣ си усилия, за да се сближатъ съ либералитѣ. Цанковъ, който до вчера билъ заточенъ, изведнаждъ станалъ распоредитель на сждбинитѣ. Той приелъ властьта, която му прѣдложилъ княза, но съ условие, че вече нѣма да се уклонява отъ конституционния пжть.

Русскитѣ генерали Каулбарсъ и Соболевъ дали отставка и оставили София. Консерваторитѣ, които сами ги викаха, открито ржкоплескали на тѣхното отиване, а пъкъ радикалитѣ показвали къмъ тѣхъ най шумни симпатии.

Россия изразила своето неудоволствие, като повикала двамата адютанти на княза, даже безъ да му извѣсти за това.

Княза отъ своя страна уволнилъ отъ свитата си всички русски офицери, които биле останали и повикалъ българскитѣ офицери, които се учили въ Петербургъ и биле 31 человѣкъ. За поправение на отношенията билъ испратенъ въ Петербургъ человѣкъ, който е създаденъ да прѣдстави най добрѣ България, — Марко Балабановъ. Той билъ приетъ прѣвъсходно въ Петербургъ и съглашението станало. Испратили полковника Каулбарса и било рѣшено, че русскитѣ офицери въ България ще управляватъ исключително военнитѣ дѣла. Въ общото билъ достигнатъ важенъ резултатъ: подобно на източна Румелия,

България се освобождавала съвършенно отъ руското настойничество.

Обаче, съюза между двѣтѣ партии, който билъ сключенъ за образованние на министерството, се продължавалъ кaсо врѣме. Консерваторитѣ, като дѣйствовали върху княза и русския консулъ, се опитвали да накаратъ Цанкова да подаде оставка; но, той билъ доволно силенъ, много обичливъ отъ народа, и противницитѣ му трѣбвало да отстжпятъ. При всичко това, тоя знаменитъ господарственъ човѣкъ, който билъ святецъ въ врѣме на своето заточение въ Вратца, потърпѣлъ поражение на послѣднитѣ избори. Либералната партия сполучила да ги устрани и се сформировало министерството на Каравелова.

Княза приелъ новото министерство безъ колебание и гласно заявилъ, че той при управлението си ще се съобразува съ волята на страната. Причинитѣ за паданието на Цанкова, биле, както казватъ, неговото прѣдвишно съглашение съ консерваторитѣ и задължението да измѣни търновската конституция, като образува висша палата. Въ народа се развила вече силна привързанность къмъ конституцията и, въ тоя случай, българския народъ не прави погрѣшка. Що се касае до Каравелова, то, отъ като е получилъ власть, той, — което съставлява рѣдко явление, — успѣлъ да запази благоволението на народа и на княза.

Въ течение на тѣзи петь години, изминати отъ освобождението на България, колко свалени министерства, колко измѣнувания на възгледитѣ, колко внезапни промѣнувания! Много и твърдѣ много: прилича на онѣзи несвързани драматически пиеси, гдѣто актьоритѣ непрѣкжснато влизатъ въ едни врата, а въ други излизатъ. Нѣма рѣшително никаква послѣдователность, а пъкъ тя е безусловно необходима, особенно, когато трѣбва да се даде на страната ново устройство. Причината е, прѣди всичко, княза и неговитѣ съвѣтници, които нѣматъ довѣрие въ демократичното стремление на страната и искатъ да управляватъ самовластно. Това може да се осжществи само тогава, ако би Россия да го поддържи съ въоржжена си-

ла, но, русското правителство отказало да помага на такъвъ несвоеврѣмененъ деспотизмъ и постжпило разумно, както въ интереса за своята популярность между славянитѣ на полуострова, тъй и въ интереса на европейския миръ.

Азъ се опитвахъ да покажа, какъ Леополдъ I сполучилъ да утвьрди свобода въ Белгия, като заставилъ цѣла Европа да се чуди и станалъ най популяренъ господарь въ своята епоха, — всичко това е единственно, че той прѣдоставилъ на белгийцитѣ да се управляватъ сами (глед. моитѣ Etudes et Essais). И азъ не мога да се въздържа отъ мисъльта, че господаритѣ, които сж призовани да царуватъ въ младитѣ, неотколѣ появивши се на дунавскитѣ брѣгове, господарства, би направили добрѣ, ако да изучаха кариерата на Леополда и да се вджхновяха отъ неговия примѣръ. Така, по-видимо е постжпалъ румжнския краль, и той не се чувствова злѣ отъ това.

Като остави изборитѣ свободни и образува министерства съобразно съ желанието на болшинството на свободно избрания парламентъ, — господаря намалява своята отговорность, придобива популярность и до извѣстна стъпень, избѣгва личното съперничество, интригитѣ на самолюбието и, особенно, интригитѣ на чуждестраннитѣ държави. Истина, че ще трѣбва да се признава исхода на партийната борба. Но, въ страна съ прѣдставително управление, тѣзи борби сж неизбѣжни и тѣ си иматъ своето благородство — възвишенность на мислитѣ, тъй като тѣ проистичатъ отъ различното разбирание условията за прѣуспѣванието на страната.

Друга полза, особенно въ тѣзи страни, които постоянно чувствоватъ на себе си влиянието на съсѣднитѣ велики държави, — се заключава въ възможностьта, да имъ се съпротивляватъ, да имъ указватъ необходимостьта да се съгласяватъ както съ парламента, тъй и съ мнѣнието на обществото.

Но, което трѣбва безусловно да се избѣгва, то е упорното продължение да мѣстятъ чиновницитѣ, което вършатъ извѣстни министерства въ България. Мѣстението висшитѣ чиновници, послѣ всѣко промѣнувание президента на Съединенитѣ

Штати, според общото признание, е такъв тежък недостатокъ, че той унищожава повечето сгодности на народоправнитѣ учрѣждения. Въ Франция, при такова множество прѣврати и революции, управлението си оставало прѣвъсходно, защото положението на чиновницитѣ обикновенно се уважавало. Въ Белгия, Леополдъ I никога не се съгласявалъ на мѣстение. Въ писалищната си маса той ималъ малко чекмедже, което добрѣ знаяли неговитѣ министри, гдѣто се трупали неодобренитѣ отъ него прѣдложения. Замѣстванието на прѣдишнитѣ чиновници съ приятелитѣ на министритѣ, които сѫ дошле на власть, вляче слѣдъ себе си многочисленни, гнусни послѣдствия. Това необходимо прѣвръща чиновницитѣ въ агенти на политическа борба, които повече се стараятъ да доставятъ тържество на своята партия, отколкото да се трудятъ за общото благо. Това разрушава послѣдователностьта и опитностьта, които сѫ толкова необходими за управлението. Хората отъ различни направления се каратъ за властьта, повече не за да насочатъ пó добрѣ государственнитѣ дѣла, но да свалятъ своитѣ противници и да се гордѣятъ съ побѣдата, която се изплаща отъ народа. Въ замѣна за извѣстния видъ немѣстение, което ще присвоите на чиновницитѣ, вий искайте отъ тѣхъ безусловна честность, прилѣжна работа, точно испълнение своитѣ дѣла, — но не политически услуги; а, вмѣсто да увеличавате числото на службашитѣ, нó добрѣ е да имъ се плаща добрѣ за труда.

Въ Германия и Австрия чиновницитѣ на управлението, съ исключение на онѣзи, длъжноститѣ на които иматъ политический характеръ, както областнитѣ управители, — не могатъ да се пѫдятъ, или даже да се мѣстятъ противъ тѣхно желание другояче, освѣнъ съ мотивиранъ дисциплиниранъ приговоръ. (Глед. Ulbrich. Lehrbuch des Oester. Staatsrech, стр. 203—234).

Въ Испания, послѣ всѣко промѣнение на министерството, хиляди чиновници се уволняватъ съ полвинъ жалование или съвършенно се испѫждатъ и се замѣстятъ съ онѣзи, които сѫ доставили тържество на партията. Испѫденитѣ, cesantes, ту-

такси се впущатъ да интригуватъ, да подбуждатъ и продължаватъ това до тогава, до като възвърнатъ на власть водителитѣ на своята партия.

Въ начъртание на своето прѣустройство, младитѣ дунавски господарства сж расположени да вематъ за образецъ Белгия или Франция. Но, въ това тѣ грѣшатъ. Тѣхното общество прѣдставлява чърти отъ селска демократия, както въ Швейцария и въ Норвегия, а за това трѣбва да подражаватъ на учрѣжденията, именно, на тѣзи страни. И нека не се боятъ господаритѣ отъ това! Селскитѣ демократии сж крайно консервативни, при това, разбира се, условие, че тѣ вардятъ джоба на селянина и не увеличаватъ данъцитѣ.

Отъ недавнитѣ събития, Россия може да извлече за себе си тоя полезенъ урокъ, че, въ името на правото и человѣчеството, тя трѣбва да обяви, че благоприятствова, при всички обстоятелства, за освобождението на южнитѣ славяни, безъ да туря за това ржката си на своята шпага и безъ да застрашава нѣкого. На истокъ нейната роля е напълно начъртана, нейната задача се състои само въ защищавание двѣ велики начала, на които принадлѣжи бждащето, — въ защищавание началото на националностьта и началото на народната върховность. Тогава, като ще е въ състояние да расчитва върху съчувствието на народитѣ, Россия лесно ще се утѣши, при срѣщание съ неблагодарностьта на високопоставенитѣ.

— Въ историята на България, въ течение на послѣднитѣ шесть години, има обстоятелство, което внушава чувство за съжаление и порицание: това е, гдѣто гладнитѣ за министерски портфели дирятъ опора между чуждестраннитѣ агенти за сваление или замѣстение своитѣ противници. Общественното мнѣние трѣбва безпощадно да отбѣлѣзва подобни фактове. Като допущатъ намѣсвание на великитѣ държави, — тѣ измѣнуватъ на отечеството, и всѣкий човѣкъ, виноватъ въ такова прѣстжпление за оскърбление на своята националность, трѣбва да се прѣдава на позоръ, като измѣнникъ.

— Отъ политическитѣ мжжье, азъ се запознахъ само съ Балабанова. Моитѣ приятели не ме прѣдставиха на консерваторитѣ, а, отъ друга страна, Цанковъ бѣше на заточение въ Вратца, а Каравеловъ пжтешествуваше. Г. и г-жа Балабанови ме приеха най любезно, въ своя домъ близо до двореца, макаръ и ветъ, но меблиранъ изящно. Като опитахме трандафилевото сладко, споредъ прѣлестния обичай, съ неизмѣнно слѣдующата послѣ него чаша съ вода, — ний се разговаряхме за бждащето на страната. Балабановъ, който много се занимавалъ съ политическата економия, придава най голѣма цѣна на завършванието желѣзницитѣ. „Но, казваше той, ний ще ги направимъ пó евтено отъ нашитѣ съсѣди, сърбитѣ, които жестоко оскубаха парижкитѣ банкери, и ний се надѣемъ да избѣгнемъ помощьта на тѣзи господа. Вслѣдствие „конвенцията на четирьтѣхъ“: Австрия, Турция, Сърбия и България, — ний сме задлъжени да съединимъ Царибродъ - Вакарелъ съ София, т. е. да направимъ около стотина километра желѣзенъ пжть. Обаче, София, която ще бжде тогава съединена съ Румелия, ще трѣбва тъй сжщо да се съедини и съ България къмъ сѣверъ отъ Балкана. Въ противенъ случай, новата линия, сжщо и варненския желѣзенъ пжть, ще бждатъ полезни само за чуждестраннитѣ пжтници“.

Въ онова врѣме, българския капиталистъ Иванъ Грозевъ се завзелъ да направи линията Царибродъ — Вакарелъ за 17 миллиона лева; това не е много скжпо, ако българското правителство, дѣйствително, вземи мѣрки, за да се направи пжтя нормално и здраво, тъй като прохода между Царибродъ и Драгоманъ прѣдставлява твърдѣ голѣми мжчнотии.

Такива голѣми финансови прѣдприятия сж много опасни въ всѣка една млада, неопитна и небогата държава, и особенно тамъ, гдѣто йоще не сж забравени въспоминанията за турското управление при помощьта на *бакшиша*. За испълнение на нѣкое прѣдприятие, което изисква 10, 20 или 60 миллиона, явява се чуждестранна компания. Тя насолява цѣната, като оставя за себе си понѣ една трета часть, отъ която се прѣд-

назначава за подкупувание министритѣ, влиятелнитѣ прѣдставители, газети и понѣкога даже и главата на господарството. Какъ ще се устои противъ искушението? За прѣдишния вѣкъ разказватъ, че въ Версаль се стремили да заслужатъ, при помощьта на финансови срѣдства, благосклонностьта на една високопоставена дама. — „Чувайте, ако дадатъ сто хиляди франка, мислите-ли, че е възможно?“ — „Това е срамъ! Ще ви испждятъ слугитѣ навънъ“. „Но, ако прѣдложатъ двѣста хиляди?“ — „Мълчете, това е безумие!“ „Триста хиляди?“ — „Какъ, йоще повече? Чувайте, вий си играйте?“ — „Никакъ; можи и милионъ“. — „Да! тъй и кажете! билъ отговора.

А отвъдъ Дунава, ще остани-ли ухото глухо повече, отколкото въ Версаль, къмъ това приятно шушукание за милиона? За бждащностьта на господарствата нѣма нищо по гибелно отъ онова подкупувание, което сега е овладѣло политическия миръ, при което оня, който не се поддава и остава бѣденъ, считатъ просто за глупецъ.

Опита на Турция показалъ, че всѣко едно прѣдприятие може да стане отегчително или даже чрѣзмѣрно скжпо. При помощьта на *бакшиша*, западнитѣ капиталисти сж сполучвали да достигнатъ нуждното гласование, и страната е ставала робиня на нѣколко голѣми банки, поддържани, въ случай на несполука, отъ онова господарство, гдѣто сж намиратъ банкитѣ. Прѣдположете, че България е влѣзла въ задължение съ виенския Laenderbank: по кой начинъ, тя ще може да отхвърли искането на своя кредиторъ, който може да испрати сждебенъ приставъ, въоржженъ съ милиони штикове?

Затова, българитѣ постжпватъ много умно, като се стараятъ сами да си водятъ дѣлата. Нека крещатъ борснитѣ вѣстници и да ги прѣкарватъ назадничави и варвари! Но, нека тъй сжщо българитѣ се вардятъ и отъ своитѣ национални лихваджии. И смѣтката за расходитѣ, произведени въ врѣме на господарственния прѣвратъ, споредъ даннитѣ на парламентското слѣдствие, — се оказала малко заплетена*).

*) Глед. въ Допълненията.

Марко Балабановъ са родилъ въ Клисура (въ Румелия) въ 1837 година; отъ малъкъ той отишелъ въ Цариградъ да се учи. Като изучилъ това, което можало да се научи въ оная епоха въ училищата на оттоманската столица, той отишелъ въ Парижъ, гдѣто постжпилъ на юридическия факултетъ. Послѣ като получилъ диплома licencié en droit, той се върналъ въ Цариградъ и станалъ тамъ адвокатинъ. Въ епохата на распраиитѣ между българския екзархатъ и грьцката цариградска патриаршия, Балабановъ приелъ участие и енергично поддържалъ правата, възстановението на които искали прѣдставителитѣ на българската църква; тъй като българитѣ въ онова врѣме биле турска рая, то тѣхния екзархъ се считалъ въ сжщото врѣме и гражданска глава на българската нация.

Въ 1875 г., когато блѣснало първото възстание въ Херцеговина и дало сигналъ за пробуждание на балканскитѣ народи и за искание възстановението правата на угнетенитѣ, Балабановъ издавалъ вѣстникъ *Вѣкъ*, който възбуждалъ патриотизмъ и статиитѣ му производили голѣмо впечатлѣние въ България.

Когато билъ назначенъ секретарь на българския синодъ, той показалъ своитѣ способности въ забѣлѣжителни работи: той прѣвъсходно съставлявалъ мемуари по грьцки. Въ свободно врѣме той прѣвелъ на български „Скжперника" отъ Мольера, който наредилъ споредъ нравитѣ на своитѣ съграждани, и „Mare au Diable" отъ Жоржа Занда. Въ 1869 г. той напечаталъ въ Парижъ, безъ да се подпиши, малко едно съчинение подъ название „Les Turcs en Bulgarie„.

Въ 1876 г. когато Гафизъ-Паша и софийския губернаторъ Мацгаръ-паша потъпкали съ нечута жестокость възстанието на нѣколко българи и позволили безжалостно да избиятъ жителитѣ на Златица и Утлукюю, които прѣбрали възстанницитѣ, — Балабановъ, заедно съ Цанкова, билъ испратенъ отъ екзархията въ Европа да исходатайствоватъ за намѣсвание кабинетитѣ на великитѣ държави. Като пристигнали въ Лондонъ, двамата депутати напечатали една малка брошюрка, подъ заглавие „La Bulgarie", която развълновала общественното мнѣние

въ Европа и прѣдизвикала общо движение въ полза на угнетенитѣ Българи.

Въ врѣме на русско-турската война Балабановъ билъ назначенъ вице-губернаторъ въ Търново. Избранъ като депутатъ въ Търновското Народно Събрание, той завзелъ въ палатата, отъ самото начало, първо мѣсто, като ораторъ. Когато се раздѣлили партиитѣ, той билъ признатъ за глава на умѣренно либералната партия.

Слѣдъ избиранието на князь Александра, на Балабанова било порѫчано отъ князя да състави кабинетъ; но, прѣдсѣдателството било прѣдоставено на Бурмова, а Балабановъ сталъ министръ на вънкашнитѣ дѣла.

Назначенъ въ послѣдствие за прѣдставитель на България въ Цариградъ, въ врѣме министерствованието на негова приятель, Цанкова, — Балабановъ билъ, слѣдъ нѣколко врѣме, повиканъ въ държавния съвѣтъ, който отсетнѣ билъ унищоженъ.

Отъ врѣме на прѣврата, който билъ направенъ отъ князь Александра въ 1881 година, Балабановъ се присъединилъ къмъ либералната партия, между която той завзема важно мѣсто. Той е единъ отъ най образованитѣ хора на своята страна.

Славейковъ тъй сѫщо е много популяренъ въ България. Ето нѣколко подробности за него, които азъ намѣрихъ въ вѣстницитѣ:

Славейковъ се родилъ въ Търново около 1825 г.; слѣдователно той има повече отъ 60 години. Той е низъкъ, плешкястъ съ умно и весело изражение на лицето. Той не говори добрѣ по френски, но много добрѣ знае български, грьцки и турски. Подобно почти на всички негови съотечественници, които се намиратъ на чело на работитѣ въ тѣхната страна, — той е билъ учитель, по напрѣдъ въ Търново, а послѣ въ Пловдивъ.

Въ врѣме на борбата, която българската цьрква водила противъ грьцката цариградска патриаршия, Славейковъ е билъ единъ отъ най краснорѣчивитѣ защитници за възстановяванието на българската цьрква, — защитници за създавание онова ос-

нование на бѫдащето възкресение на българския народъ, който е разсѣянъ по Балканския полуостровъ. Отъ тогава се начената популярностьта на Славейкова. Въ Цариградъ той издавалъ много вѣстници на българский езикъ, които единъ слѣдъ другий изчезвали подъ тежестьта на цензурата и вслѣдствие конфискуванието на *матботъ калеми* - (бюрото по печата). Всѣко запрѣщавание на вѣстника струвало на Славейкова, освѣнъ туй, два или три мѣсеца затворъ, който той прѣкарвалъ въ вонещитѣ цариградски тъмници; освѣнъ това, къмъ затвора се присъединявали голѣми глоби, които само по себе, се разбира, се изплащали отъ кассата на българскитѣ патриоти. Въ свободно врѣме, което му доставяли турцитѣ, Славейковъ е написалъ нѣколко малки съчинения, комедии и поеми, които сѫ твърдѣ извѣстни въ България.

Избранъ въ 1879 г. за членъ на първото учрѣдително събрание въ Търново, той билъ единъ отъ водителитѣ, и тъй сѫщо единъ отъ най изслушванитѣ и най популярнитѣ оратори на либералната партия. Президента на сегашното българско министерство, Петко Каравеловъ, дължи отчасти своето положение на постоянната дружба и чрѣзмѣрната скромность на Славейкова, който всѣкога се крилъ задъ оногова, когото считалъ за свой ученикъ.

Когато князь Александръ поискалъ да управлява при сдѣйствието на водителитѣ отъ консервативното меншинство, Славейковъ рѣшилъ да направи възвание къмъ страната и къмъ кабинетитѣ на великитѣ държави, и съ тая цѣль взелъ да издава вѣстника „Цѣлокупна България“ — вѣстникъ на болшинството и органъ на главния комитетъ на съединението. Тоя органъ билъ много распространенъ, което е и естественно, редактиралъ се отчасти по френски, отчасти по български и всѣкидневно излагалъ программата на голѣмата либерална партия. Славейковъ управлявалъ българската часть на вѣстника, а френската била дадена на единъ френский инженеринъ.

Благодарение, именно, на тоя органъ и популярностьта на Славейкова, произлѣзло въ страната възбуждение на умове-

тѣ, прѣдъ видъ на което князь Александръ и рѣшилъ да повика на власть водителитѣ на либералната партия.

Славейковъ всѣкога е ималъ голѣмо отврыщение къмъ министерския портфель, той нѣколко пѫти бивалъ прѣдсѣдатель на Народното Събрание; но при всичко това, два пѫти той билъ привуденъ да вземе участие въ кабинета, единъ пѫть съ Драгана Цанкова, другий пѫть съ Петка Каравеловъ.

Славейкова постоянно сѫ го избирали депутатинъ въ нѣколко избирателни окрѫзи.

Като говоря за господарственнитѣ мѫжье на сврѣменна България, азъ не мога да замълча за оногова който играе въ тая минута такава прѣобладающа роля. Може да се расчита, че достоинството и финанциитѣ на страната ще бѫдатъ най добрѣ запазени всичко врѣме, до като той се намира на власть, а това не е малко качество, кога се приближаватъ къмъ Черно море.

Навсѣкѫдѣ въ България името на Каравелова се произнася съ най голѣмо уважение. Двамата брата, Любенъ и Петко сѫ родили въ Копривщица, градецъ около Пловдивъ. Тоя именно градецъ е далъ сигналъ за въстание въ 1876 година.

Пò голѣмия, Любенъ билъ списатель и поетъ. Той прѣзъ всичкия си животъ работилъ за възбужданне България противъ турското господство; но, него го уважаватъ особенно като едно отъ украшенията на националната литература. Неговитѣ съчинения, новелли, романи, стихове, въ които се огражава сврѣменния животъ на България, станали классически; всѣкий, който знае да чете, ги изучава и ги знае на-усть. Много отъ неговитѣ изрѣчення влѣзли въ обикновенния разговоръ. Въ изданията, както: *Независимость, Свобода, Знание* и т. н., които се издавали въ Букорещъ, той билъ пьрвий, който проповѣдвалъ съюзъ между всички господарства на Балканския полуостровъ.

Той прѣкаралъ живота си въ Румѫния и въ Сьрбия, като емигрантинъ, а въ България се вьрналъ въ прѣдвечерието на Народното Събрание въ Търново, въ врѣме учрѣждение-

то на конституцията. Той не видѣлъ свободна България, умрѣлъ въ 1878 год. въ Руссе, въ врѣме на русската оккупация. Миналата година учащата се младежь и отъ двата пола произведа манифестация въ негова паметь, и за въздигание на паметникъ открили подписка.

Петко Каравеловъ, сега глава на кабинета, много се занимавалъ съ економическитѣ и финансовитѣ въпроси. Той завършилъ своето образование въ Москва въ 1871 г., на философския факултетъ. Като не можалъ да се върни на отечеството си, което тогава се намирало подъ игото на турцитѣ, той, до началото на послѣдната война, прѣподавалъ история и география въ една отъ гимназиитѣ въ Москва. Въ сѫщото врѣме той давалъ и частни уроци въ частни болѣрски семейства въ Москва. Каравеловъ знае: русски, френски, нѣмски и английски; но на двата послѣдни езика той се обяснява мѫчно.

Въ врѣме на русската оккупация той се върналъ въ България и тозъ-часъ билъ назначенъ вице-губернаторъ въ Видинъ. Въ 1879 г. той билъ избранъ въ много окрѫзи за депутатинъ въ първото Народно Събрание. Туке, той приемалъ активно участие въ обсѫжданието на основния законъ, и може да се кажи, че той е билъ вдѫхновителя на Търновската Конституция, която сега и защищава съ ревность и постоянство, при посрѣдството на вѣстника съ сѫщото име.

Послѣ паданието на първото българско министерство, Каравеловъ е вземалъ участие въ всичкитѣ кабинети до 1881 г., до самия прѣвратъ. Тогава той се прѣселилъ въ Пловдивъ, отгдѣто продължавалъ да управлява националната партия. Благодарение на своята усѣтливость и своитѣ разнообразни познания, той произвелъ на Алеко-паша влияние, което се отразило въ новата посока на работитѣ въ Румелия. Каравеловъ намиралъ, че Румелия е повикана къмъ пó трайно спазвание своитѣ свободни учрѣждения, отколкото княжеството.

Щомъ била възстановена конституцията, изборитѣ станали въ полза на либералната партия. При откривание на събранието Каравеловъ и Славейковъ имали грамадно болшинство,

и княза рѣшилъ да прѣдостави на Каравелова образованието на новия кабинетъ. При първо срѣщание княза му казалъ: „Любезний Каравеловъ, вторий пжть ти се заклевамъ, че ще бжда робъ на народната воля, и че азъ ще управлявамъ всичко съгласно съ Търновската конституция; да забравимъ всичко, което бѣше въ врѣме на прѣврата и да работимъ заедно за благото на страната“. И княза цалуналъ Петка Каравеловъ.

Съ встжпванието си на власть Каравеловъ можилъ съвършенно да прѣобразува всички министерства, които биле ослабени вслѣдствие господарственния прѣвратъ; различнитѣ, прѣдложени отъ него закони, биле приети едногласно. По тоя начинъ, може безъ прѣувеличавание да се кажи, че сегашното управление въ България се дължи на Каравелова, и че нищо не се върши безъ негово внушение, както това сж доказали послѣднитѣ събития. — Самитѣ негови политически противници признаватъ неговата честность, а той, по убѣжденията си, е социалъ—демократъ. Той обича русския народъ; той признава жертвитѣ, които русския народъ е принесълъ за неговото отечество, но не може да търпи да се мѣси чуждестраненъ агентинъ въ вжтрѣшнитѣ дѣла на княжеството. Неговия девизъ е: „България за Българитѣ“, т. е. България, свободна отъ всѣко чуждестранно влияние.

До сега той е опубликовалъ само едно съчинение: „Коментарии и критически разсжждения за конституцията“, напечатано въ пловдивския журналъ „*Наука*“. Многочисленнитѣ подтвърждения отъ различни езици, които привожда въ забѣлѣжкитѣ, показватъ, че той добрѣ разбира фактоветѣ и теориитѣ на политическата наука.

Прѣди той е билъ много небрѣженъ къмъ своя туалетъ: носилъ дълги косми, нечесана брада и това давало поводъ на неговитѣ врагове да го прѣдставятъ за нихилистъ. Отъ врѣме на оженванието си той обрьща на себе си внимание, и захващатъ да се страхуватъ, че той нѣма да грѣши вече противъ контелика.

Сега той е около 46 години. Жена му е получила твър-

дѣ основателно образованне въ института на благороднитѣ дѣвици въ Москва. Тя толкова свободно знае английския езикъ, каквото и родния си; неотдавна тя е прѣвела и напечатала „Логиката“ на Стюарта Милля. Българскитѣ журнали и вѣстници съдържатъ тъй сѫщо, статии отъ г-жа Каравелова за образованнето на женитѣ и, както казватъ, тя помага на мѫжа си. Тя безплатно испълнявала длъжностьта наставница въ женската гимназия въ София. Въ србско-българската война тя съ забѣлѣжително самопожертвованне помагала на раненитѣ сърби и българи.

Движеннето въ полза на съединяванието двѣтѣ Българии тъй сѫщо било водено отъ Каравелова. То отдавна било подготвено въ умоветѣ. Въ послѣдната 1884 г. по тоя поводъ биле съставени въ главнитѣ български градове на сѣверъ и на югъ отъ Балкана — адреси къмъ великитѣ държави. Това било напълно национално движение, и нито единъ чуждестранецъ не знаялъ за него и не го поддържалъ. Князя съвсѣмъ не се договѣждалъ за това, което кроили въ Румелия. Той мирно се кѫпалъ въ морето около Варна, когато се явилъ къмъ него Каравеловъ съ заявленне, че се намиратъ въ прѣдвечерието на неустранимо избухванне на националното чувство. Александръ го разбралъ и ималъ довѣрне къмъ своя министръ. Той видѣлъ, че трѣбва да поведе законното народно движение, но, че заедно съ това, трѣбва да го рѫководи и да го умѣрява. За честь на Каравелова трѣбва да се кажи, че революцията се извършила безъ проливанне капка кръвь и безъ никакви крайни мѣрки противъ когото и да бѫде. Самитѣ мюсюлмани не оказали никакво съпротивление и нѣмали, впослѣдствие за какво да се оплакватъ.

Главната заслуга на Каравелова, ни казваха, се заключава въ това, че той има воля, извѣстно направленне, и че той може да накара да му се покоряватъ. Когато русскитѣ офицери трѣбвало да оставятъ българската войска, князь Кантакузинъ, военния министръ и русский генералъ, се подсмивалъ при мисъльта, въ какво затрудненне се озовава България. Кара-

веловъ тозъ-часъ рѣшилъ да ги замѣсти съ български началници. — „Не е възможно! говорилъ Кантакузинъ, азъ нѣма да подпиша тѣзи назначения“. — „Но това е необходимо!“ Съвсѣмъ не, азъ по̀ скоро ще подамъ отставка“. — Както щете, казалъ Каравеловъ; азъ ще приема и вашия портфель“. И двамата отишле да посрѣщнатъ князя, който се връщалъ изъ Виена. Князя запазилъ довѣрието си къмъ Каравелова, който го и оправдалъ. Това сѫ биле, именно, онѣзи офицери, които се сражаваха при Сливница, Драгоманъ, Царибродъ и Пиротъ.

Казваха ми, че князя заслужвалъ удивление въ врѣме на ужасната криза, която той прѣкаралъ. Самичъкъ, безъ генераленъ штабъ, той самъ се разпореждалъ съ всичко, най напрѣдъ по телеграфа отъ Пловдивъ. Той лично знае всички офицери въ своята армия. Той е истинский войникъ, образованъ въ прусска школа.

Селянитѣ тъй сѫщо биле безгранично прѣдадени на националното дѣло. За взетитѣ реквизиция храни и кола имъ давали свидѣтелства и расписки за получване пари: тѣ ги кѫсали. Въ онѣзи бѣдни села, които се намирали около театра на войната, тий безплатно хранили войницитѣ и всѣкий занасялъ всичко що можалъ. Милиционеритѣ се отличавали съ хладнокръвие и рѣшителность; нѣмало трѫбни звукове, ни пѣсни, но се забѣлѣзвало убѣждение, че тѣ испълняватъ своя дългъ. Женитѣ придружавали войницитѣ и безъ сълзи ги испращали въ походъ. Всички чиновници, съдържанието на които надминавало хиляда лева, а заедно съ тѣхъ и князя пожертвовали полвината отъ своята платка. Консервативната партия тъй сѫщо много помогнала. Прѣдъ видъ на националната опасность, тя заключила прѣмирие съ противницитѣ и открито поддържала Каравелова. Казватъ, обаче, че нѣкои господарственни мѫжье продължавали да поддържатъ Россия и желали даже да опитатъ щастие въ манифестация противъ князя. Ако би това да се случеше, то би заслужило такава ненависть, щото мѫчно може да си ѝ прѣдстави човѣкъ.

Ролята на Россия въ всичко това трѣбва да бѫде съ-

вършенно друга. Тя трѣбва да покровителствова, да съвѣтва, но никога да не заповѣда, да не интригува. Тя е създала България; нека да ѝ помогни да стани независимо господарство. Защо да прѣчи за развиванието на дѣтето, което е родила на свѣтъ? Нека пакъ тя да държи онова направление въ своята дѣятелность, което едно врѣме ѝ спечелило симпатията на всички славяни; нека, при всички обстоятелства, тя си издига гласа въ полза на раята, и въ Цариградъ, и въ кабинетитѣ на Европа, като се основава просто върху правата на человѣчеството и върху сгодностьта на Европа да види Балканския полуостровъ свободенъ и процвѣтающъ; само по тоя начинъ тя ще възвърне своето влияние. Другояче, тя толкова малко ще го запази въ България и въ Македония, както въ Сърбия и въ Кроация.

София. — Економическитѣ условия на България.

София и нейнитѣ околности. — Витоша. — Минерални богатства. — Ласселсъ и раздѣлѣна България. — Населението на България. — Бюджетъ. — Кейе и недостатъцитѣ на финансовата организация. — Народна банка и Гешевъ. — Земледѣлие и неговитѣ продукти. — Задруга. — Качествата на Българитѣ. — Конституция и волности. — Духовенство. — Защо да си хвърлятъ народния костюмъ? — Писмото на единъ дипломатъ за положението на работитѣ въ България. — Капитулянции. — Desiderata. — *Обичатъ ли българитѣ руситѣ? — Българо-сърбската война.*

Въ врѣме на римлянитѣ София, подъ име „Сердика", била градъ населенъ и важенъ. Константинъ, прѣди да се посели въ Византия, казалъ: „Моя Римъ е въ Сердика". И къмъ сѣверъ, по пѫтя къмъ Берковица, се виждатъ йоще и сега остатъци отъ старитѣ стѣни. Името си града е получилъ отъ княгиня София, която направила тъй сѫщо и църква въ честь на св. София; тая църква отсетнѣ била прѣвърната въ джамия, и развалинитѣ ѝ свидѣтелствоватъ, че тя била голѣма. Въ срѣднитѣ вѣкове София, заедно съ Търново и Прѣславъ, — раздѣляла честьта да бѫде столица на страната. Сега тя има 20,000 жители и 2968 кѫщи. Старата часть на града има съвършенно турский видъ: тѣсни криви улички съ малки отворени дюгенчета и дървени кѫщи; единственни, неотколѣшни монументални здания сѫ: осемь или деветъ джамии, отъ които едната е доволно красива, и послѣ, голѣмото здание баня, гдѣто въ голѣмо количество извира горѣща вода, която тече въ голѣм-

бассейнъ отъ бѣлъ мряморъ. Едната отъ джамиитѣ е прѣвърната сега въ публична библиотека и печатница.

Повече отъ 5,000 турци се изселили; тѣхнитѣ къщи се прѣвърнали въ развалини или биле купени и разрушени, и по тоя начинъ се е образувалъ къмъ истокъ на града съвършенно новия кварталъ, съ широки улици, по планъ, като шахматна дъска. Тука, именно, се възвишава двореца на княза, внушително здание, което излѣзло, както казватъ, за повече отъ четире милиона лева; срѣщо него, великолѣпна гостиница, по подражание на Виенскитѣ Ринги, съ ресторанъ, кафене и магазии съ огледални стъкла на прозорцитѣ; по́ нататъкъ, тъй сѫщо великолѣпни хотели или по́ вѣрно дворци за консулствата на Англия, Россия, Австрия, Италия и Германия. Около тѣхъ се възвишаватъ обширни, съвършенно бѣли здания: това сѫ министерствата, военното училище, което е създадено отъ руситѣ, офицерския клубъ и срѣдъ градинитѣ твърдѣ голѣмо число красиви вилли съ rez de-chossée безъ етажъ, като кѫщитѣ на римлянитѣ. Тѣзи кѫщи сѫ твърдѣ удобни, но завзематъ много мѣсто. Его расположението на дома на Кейе, гдѣто азъ се поселихъ: въ централния корридоръ се откриватъ на дѣсно: трапезарница и гостна, на срѣща работний кабинетъ и главна спалня; налѣво — йоще три стаи за живѣние; отзадъ — къмъ зданието се държатъ готварницата и стаи за едно-друго; много изби, но нѣма по́дере, защото покрива е много полѣгатъ, както и въ Россия; кѫщата е покрита съ боядисана теникия. Такава кѫща струва около 30,000 лева. Мѣстата се продаватъ тука по 40—50 лева метра и слѣдователно, скоро ще станатъ значително скѫпи; прѣди се купували по 14—15 лева. Зданията се правятъ отъ пѣсъчливъ камъкъ, който се намира въ околноститѣ, при правенето камъка се покрива съ обработенъ и украсенъ циментъ. Дървения материалъ струва много по́ скѫпо, защото се вози съ биволски кола четире—петь деня пѫть.

Азъ не съмъ виждалъ другъ градъ тъй несполучливо расположенъ, както София. Съ исключение на южната страна,

 Ив. Иорданов 7-ль.

той е заобиколенъ отвсѣкждѣ съ такава обширна равнина, че можешъ да видишъ до гдѣто ти стигатъ очитѣ, къмъ югъ се поднема мрачната гранитна планина Витоша, върха на която достига 2,300 метра и бива покритъ извѣстно врѣме прѣзъ лѣтото съ снѣгъ. Но тая твърдѣ внушителна по очьртанията планина, е съвършенно уголена. Дрьвьята сж изсѣчени и козитѣ не оставятъ друго да се развие, освѣнъ храсталакъ. Обаче, сж взети вече мѣрки противъ тѣзи животни, за да се даде възможность да порастатъ джбови и букови дьрвета. Единственна расходка съставлява ходението на Бали-ефенди, гдѣто, на брѣга на рѣката и между върбитѣ има добъръ ресторанъ и кафене. До тамъ отива голо безъ никаква сѣнка шоссе, по което пайтонитѣ дигатъ такъвъ прахъ, щото не се види нищо. Щомъ излѣзешь изъ града и се начева степь, а въ околноститѣ на града нѣма ни едно дьрво. Английския консулъ ималъ дълга прѣпирня, колко сж всички дьрвета, три или четире. Както и въ Босна турцитѣ изсѣкли дьрветата, за да устранятъ неочакванията. На равнината, която е десеть пжти пò голѣма отъ римската Компанья, по видимо има и села; но тѣ сж скрити въ трапищата на земята. Отъ-далечъ, тѣ не сж виждатъ и въ тѣхъ живѣе племето Шопи, които происхождатъ, както прѣдполагатъ, отъ покоренитѣ печенѣги, които биле поселени тука въ XI вѣкъ отъ византийцитѣ.

Климата на това плоскогорие, което се намира на 545 метра надъ морското равнище, е много непріятенъ. Зимѣ студено отъ сѣверния вѣтръ, а лѣтѣ горѣщо отъ слънчевия пекъ. Колебанията на термометра сж ужасни. Въ януарий той пада на 20 градуса подъ нулата, а въ августъ се поднема до 39°: разницата е, слѣдователно, 59 градуса. Споредъ наблюденията на Тонара често прѣзъ деня пада или се дига на 15 – 16 градуса. — По нѣкога биватъ землетресения. Така въ 1858 год. се разрушили повечето кжщья и захванали да извиратъ топли води. Най лошавото е, че накждѣто и да вървишь изъ София, къмъ сѣверъ-ли, за кждѣ Дунава, къмъ югъ, къмъ Татаръ-Пазарджикъ, кждѣ турската желѣзница, — трѣбва да употрѣбишь

два деня упорително пътуване. Мѣстопрѣбиванието на правителството трѣбва да бѫде въ Търново, което се намира въ очарователната подбалканска долина и което е историческа столица. София, която е разположена на юго-западъ въ страната, е до толкова отдалечена отъ всичко, щото нѣкои депутати употрѣбляватъ петь или шесть деня пѫть. Избора на тоя градъ приписватъ на двѣ главни съображения. Първо, София се намира на голѣма стратигическа линия и на желѣзния пѫть, който съединява западъ съ Цариградъ. Второ, като разположена на южния склонъ на Балкана, тя е по̀ близо, отколкото Търново, до Румелия и Македония, на които тя, въ извѣстенъ день, трѣбва да стане столица. Съ това послѣднето съображение се рѫководили онѣзи, които диктовали Санъ-Стефанския договоръ.

За да стане прѣбиванието въ София по̀ приятно, трѣбва прѣди всичко да направятъ около града голѣмъ паркъ, както Топчи дере при Бѣлградъ, а по всичката равнина да се насѣятъ гори. И това може да стане много лесно, защото повечето земя принадлѣжи на града и господарството. Ако да обичаше князь Александръ дървета, както румѫнския краль, — какъ можаше той да видоизмѣни печалнитѣ околности на столицата! Изобщо, тука е много по̀ необходимо да се сѣятъ дървета, отколкото да се правятъ палати.

— Има-ли България каменни вѫглища? Отъ това зависи нейната промишленна бѫдащность, тъй като сега голѣмо производство е невъзможно тамъ, гдѣто нѣма тоя прѣвъсходенъ горливъ материалъ. Азъ имамъ за тоя прѣдметъ най точни свѣдѣния, благодарение на единъ отъ нашитѣ млади инженери, излѣзли отъ специалната льежска школа, Тонара, който неда̀вно е назначенъ главенъ директоръ на минното инженерство въ България. Той ми съобщи, че сѫ намѣрени въ много мѣста каменни вѫглища. Първо, въ Трѣвненския балканъ се срѣща формация, която по видимо, се простира до околноститѣ на Габрово и Елена. Но̀ нататъкъ, къмъ югъ отъ Балкана, около Сливенъ и къмъ сѣверо-западъ отъ Казанлѫкъ сѫ открити слоевито, вѣроятно, принадлѣжатъ къмъ сѫщия бассейнъ, как-

то и сѣвернитѣ слоеве, отъ които тѣ се отдѣлили при поднеманието на Балканския кряжъ. Тритѣ трѣвненски слоя сѫ разработвали йоще отъ турцитѣ, прѣдъ послѣдната война, и въглищата биле отъ добро качество; но прѣвозванието имъ струвало много: до Търново и даже до Свищовъ на Дунава тѣ се прѣносвали съ биволски кола, а третата часть на тоя пѫть, която съставляява 50 километра, прѣминавали съ натоварени коньe. Да продължаватъ по тоя начинъ било невъзможно и разработванието било оставено. Било открито, че има въглища тъй сѫщо около Троянъ и Бѣлоградчикъ. На юго-западъ, всичко на 20 километра отъ София, е откритъ третиченъ лигнитъ, отъ твърдѣ добро качество, който се простира до 90 квадратни километра. Тоя въглищенъ бассейнъ (около Цървова) прѣдставлява, на-истина, твърдѣ цѣнно достояние за столицата, тъй като дървата тамъ сѫ много скѫпи и цѣнностьта имъ отъ година на година се увеличава. — Единъ тоннъ въглища струва въ София 24 лева; но въ една година вадятъ само 16.000 тонна. Освѣнъ това, прѣвозванието съ кола е много скѫпо, и за доставянието на тоя горливъ материалъ трѣбвало би да се направи единъ малъкъ тѣснолинейнъ желѣзенъ пѫть. Може би ще направи това Грозевъ, българинъ прѣдприемачъ, на когото българското правителство е прѣдоставило разработванието на тѣзи въглища въ течение на петнадесеть години.

Желѣзни руди се срѣщатъ на всѣкѫдѣ въ различнитѣ части на Балкана, но въ такива мѣста, щото въ настояще врѣме не може йоще да се извлѣче никаква полза. Въ Самоковъ добиватъ желѣзо, което по качество стои пò високо даже отъ шведското. Минерала се срѣща въ съвършенно особенна форма. Сиенита, отъ който е образована планината Витоша, съдържа малки частички титаническо желѣзо. Дъждоветѣ, особенно, топението на снѣга, увличатъ въ долинитѣ пръстьта, въ която желѣзоносния пѣсъкъ се отлага въ видъ на тьнъкъ слой, отгдѣто се добива минерала чрѣзъ промивание. Той съдържа отъ 60 до 70 процента магнитно желѣзо. Когато на Витоша има

много снѣгъ, то слоеветѣ се получаватъ въ голѣмо количество. — Въ Швеция азъ тъй сѫщо сьмъ виждалъ езера, отъ които извличаха подобни желѣзни отложения. — Самоковскитѣ ковачници се ползуватъ, като двигателна сила, съ водата на Искъръ, а желѣзото, което се употрѣблява особенно за правение на орѫжие, се распраща по всичка Европейска Турция и даже по Мала Азия. Но, годишното производство на това желѣзо достига за сега приблизително 2,000 тонна; и при това, неговото обработвание пада, тъй като английското желѣзо, което е значително пó евтено, конкурира въ продаванието на самоковското желѣзо. — Разработванието на срѣбърния крошуменъ минералъ, съ поправението на пѫтищата, ще стани източникъ на богатство, тъй като тоя минералъ е намѣренъ въ различни мѣста: въ околноститѣ на Елена и Кюстендилъ, въ Балканитѣ: Троянский и Етрополский, особенно около Чипровци, гдѣто саксонскитѣ рудокопи сѫ работили едно врѣме, диритѣ на които се запазили и до сега; тѣзи рудокопи, обаче, като не можили да живѣятъ съ турцитѣ, сѫ оставили страната.

Азъ доставихъ на английския посланникъ Ласселса, писмо, което ми даде за него лордъ Едмундъ Фицъ-Морисъ, изъ Foreign Office. Заведоха ме въ работния кабинетъ на Ласселса, и когато той влизаше, азъ, съ най напрѣгнато внимание, разглеждахъ една гола карта Балканский полуостровъ, гдѣто съ чървена боя, много ясно, бѣха прѣкарани границитѣ на България, създадена отъ Санъ-Стефанския договоръ, и съ гълѫбова боя, пó тьмно, границитѣ, опрѣдѣлени отъ Берлинския трактатъ. „Моитѣ другари намиратъ, каза при това Ласселсъ, - че азъ трѣбва да снема тая карта, тъй като тя възбужда опасни революционни мисли.

— „Не, отговорихъ азъ, — мисли справедливи, които наскоро ще се осѫществягъ; но, позволете ми при това да прибавя и моето дълбоко съжаление за оная вреда, която е причинилъ вашия торийский кабинетъ, като унищожи условията, достигнати отъ Россия въ Санъ-Стефано“.

Това е фактъ, че всичко, което виждамъ, което узна-

вамъ тука, — ме кара да проклевамъ творението на Биконсфилда: тоя Берлинский трактатъ! А пъкъ Англия ржкоплескала на Биконсфилда, когато се завърна, като свърши това прѣстжпление противъ справедливостьта и противъ человѣчеството: Като раздѣли България на двѣ отдѣлни части: на Княжество и Румелия, и като прѣдаде македония на турското иго; той е принесълъ християнскитѣ населения жертва на онова, въ което твърдѣ погрѣшно полагалъ интереса на Англия; но, той извършилъ нѣщо неразумно, тъй като приготвилъ поприще, всѣкога открито за русското влияние, което Биконсфилдъ собственноималъ прѣдъ видъ; съ това запазвание на русското влияние той пораждалъ причини за осложления и сблъсквания въ бждаще. Съ образованието на санъ-стефанска България, Россия почти окончатетно разрѣшавала источния въпросъ и приятелитѣ на человѣчеството трѣбвало да ржкоплещатъ на такова разрѣшение. Почти всички населения, говорящи по български, се оказали съединени заедно и освободени. Тий би съставили господарство почти съ петь миллиона жители, слѣдователно, достаточно силно, за да се развива и да се защищава, и на всѣкий случай, такава държава, която за достигание на своя идеалъ не би имала вече нужда да се обрьща за външна помощь. Въ това се заключава всичко значение, което се достигало.

Истина, че по поводъ на Санъ-Стефанския договоръ възражавали, че тая велика България би погълнала извѣстно число смѣсени села, при което се приносва въ жьртва и грьцкия елементъ. Но, ако това затруднение не е побъркало да образуватъ отъ Румелия полунезависимо господарство, то на него не може да се основава человѣкъ, като възражава и противъ освобождението на Македония, гдѣто числото на гърцитѣ не е по значително. Въ една страна, гдѣто племената сж толкова размѣсени, по неволя трѣбва да се взематъ за основание географическитѣ граници на онова племе, което се намира тамъ въ прѣобладающе болшинство. Що се касае до меншинството, то ако му е прѣдоставена свобода за запазвание на езика и религията, и ако

при това то се наслъждава съ обширни права, то всички поводи за пó нататъшни оплаквания се устраняватъ. Разчленението на България създало поводъ къмъ постоянно възбуждение, което всѣка минута все се усилва. Това възбуждение наблюдавали въ 1884 година, въ врѣме на всеобщото подавание адреси въ полза на съединение на Румелия съ княжеството, и то се проявило недавно, когато, най сетнѣ, сливанието на раздѣленитѣ части било съ въсторгъ провъзгласено отъ всичкото население.

Съврѣменното положение на христианитѣ въ Македония е пó ужасно, отъ когато и да било, тъй като оттоманитѣ разбиратъ, че единственното срѣдство за побъркване на освобождението на раята се състои въ съвършенното ѝ унищожение. Тѣ това и правятъ и, при това, правятъ го невидимо за Европа, тъй като въ Македония Англия унищожила двѣтѣ вицеконсулства, които прѣди тамъ е съдържала. Тя не иска да гледа печалнитѣ послѣдствия отъ творението на Биконсфилда! За щастие, пътешественницитѣ не мълчатъ, и до София и Пловдивъ дохожда ехото на жалбитѣ отъ приносимитѣ въ жертва. Като нарисовалъ, съгласно съ английскитѣ „сини книги“, картината на онова, което сѫ търпѣли христианитѣ въ провинциитѣ на Турция, — Сенъ-Маркъ-Жарденъ значително е помогналъ да се зароди въ Европа чувство на симпатия къмъ тѣзи нещастни населения, и послѣдствие отъ това било освобождението на Босна, Сърбия, България и Румелия. Сега, трѣбва по сѫщия пѫть да се даде помощь на раята, прѣнесена въ жертва отъ Англия на нейния Берлинский трактатъ. Положението на раята е нетърпимо: нищо не може да даде понятие за онова, което тя търпи отъ арнаутитѣ и отъ турскитѣ войници. Ето, що говори по тоя поводъ единъ тори, приятель на лорда Биконсфилда и лорда Салисбюри, — маркизъ Батъ, въ своята недавна книга, която издалъ послѣ своето пѫтешествие по полуострова: „Македония прѣдставлява въ настояще врѣме примѣръ за положението на провинция, находяща се подъ игото на Турция. Анархия господствова навсѣкѫдѣ: правителството

се оказва или безсилно, или пъкъ не иска да се ползова съ властьта, която има. Нѣма ни поредица, ни обезпеченность, колкото за хората, толкова и за имуществата. Даже тамъ, гдѣто минава желѣзницата, боятъ се да не бѫдатъ изклани на двѣста стѫпки отъ станциитѣ. Задъ градскитѣ врати живота на човѣка вече е въ опасность. Търговцитѣ не се рѣшаватъ да пѫтуватъ другояче, освѣнъ придружени съ много жандари, и често, при всичко че иматъ стража, или при нейното съдѣйствие, — вzematъ ги въ плѣнъ, отнематъ имъ паритѣ или ги убиватъ. Всѣкий день, нѣкой отъ раята бива закланъ отъ албанскитѣ или турскитѣ бееве, които изнасилватъ женитѣ, горятъ селата или ги облагатъ съ голѣми откупи, и нѣма никакво срѣдство да се подбуди турската власть или къмъ защита, или къмъ наказание. И всичко това произлѣзва прѣдъ очитѣ на освободенитѣ и треперащи отъ негодование българи“ (On Bulgarian Affairs, стр. 80). Артуръ Евансъ, който неотдавно е посѣтилъ Македония, рисува такава сѫщо печална и написана отъ натура картина на тая нещастна страна.

Маркизъ Hutly, като дава отчетъ за своитѣ впечатлѣния въ врѣме на пѫтешествието си по истокъ, говори: „Азъ си съставихъ високо мнѣние за българитѣ. Възбужденнието, което се е появило въ настоящата минута въ полза на съединяванието България и Румелия, е неустранимо, тъй като властьта на султана, отъ день на день, става все повече и повече призрачна. Желанието на българитѣ да съединятъ въ едно господарство различнитѣ области на Европейска Турция, населени отъ тѣхното племе, разбира се ще се осѫществи, и азъ мисля, че българитѣ нѣма да се забавятъ да завзематъ мѣсто въ първитѣ рѣдове (a leading position) между народитѣ на источна Европа“. (Fortnightly Review, 1 дек., 1884).

Елизе Реклю тъй сѫщо прѣдсказва добра бѫдащность на българитѣ:

„Въ смѣсенитѣ цариградски коллегии, говори той, обикновенно българитѣ оказватъ най добри успѣхи. Това е важенъ признакъ за жизненность. Нека тѣ да продължаватъ тоя пѫть,

и българското племе, за което може да се каже, че него отдавно го е съзирала историята, ще получи възможность отново, съ достоинство, да се появи на сцената на свѣта". (Nouv. Géorg. univers, т. I, стр. 228). — По поводъ на звѣрствата, които се вършатъ въ Македония и за които азъ говорихъ неднократно въ Pall Mall Gazette, лордъ Hully говори, че, споредъ неговото мнѣние, положението на тая нещастна страна е ужасно, и, послѣ, той прибавя: „Англия и другитѣ държави, подписавши Берлинския трактатъ, сѫ взели на себе си строго обезателство да спрѫтъ тѣзи ужаси и това безчестно управление.

„Тъй като ний не искахме да дадемъ на Македония административно самоуправление, то, нѣма съмнение, че ний сѫщо, — и по съвѣсть и по законъ, — сме задължени да защитимъ тая страна отъ жестокоститѣ и притѣсненията".

Гласностьта е единственното срѣдство за поправяние на това положение, по печално отъ което нѣма въ тоя свѣтъ. Не сѫ криви за туй софийскитѣ патриоти, които сѫ основали вѣстникъ „Македонский Гласъ", гдѣто, на френски, се печататъ всички прѣстѫпления, които се вършатъ въ Македония, което, между друго, съ такава [illegible] въ английскитѣ журнали и Артуръ Евансъ. [illegible] вѣстникъ (Македонский Гласъ) до [illegible] на великитѣ държави, тѣ ще достигнатъ [illegible] мнѣние ще се проникни съ [illegible] турското правителство ще [illegible] обязателства, които [illegible] въ противенъ случай, Европа [illegible] както това е станало въ [illegible]

Азъ [illegible] дѣятелство- ваха нѣчта [illegible] въ София. Въ врѣме на [illegible] усѣщало се, [illegible] усили [illegible] прѣнасевание [illegible] раба съ [illegible] къмъ игра [illegible] настана [illegible] Азъ [illegible] съ г-жа

Ласселсъ, която е легка, весела и твърдѣ умна особа. Тя ми разказа за неудобствата въ първо врѣме на прѣбиванието тука: по новитѣ улици не можало никакъ да се ходи; като вървишь, изгубвашь си обущата; въ пайтона забатачвашь въ кала, както това е било въ врѣме на г-жа де-Севиньи. Добритѣ калдѫрьмени камьни, които стрували много скѫпо, биле натуряни съ голѣма прѣдпазливость; но послѣ растопяванието на снѣга прѣзъ пролѣтьта тѣ изчезнали: погълнала ги разкаленaта глина. Водитѣ прѣпълняли пѫтищата. Но, сега всичко е подобрено. — Обществото въ София е твърдѣ любезно, тъй като въ него господствова голѣма непринужденность. Виждатъ се твърдѣ често, почти всѣкий день.

Ловчиитѣ и любителитѣ да се льзгатъ на конки могатъ да бѫдатъ щастливи тука. Гонението мечки по Витоша и Балкана прѣдставлява ловчийство, което нѣма подобие.

Добъръ обѣдъ тука йоще мѫчно може да има човѣкъ. Най добъръ се приготвя у френския посланникъ; но за нещастие, готварката му, родомъ белгийка, отсѫтствовала; тя се лѣчила въ Карлсбадъ. Това възбуждало печаль у всички любители да поядатъ.

Г-жа Ласселсъ много ми хвалила българитѣ. Тѣ сѫ трезви, честни, много трудолюбиви и твърдѣ слушливи; отъ тѣхъ ще излѣзе нация съ благонадѣждни качества.

Хлѣба се продава отъ 20 до 30 ст. килограмма; месото отъ 1 левъ до 1 левъ и 25 ст.; кокошка отъ 60 стотинки до 1 левъ и 50 стотинки.

Ний разгледвахме иллюстрированната книга на Каница за България. Каницъ е прѣминалъ страната по всевъзможни посоки, и, както казватъ, впечатлѣнията и описанията му сѫ много вѣрни.

— Г. г. Геровъ, Балабановъ, Сарафовъ и Помяновъ направиха въ моя честь обѣдъ на Бали-Ефенди. Гостинницата е добрѣ расположена между върби и тополи, на брѣга на рѣката, която тече отъ Витоша. Азъ се възползовахъ и тука отъ случая, за да защитя сѫщитѣ онѣзи мнѣния, които изказахъ и въ Бѣлградъ. Споредъ моето мнѣние, трѣбва да се поощряватъ

онѣзи клонове на националната промишленность, които произвождатъ трайни вещи, приспособени къмъ климата и нравитѣ, а да не се пораждатъ, чрѣзъ покровителство, вспомоществование и митнични облегчения, голѣми искуственни производства, които доставятъ стока отъ низко качество. България трѣбва да бѫде особенно землядѣлческа; ума и наклонностьта на нейнитѣ жители сѫ насочени къмъ тоя родъ дѣятелность. Прибавете и малко практическо знание, и тѣ ще обогатятъ страната. Цѣльта трѣбва да бѫде не голѣмия извозъ, не голѣмитѣ цифри въ рубриката на вънкашната търговия, както това нѣкои погрѣшно мислятъ, но широкото удовлетворение всички потрѣби на населението. Beati nimium agricolae! И ний пихме прѣкрасно румелийско вино за бѫдащностьта на нашитѣ свободни страни: Белгия и България.

— Съгласно съ послѣдното прѣписвание, което старателно било разгледано, както азъ се убѣдихъ, отъ Сарафова, въ България имало прѣзъ 1881 година: 349,905 стопанства, които се помѣщавали въ 339,870 кѫщи и съставлявали собственность на живущитѣ въ тѣхъ: 1,015,730 мѫжье и само 925,253 жени; слѣдователно всички биле 1,998,983 души. Долнитѣ цифри, които се относятъ къмъ производителностьта и извоза, даватъ понятие за богатството на страната:

Пшеница се произвожда	800,000	тонна.
Царевица „ „	150,000	„
Ечемикъ „ „	375,000	„
Ръжь „ „	185,000	„
Овесъ „ „	225,000	„

Едрия добитъкъ достига 389,115.

Извоза на различнитѣ житни растения, въ срѣдня година съставлява повече отъ 200,000 тонна, отъ тѣхъ 78,684 сѫ изнесени отъ Дунавскитѣ пристанища: Руссе, Никополь, Свищовъ, Орѣхово, Ломъ-Паланка, а другото отъ пристанището на Черно море, Варна. Прѣвозванието, като нѣма желѣзници, се извършва съ кола, а тъй като на тоннъ километръ се плаща отъ 1 до 2 лева, то тежкитѣ стоки ставатъ скѫпи, до като се

привеват до пристанището за товарение на корабитѣ; вслѣдствие на тая причина, цѣнитѣ си оставать много долни и вжтрѣ въ страната.

Вино се добива особенно въ околноститѣ на Варна, Кюстендилъ и Търново; но то се приготвя така просто, щото не може да се прѣнасва: въ Марсилия то доходи вкиснато.

— Вслѣдствие значителното изселвание на мюсюлманитѣ, които си отиватъ, защото не искатъ да се подчинятъ въ армията на християнитѣ, населението значително се намалило въ градоветѣ. Така, въ Видинъ, гдѣто сега сж 13,602 жители, до послѣдната война имало 30,000. Прѣдполагатъ, че сж се изселили около 200,000 турци. Нека не тжжатъ за тѣхъ и нека имъ прѣдоставятъ свободно изселвание. Кжщитѣ и имуществото имъ се продаватъ за низка цѣна, — а това е отъ голѣма полза за покупателитѣ. Освѣнъ това, съ отиванието на турцитѣ се устранява, въ бждаще, единъ елементъ на несъгласие. Нѣма особенна загуба отъ тѣхното отивание, тъй като търговията значително се увиличила: отъ 52,230,654 лева въ 1879 год., достигнала 90,279,000 лева въ 1882 год.; въ толкова малко врѣме, тя почти се удвоила. Както и въ Сърбия, главната търговия е съ Австрия; послѣ слѣдва Англия и на трето мѣсто — Румжния. Сношенията съ Франция сж почти нищожни: въ 1881 год. влѣзла въ България френска стока всичко за 3,019,800 лева.

Россия се стреми да въведе България въ сферата на своята търговия. Тя желае да се направи желѣзница отъ устието на Дунава до София, която да прѣсича диагонално всичката страна. Въ октомврий 1882 год тя подарила на князь Гагарина годишна субсидия 1,200,000 рубли, за да помогни да се удържи параходството между Одесса и дунавскитѣ пристанища; успѣха, обаче, е съмнителенъ. Русската промишленость, крайно покровителствована, не може да се бори съ западъ, и, освѣнъ това, економическитѣ условия на Россия и България сж много сходни, за да може да се установи обмѣнявание.

— При всичкитѣ усилия на френския делегатъ, г. Кейе,

който внесълъ при испълнение на своята миссия безусловна прѣданность къмъ страната и испитано знание, което той добилъ при надзора на финанситѣ въ Франция и Алжиръ, реформата на система на налозитѣ далече йоще не е завършена. Тя е все йоще сжщата, както и въ турско врѣме съ исключение прѣвръщанието на десетока отъ натура въ опрѣдѣленъ налогъ съ пари; той се исчислява чрѣзъ опрѣдѣление срѣднето количество отъ внасението за тритѣ послѣдни години. Съвсѣмъ нѣма, както у насъ, финансови и контролйори за исплащание на данъцитѣ. Селата колективно плащатъ на господарствата данъка, който се събира отъ кмета, послѣ разхвърлението му между селянитѣ. Оттука се пораждатъ много неравенства и неправилности. Казваха ми, напримѣръ, че Видинския окржгъ сполучилъ да скрие полвината отъ своя доходъ, който подлѣжалъ на данъкъ. Поземелния данъкъ, по турски *вирги*, се съставлява отъ 4 на 100 отъ цѣнностьта на недвижимото имущество и 3 на 100 отъ цѣнностьта на движимото имущество; освѣнъ това има данъкъ 3 на 100 отъ доходи, и йоще данъкъ отъ добитъка, тютюня и питията.

Въ 1884 год. доходитѣ на страната се простирали до 35 миллиона лева, полвината на които се съставила отъ поземелния данъкъ и данъка отъ добитъка. Митницитѣ доставятъ 5 миллиона; тютюня 2 миллиона. Що се касае до расхода, то бюджета на военното министерство поглъща 11 миллиона и жандармерията, която е причисленна къмъ военното вѣдомство, 2 миллиона; съдържанието на княза доходи до 60,000 лева; на събранието се отпущатъ 300,000 лева: неговитѣ членове получаватъ дневни въ врѣме на сессията и пжтни. Повече отъ 2 миллиона се отпущатъ на министерството на народното просвѣщение, което съставлява шеста часть отъ общия доходъ; и това е добрѣ за началото.

— Въ единъ докладъ до народното събрание, който е прѣдъ очитѣ ми, Кейе добрѣ показва недостатъцитѣ на сврѣменнията система за събирание на даждието. „Въ всѣкий окржгъ ... твенна роля по разпрѣдѣлението и събиранието на даж-

дията принадлѣжи на окржжния съвѣтъ. Тоя съвѣтъ има пълна възможность да върши всичко, що иска, като показва или по́ малъкъ доходъ, при което влиза въ споразумение съ исплащачитѣ, отъ които той се застрашава, тъй като отъ тѣхъ зависи избора на самитѣ членове на съвѣта, или като върши и злоупотрѣбления, тъй като нищо не му бърка да търгува съ своята угодливость; а тъй сжщо и затова, че кассиера, за когото отговаря съвѣта, много повече е „свой човѣкъ" за съвѣта, отколкото за ковчежничеството; кассиера се прѣизбира всѣка година.

„Казаното за окржжния съвѣтъ се прилага съ йоще по́ голѣмо право къмъ кмета, който съставлява първо стжпало на тая финансова иерархия, неопрѣдѣленитѣ права и задължения на която дозволяватъ всевъзможни злоупотрѣбления. Той именно, изъ ржка въ ржка получава една часть отъ исплащанитѣ пари, безъ да дава за получаванието расписка, вслѣдствие на тая основателна причина, че общинския началникъ по́ често бива неграмотенъ. За да се даде понятие за неговата независимость и за неговата власть надъ управляемитѣ отъ него, стига да припомнимъ, че той се избира отъ тѣхъ и отъ тѣхъ получава своето съдържание, което даже не е опрѣдѣлено отъ страна, но зависи отъ условията, върху които тѣ, т. е. кмета и платцитѣ на даждието, се споразумяватъ".

Съ това се обясняватъ голѣмитѣ недобори и неисплащания. Но кого да обвиняваш? Управителя, съвѣта или кмета? Министритѣ нѣматъ никакво срѣдство да регулиратъ постжпленията. Въ това се заключава источника на ужасна безредица. Затова, безотлагателно е необходимо да се създаде иерархия на финансови чиновници, които да зависятъ отъ централното правителство и да сж отговорни въ своето дѣло".

Бюджета не е бивалъ никога окончателно опрѣдѣленъ своевремѣнно. Вслѣдствие на това, колко поводи за безчисленни и безгранични злоупотрѣбления! При съставянието на бюджета, Кейе рекомендува: 1) въ всѣко министерство да се отдѣлятъ обикновеннитѣ расходи отъ извънреднитѣ; 2) да се раздѣли всѣко едно отъ тѣзи двѣ главни отдѣления на толкова

[illegible] пръдмети; 3) да се съ[illegible] статия, относящи се къмъ единъ [illegible] да се [illegible] всѣка статия рас[illegible] на материалнитѣ прѣдметы.

[illegible] да дочака да се осѫществи [illegible] за такъвъ резултатъ, [illegible] да викать съвѣтникъ [illegible]

[illegible] за събиранье на даждието, което [illegible] продължава йеще да сѫществува [illegible]

[illegible] за финанситѣ на България се явява наложе[illegible] трактатъ обезателство да купи [illegible] Варна, която е твърдѣ полезна за съ[illegible] съвършенно е безполезна за бъл[illegible] 50 милиона, макаръ че тя не струва и [illegible] поставена, щомъ се завърши же[illegible] — Сарамбей. И удивително, че [illegible] несправедливи искания. — Подобно на [illegible] и Финляндия, България приела френ[illegible] разницата е само въ това, че франко [illegible] Старитѣ българскы монети имали изобра[illegible] отъ асланъ (левъ), [illegible] употрѣблява за означение мо[illegible] вмѣсто франкъ.

[illegible] е основана по образеца на [illegible] право до сърбско-българска[illegible] но тя произвожда извѣст[illegible] условия, дава съ лихва. Банката се управлява отъ Гешева, бившій министръ на финан[illegible] единъ отъ най достойнитѣ хора на своята [illegible]ность. Споредъ както ми съобщи той, банката имала [illegible] вслѣдствие отежествието на „материала за опера[illegible] Споредъ баланса отъ 31 май 1884 год., който азъ и[illegible] очитѣ си, актива и пассива на банката се равня-

ватъ на 11,371,857 лева. Капитала на банката е два милліона, внесени отъ държавата и, послѣ, 1,493,991 лева резервна сумма. Чиста печалба въ 1884 год. имало 604,000 лева. Лихвата, изобщо, се пада осемь на сто.

Учрѣдена е и контролна палата, но тя се ограничава съ разглеждание произведенитѣ расходи. За да се прѣпятствова за повторението на разни злоупотрѣбления, извършени неотдавна, — трѣбва да я направятъ съвършенно независима, а членоветѣ й несмѣняеми, и да й прѣдоставятъ право прѣдварително да прѣглежда всички платежни документи, отъ които нито единъ да не може да се исплаща, до като не се утвърди отъ палатата, а за своето утвърждение трѣбва да отговаря палатата.

Тая реформа ми се струва е най неотложна отъ всички реформи, които иматъ за цѣль да прѣкратятъ въ бъдаще злоупотрѣбленията. На необходимостьта за такава контролна система указватъ фактоветѣ, открити отъ изслѣдванията, които народното събрание е назначило въ 1885 год. за издирвания на злоупотрѣбленията извършени отъ министерството отъ врѣме на държавния прѣвратъ. Въ доклада на коммиссията може да се види, че като не достигнали 2,553,556 лева за построявание и меблирание на двореца, то иждивили още 200,000 лева, само споредъ единъ княжеский указъ, безъ да искатъ съгласие на народното събрание! 200,000 лева за обиколкитѣ на княза или за допълнение на съдържанието му биле взети отъ ковчежничеството или отъ народната банка, също безъ прѣдварително или послѣдующе гласование отъ народното събрание, което противорѣчи на конституцията, даже и въ оня видъ, както тя е била видоизмѣнена отъ държавния прѣвратъ.

— Както и въ Сърбия, социалнитѣ условия въ България сж толкова добри, колкото изобщо това може да се желае. Нѣма голѣми богаташи, нѣма аристокрация, отсжтствова и враждебностьта между классоветѣ. Почти навсѣкждѣ земледѣлцитѣ притѣжаватъ земя, отъ която извличатъ своитѣ доходи и която е достатъчна за тѣхнитѣ потрѣби. Нигдѣ не даватъ земята на чифликчии. Въ нѣкои окржзи сжществува давание земята на

исполъ, но става все по рѣдко, тъй като турскитѣ беове по-вечето се изселили и си продали землитѣ съвсѣмъ евтино. На юго-западната страна, около Родопитѣ и Кюстендилъ, се запазило турското феодално владѣние на земята. Земята на селчанитѣ принадлѣжи на беоветѣ. Селянитѣ имъ даватъ на байрама извѣстно количество жито, масло, сирене и дърва, и, освѣнъ това, тѣ сѫ задължени да работятъ земята на чифлика. При смъртьта на бащата, бея има права да иска извѣстно даване въ натура, като даждие за наслѣдство, което е равносилно на правата meilleur chastel, което е било общо на западъ въ срѣднитѣ вѣкове. Това състояние на работитѣ, както ми казаха, не се простира по нататъкъ отъ началото на тоя вѣкъ. Мюсюлманскитѣ беове отъ окрѫзитѣ на Враня и Кюстендилъ, които се сражавали съ сърбитѣ и съ Кара-Георгя, като се ожесточили отъ това, че ги отблъснали, — свалили всичката вина на раята и отнели у нея правото да има земя, като я прѣвърнали (раята) въ свои роби.

Землedѣлието се намира почти въ такова състояние, както е било въ онова врѣме, когато Бланки е посѣтилъ България въ 1842 година. Твърдѣ е интересно да се прочетатъ тѣзи страници, гдѣто съ такава ясность сѫ събрани всички подробности. Тая картина може да послужи за исходна точка на новия периодъ, и по нея може да се измѣри успѣха, достигнатъ въ течение на тѣзи нѣколко години.

„Българитѣ, говори автора, притѣжаватъ най надѣждно основание за сѫществованието на единъ народъ; тѣ иматъ богата почва, мегкъ климатъ; голѣма погранична рѣка, равнини сгодни за обработвание; планини покрити съ гори; желѣзни руди и многочисленни стада, които иматъ възможность да се увеличаватъ до безпрѣделно. Отъ всичкитѣ качества, които отличаватъ тоя народъ, неговата наклонность и способность къмъ землedѣлието сѫ най забѣлѣжителни; промишленностьта завзема второ мѣсто; а търговията почти не сѫществува, понѣмание на пѫтища и по далечностьта на главнитѣ центрове за распродавание.

Отъ културнитѣ растения царевицата завзема въ Турция изобщо и частно въ България, първо мѣсто. Пшеничнитѣ завзематъ второ мѣсто, и тѣ се сѣятъ въ малъкъ размѣръ; почвата не наторяватъ, ако това не стани случайно отъ лѣжението на едрия и дребния добитъкъ по полѣнитѣ. Кърнението по нѣкога се практикува, но почти безсъзнателно и твърдѣ често въ вреда на горитѣ. Искуственни ливади не сѫществуватъ, но българитѣ сѫ много опитни да се ползоватъ съ най малкото вода за поливание. Нивитѣ понѣкога се заглушаватъ отъ бурянъ и папрьти, които значително намаляватъ производителностьта на нивитѣ и често ставатъ неустраними. Макаръ, че има мергель въ изобилие, но никой не се ползова съ него за видоизмѣнение на разработената почва, макаръ че това е лесно да стани за много мѣстности и безъ да прѣсмѣтнатъ, че това ще помогни чувствително за подобрение на нивята. Защо да прибѣгватъ къмъ научно култивирание, когато грамадни пространства най плодородни мѣста си оставатъ незасѣяни и безсмисленно се тъпчатъ отъ добитацитѣ! Стига да види човѣкъ, какъ жьнатъ българитѣ, за да си прѣдстави, какъ малко се ползоватъ отъ сламата; тий даже не благоволяватъ да събиратъ стьблата на царевицата, които тъй си оставятъ да съхнатъ и гниятъ на корена. Царевицата е единственното растение, на което оказватъ честь да плевятъ буренака и въобще да се грижатъ за него. Всички други растения, съ исключение на тютюня и ориза, се прѣдоставятъ на божа воля.

„Виното се работи особенно между Дунава и Балкана и на южнитѣ равнини. Но то се приготвя слабо: бива безъ вкусъ, гѫсто, не се държи, бива много тъмно и като постои пожьлтява. Почти въ всичкитѣ села се срѣщатъ дири, които указватъ на това, че работението на лозьята едно врѣме било по распространено; обаче то се намалява отъ година на година, по причина на неубузданото грабение, което не позволява никому отъ раята да расчита да си обере гроздето. Всички се гощаватъ съ гроздето на българина, като че неговото лозе е открита трапеза за всички, и затова гроздето, тоя вкусенъ плодъ,

[illegible] по [illegible] се [illegible] въ [illegible], за да намѣри тамъ [illegible] отъ [illegible] [illegible].

„[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дървета, но тѣ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] отъ тѣзи растения. Господ[illegible] [illegible] [illegible] въ [illegible] [illegible] е сливата съ плодъ синь и [illegible]: [illegible] [illegible] се [illegible] въ [illegible] села. Отъ сливитѣ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] и особенно питье, което [illegible] [illegible] [illegible]. Тѣ сж единственни дървета, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] съ известна [illegible]. Тѣ сж [illegible] [illegible] и [illegible]чно е едното [illegible] [illegible], за да [illegible] [illegible] [illegible] достовѣрность, да [illegible], че [illegible] [illegible] [illegible], които обикновенно не се [illegible] [illegible] [illegible], и [illegible] [illegible] въ [illegible] гори. Вишневитѣ дървета сж [illegible] [illegible], но плода имъ е дребенъ, [illegible] и [illegible]. [illegible] [illegible] на открити мѣста. Орѣхи, [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible]. Мандалинитѣ дървета, [illegible] и [illegible] начинатъ да се попадатъ въ по голѣмо изобилие [illegible] [illegible] [illegible] къмъ Мраморно море и Цариградъ. [illegible] ([illegible], сахаренници) виръятъ чудесно, и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] такава величина, щото [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] пространство; така, [illegible] [illegible] София тѣ [illegible] съ сѣнкитѣ си цѣлъ кръстопжть.

„Лесно е да се [illegible], че [illegible] трѣбва да е твърдѣ распространено въ [illegible], въ [illegible] [illegible] [illegible] не [illegible] за сжществуването на [illegible] [illegible] и [illegible] разнообразни [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] азъ [illegible] [illegible] [illegible] въ [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] и въ [illegible]. За [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], и [illegible] всичко [illegible] на [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] не [illegible] да [illegible] [illegible] [illegible] отъ [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] растения [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] да се [illegible], че въ [illegible] на [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], както [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] се [illegible] [illegible]. За [illegible] именно [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]. [illegible], не-

пеши, бакла, краставици, нѣколко разновидности зеле, лукъ, салата, чесънъ, пеперь, мюхле (чьрвенъ патладжанъ): ето твърдѣ ограничения каталогъ на градинарството, турско и българско, тъй като българитѣ сѫ градинари и на турцитѣ. Ако не идете въ Цариградъ, вий нѣма да срѣщнете ни ингинарь, ни грахъ, ни леща, ни рѣпа, ни спаржа, ни цвѣкло; или ако и да срѣщнете, тѣ ще бѫдатъ пó скоро като прѣдмети на ботанический курьезъ, а не като обични градински растения.

„На България е писано до нѣкога да се обогати отъ развъжданието на нѣкои растения, които азъ би нарѣкълъ промишленни, както: оризъ, ленъ, тютюнъ, брошъ, сусамъ, памукъ и трандафилъ. Въ околноститѣ на Стара-Загора и Казанлѫкъ, именно, се срѣщатъ тѣзи красиви полета съ трандафилъ, които се сѣятъ въ извѣстенъ редъ и се съдържатъ съ бдителна грижливость отъ рѫката на младитѣ, красиви моми въ тая часть на България. Въ онова врѣме, когато добиватъ гюловото масло и гюловата дестиллирана вода, селата биватъ съвсѣмъ засипани съ трандафилеви цвѣтни листчета, и коньетѣ вървятъ по тѣхъ, като по благовонна подстилка; самитѣ продукти сѫ распространени по търговетѣ на всичкия истокъ и въ възпроизводители на тѣзи прѣдмети нѣма недостатъкъ, макаръ че тѣ сѫ прѣдмети за ръскошество и излишество, и, може би, най по-вече отъ всички други. Тютюня дава тъй сѫщо значителенъ доходъ; той вирѣе особенно на низкитѣ и плодороднитѣ почви, и азъ трѣбва да призная, че турския тютюнъ значително прѣвъсхожда всички други, вслѣдствие своята нѣжна и почти приятна миризма, която нѣма нищо общо съ миризмата на оня тютюнъ, който пушатъ въ Франция, въ Белгия и въ Германия.

За увеличавание достоянието на българитѣ — земледѣлци особенно съдѣйствова развъжданието на добитъка, който е тъй многочисленъ въ страната имъ. Волове, биволи, а особенно овци и за нещастие тъй сѫщо и кози, има въ България съ стотини и хиляди, но за сега тѣ нѣматъ тамъ истинска търговска цѣна. За пò малко отъ 80 франка се купуватъ единъ

чивтъ работни волове; за петь франка единъ овенъ, и двѣ кози за стойностьта на една овца. Различнитѣ домашни птици, особенно кокошки и пуйки, тамъ сѫ въ такова изобилие, щото за една плащатъ 25 или 50 сантима, — и могатъ да си покриватъ разноскитѣ при каранието на тѣзи животни въ Цариградъ, кѫдѣто ги испращатъ цѣли стада отъ 1,500 до 1,800 танета, подъ надзора на двама конника. — Въ оня день, когато България захвани да се радва на такова управление, което да обезпечава до негдѣ капитала и лицата, многочисленнитѣ пространства, които сега сѫ прѣдоставени да се опустошаватъ отъ козитѣ и други равни добитъци, ще се подхвърлятъ на обработвание и ще бѫдатъ въ състояние да прѣхранятъ три, а може би и петь пѫти пó многочисленно население отъ сегашното".

— Едно врѣме селянитѣ живѣяли на групи въ семейни общини или *задруги;* но индивидуалнитѣ стремления на нашата епоха подкопаватъ тѣзи учрѣждения и водятъ къмъ тѣхното изчезвание. Обаче, Каницъ видѣлъ много задруги въ селата къмъ сѣверъ отъ Балкана. Ето неговото описание на *задругата*, въ която той намѣрилъ гостоприемство въ селото Сухиндолъ: „Семейството се състояло отъ четире поколѣния, съединени подъ властьта на старѣя. — Снахата, като удовяла, останала съ шесть дѣца въ общината. Укорнитѣ думи по адреса на тещитѣ, които се повтарятъ на всѣкѫдѣ, отъ Австралия до Англия, нѣматъ сполука между южнитѣ славяни, и българитѣ не практикуватъ албанската поговорка, ужъ че: „теща въ кѫщи като шалъ отъ трьни въ гората". Старѣя прѣкѫсва всички прѣпирни. Той строго управлява общия чифликъ, който обикновенно завзема голѣмо пространство. Чифлика на тоя стопанинъ въ Сухиндолъ ималъ четире стаи за живѣние, много хамбари за жито и ечемикъ, яхари за добитъкъ и дребни постройки. Живѣлищата, въ които стоели отдѣлно младитѣ семейства, се намирали до домътъ, който билъ общъ за всички членове на фамилията. Тоя общъ домъ се състои обикновенно отъ rez-de-chaussée, надъ изба, въ която държатъ вино, масло и месо; въ етажа за живѣние води стълба, която се допира до

чардака. Двѣ голѣми стаи, раздѣлени съ соба (печка, джамалъ), която топли двѣтѣ стаи: едната прѣдназначена за събирание въобще и въ праздникъ, а другата — за спание на гости“.

Лордъ Bath утвърждава, че къмъ истокъ на България се срѣщатъ общини, въ които земята, която се считa коллективна собственность подлѣжи на периодическо раздѣление между главитѣ на семействата, както и въ *русския миръ*. Всичкитѣ села и даже градищата иматъ общи недѣлими чаири, а по нѣкога и гори. Близо до селата се простиратъ ливади, гдѣто пасе добитъка свободно. За тоя прѣдметъ се намиратъ указания въ книгата на Аристархъ-бея за оттоманското законодателство.

При изучвание домакинскитѣ условия на тия страни се очудва човѣкъ отъ голѣмото имъ сходство съ условията на домакинството по всичка Европа въ епохата на Карла Великий и домакинското положение на съврѣменната вѫтрѣшна Индия.

Вслѣдствие отсѫтствието на удобнитѣ съобщения, производството на всичко употрѣбляемо се извършва на мѣстото, въ нѣдрата на всѣко село и всѣко семейство. Всѣко отъ тѣхъ събира отъ своитѣ ниви онова, което е потрѣбно за храна, и сами си произвождатъ дрѣхитѣ, сѫдинитѣ, и орѫдията за орание. Обмѣняванието и раздѣлението на труда сѫ незначителни. Въ чифлицитѣ на Карла Великий тъй сѫщо сѫ тъкали платно отъ собственния си ленъ и аби отъ вълната на овцьетѣ, и това малко домакинство го удовлетворявало. Българскитѣ жени прѣлестно пьстрятъ различнитѣ части на дрѣхитѣ си, но да се купятъ тѣзи пьстри шивове е много мѫчно. За продавание нищо не шиятъ.

Българитѣ притежаватъ въ висока стъпень онова качество, което е необходимо за благосъстоянието на нациитѣ: тѣ сѫ удивително трудолюбиви, неуморими, интеллигентни и економни. Тий сѫ добри земледѣлци, добри дюлгери и зидари. Както азъ вече казахъ, именно тѣ развъждатъ овошкитѣ около градоветѣ на цѣлия полуостровъ и даже по Дунава отъ Землинъ до Букорещъ и Браила. Около тридесеть хиляди тий ежегодно излизатъ въ Сърбия и Румѫния за жьнание, а тъй сѫщо

[illegible] срѣщатъ тамъ като зидари, дюл- [illegible]

[illegible] гдѣто минаватъ турскитѣ [illegible] още първобитно. Безоб- [illegible] два или три чифта волове, по [illegible] оре; нива слѣдъ едно за- [illegible] или два пъти съ царевица, [illegible] на добитъка. Това не- [illegible] де-Бловицъ, когато е пъте- [illegible] —Варна, и то му е дало [illegible] сѫждение за всичко, що [illegible] той не знаялъ, че именно, въ [illegible] турския елементъ, къмъ [illegible] Ако да бѣше и той, [illegible] хълмоветѣ и долинитѣ въ [illegible] той би намѣрилъ бла- [illegible] между плодови дървета, прѣ- [illegible] лозья, чърници, промиш- [illegible]

[illegible] българина умѣе да създава [illegible] капиталъ, — понеже той [illegible] за парички, много е пестовенъ [illegible] се срѣщатъ търговци, [illegible] и си иматъ добро състояние. [illegible] и иматъ сношение съ други [illegible] посѣщаватъ търговскитѣ мѣст- [illegible]

— [illegible] по България, Кейе и Каницъ биле очудени, като намѣрили монументални постройки: църкви, мостове, публични здания и прѣдмети на искуство: дограмад- жии, коюмджии, даже картини приготвени отъ прости работници, занаятчии, безъ никакво образование, които станали и архитек- тори и артисти, безъ да съзнаватъ това.

Друго, което е очудило Кейе, дълбокъ и проницателенъ

наблюдатель, то е основателностьта характера на българина и неговото желание да се учи.

„Младата България има своитѣ недостатъци,—че па кой ли ги нѣма? Но тя удивително какъ е надарена съ стремление къмъ усвояванние образованието, къмъ което това племе ламти и което усвоява не чрѣзъ блѣстящи дарования, но чрѣзъ бавно и постоянно поглъщание. Азъ мога да приведа примѣри за това постоянство и тоя единъ видъ добросъвѣстность относително себе си, вслѣдствие на което българина върти сучи на всички страни нѣкаква проблема, до като я разбире, безъ да лъжи себе си съ непълно постигание. Той невсѣкога разбира изведнаждъ, той разбира даже бавно, но той никога нѣма да каже, че е разбралъ, до като не се увѣри въ това. Приблизителното разбирание го смущава; нему е необходима твърда почва подъ неговитѣ широки крака. Отличителната чърта на българскитѣ училища се състои въ това, че тамъ нѣма надзиратели; реда господствова въ класснитѣ стаи и дѣцата взаимно служатъ като училищни помощници единъ на другъ, при което пó голѣмитѣ помагатъ на пò малкитѣ.

„Въ нашитѣ страни съ старата цивилизация, образованието прѣдставлява твърдѣ различни потрѣби. За много то служи само като едно приятно излишество: така украшаватъ своя мозъкъ, както постилатъ гостната стая; или пъкъ то е чисто условна работа, въ основата на която лѣжи подражание. Въ *„свѣта“* обикновенно цѣнятъ не по количеството на дѣйствително усвоенитѣ знания, а по надписа на оная кутия, откждѣто се е вземала храната. Да принадлѣжи човѣкъ къмъ извѣстно образователно заведение тъй сжщо, както впослѣдствие ще принадлѣжи къмъ извѣстенъ крждъ. Както е мжчно да се избѣгни хашладосванието (амбулясванието), тъй е мжчно да не се изучи реториката; и толкова е необходимо да се istривать чиноветѣ на нѣкой коллежъ, както да бжде човѣкъ облѣченъ по извѣстенъ образецъ. Изобщо въ периода на първата младость нѣма истинна жажда къмъ труда съ исключение на тѣзи, които чрѣзъ образованието се надѣятъ да си исковатъ оржжие за

борба въ живота. Въ България, именно, всички се намиратъ въ такова положение. Тамъ нѣма аристокрация ни по рождение, ни по положение, ни по паричность; може даже да се кажи, че и буржуазията тамъ се намира йоще въ състояние на какавида. Тамъ се съглежда сцѣпление на стари, уравнени отъ вѣковното робство, елементи и свръзката на тоя конгломератъ се намалила. Елементитѣ отново начеватъ да се проявяватъ, за да образуватъ нова нация, която е окъсняла съ своето появявание и иска да се подневи до равнището на другитѣ. Оттука безсъмнителната потрѣба къмъ знание, която има всичката сила на инстинкта.

„Не на инстинкта-ли се покорява селянина, когато той безъ мърморание развързва своята кесия, щомъ заговорятъ за училищата, тоя селянинъ, скжперничеството на когото е влѣзло въ пословица и на когото мечтата, ласкаема отъ политическитѣ водители, се състои въ данъчни правдини? Не тоя ли инстинктъ дѣйствува и у дѣтето, което постжпва да служи на учителя и да посѣщава училището; а тъй сжщо и у слугата на ханджия, когото, за ваше очудвание, ще видите вечерь, слѣдъ дневния трудъ, наклоненъ надъ българска, а по нѣкога и надъ френска книга.

„Регулярностьта въ поведението на тѣзи наивни хора изобщо е назидателна. Повечето градски слуги иматъ малко пороци или съвсѣмъ нѣматъ. Ето, напр., мой Димитръ: той не е особенно чистулякъ; старанието и реда му се виждатъ излишни; но въ тая възрасть, когато се вълнуватъ страститѣ, у него ги нѣматъ; той не ходи нигдѣ и слуша, като войникъ. Той, не го е чутъ (не се чува) и ако случайно азъ погледна въ стаята му, въ свободно врѣме, то ще го намѣря, че чете: той може да чете, да пише и да смѣта.

„Най голѣма похвала заслужва у българина — и азъ нѣма да прѣстана да повтарямъ това — непоколебимия здравъ смисълъ и самообладанието. Даже въ своитѣ заблуждения, той рѣдко прѣминава извѣстна мѣрка, съ която ясно се отличава отъ руссина, който и за добро и за зло доходи до крайность.

Селянина отъ старото поколѣние пие основателно и това е главния му недостатокъ; но той все не оставя своя разумъ на дъното на ракияното шише.

„За да ме разбиратъ правилно, азъ ще прибавя, че говоря за първобитния българинъ. Онзи, който граничи съ онова, което ний наричаме *обезпеченъ классъ*, и който се родилъ и порасълъ въ градоветѣ, — той пò не чини. Чиновническия миръ е най злѣ. Младитѣ чиновници тичатъ подиръ момитѣ, играятъ на карти, влякатъ се по кафенетата, затъватъ въ политиката: но тѣ сѫ мухлята (мухола) на народа и даже не сѫ отъ народно потекло. Въ массата, народа несъмнѣнно притежава пò голѣма нравственность, отколкото западнитѣ народи, и неговитѣ качества, на истина, заслужватъ внимание". (Jean Erdic, alias Queille, en Bulgarie, стр. 88—91).

Българина значително се отличава отъ сърбина. Сърбина е пó живъ, пò откровенъ, пó расточителенъ, пó красноречивъ, той е повече рицарь и поетъ: но е пò малко работливъ и пò непостояненъ. Българина е студенъ, съсрѣдоточенъ, разсѫдителенъ и даже мълчаливъ; той полегка и вѣрно върви къмъ своята цѣль. Сърбина прилича на поляка, българина на чеха или саксонеца. Първия би способствовалъ на литературното развитие, а втория — на домакинското прѣуспѣвание. Казваха ми, че нравственностьта у българитѣ е висока. Рѣдко се срѣщатъ моми, а йоще пò рѣдко жени съ лошо поведение. Украсенитѣ съ угодливи хубавици кафе-шантани, които Митхадъ паша направилъ въ дунавскитѣ градища, за да донесе тамъ западното просвѣщение, а тъй сѫщо и онѣзи, които искали да направятъ подобни въ София, — биле несполучливи. Мѫжьетѣ денѣ се занимаватъ, работятъ, а вечерь прикарватъ весело въ кѫщи. Изобщо, българитѣ сѫ племе основателно, силно, способно за размножение и нравственно, и то ще достави отличенъ материалъ за свободно и процвѣтающе общество. Повечето пѫтешественници, даже англичанитѣ, се произнасятъ твърдѣ похвално. Освѣнъ лорда Bath, азъ ще укажа на маркиза Huntly, серъ Георга Кемпбеля, Форстера, бившии министръ на на-

[illegible] ...щение, и даже на лорда Страфорда Редклифа, [illegible] като на сѫдия, въ когото нѣма никакво подозрѣние, [illegible] по съчиненията, събрани отъ неговата жена.

Като вървехме въ пайтона за да посѣтимъ склоно-нетѣ на Витоша, азъ видѣхъ обучавшитѣ се на равнината млади новобранци. Тѣ бѣха облѣчени въ сиви дрѣхи и на главата си имаха национални калпаци и сабитѣ си носятъ на каиши. Командуватъ ги по русски, офицери русси. Сега, тѣзи офицери сѫ получили отставка. Единъ отъ началницитѣ ми казваше, че отъ българитѣ ще се образуватъ прѣвъсходни войници, трезви, послушни, много търпѣливи. Упражненията, които азъ видѣхъ, се извършваха съ безпогрѣшна правилность. Споредъ послѣдния отчетъ, който ми дадоха и който е съставенъ по български и по френски, дѣйствующата армия се състои отъ 16,625 души, при едно население 1.998,983. Но тъй като, споредъ конституцията, всѣкой българинъ подлѣжи на военна служба, то лесно би могли да се образуватъ резерви, като се гледа състоянието на бюджета. Сега, както казватъ, княжеството би могло, въ случай на нужда, да свика подъ знамена 60,000 души, и съ ополченцитѣ.

Въ послѣднитѣ дни на русско-турската война, наскоро сформиранитѣ български легиони показали най голѣма храбрость. При Стара-Загора, отъ 1800 доброволци, които биле въ битката, 1000 биле убити или ранени. На Шипка, българския легионъ на Депреридовича се сражавалъ удивително. Ето, що казва по тоя поводъ Кейе въ своята сериозна и дълбокомисленна книга, за която азъ вече говорихъ:

„Наскоро сформиранитѣ въ Кишиневъ и Плоещи, при сбирането на русскитѣ войски, български доброволци, едвамъ що *облѣчени* и въоржжени, — пó рано даже, прѣди да сѫ *обучени*, прѣминали Дунава съ първия корпусъ и се впуснали *подиръ* Гурка, чакъ до самата Стара-Загора. Незначителнитѣ *войска*, споредъ думитѣ на очевидеца, показала „безумна *храбрость*“ въ сраженията между 16 и 31 май 1877 година.

„Биткитѣ, въ които турцитѣ и русситѣ оспарвали едни

у други обладанието на шипченскитѣ върхове съставляватъ единъ отъ, най популярнитѣ епизоди на войната. Но много-ли отъ западнитѣ читатели знаятъ за прѣобладающата роля, която се е паднала на българскитѣ милиционери за честь да бѫдатъ спасители на тая важна позиция, въ оня драматический моментъ, когато заплашвана отъ цѣлата армия на Сюлейманъ-паша, нейното изгубвание би било сигналъ за най важни усложнения?

„Пазението проходитѣ на Шипка било прѣдоставено само на орловския полкъ и петь-тѣ български дружини, които и тъй биле ослабнали въ прѣдишнитѣ сражения.

„Тая шепа хора е противостояла въ продължение почти три деня, отъ $^{9}/_{21}$, до $^{11}/_{23}$ августа, на „постоянни, непрѣкѫснати, безпрѣстанни“ аттаки отъ четиредесятъ хиляди Сюлеймановa войска. До вечерьта $^{11}/_{23}$ августа, когато захванали да довтасватъ испратенитѣ отъ генералъ Радецкий подкрѣпления, херойскитѣ защитници, отъ които десетия погиналъ, макаръ и да сѫ биле измѫчени отъ умора, лишени отъ храна, а почти сѫщо и отъ патрони, не устѫпали, обаче, на неприятеля нито една стѫпка земя. Ако се вземе въ съображение, че вземанието на Шипчанския проходъ особенно би помогнало на Сюлеймана да осѫществи плана, който ималъ за цѣль да отблъсни неприятеля отвъдъ Дунава, то ще стани понятно онова значение, което трѣбва да се придава на удивителната стойкость на русско-българския отредъ, а тъй сѫщо и това, каква прѣкрасна страница патриотитѣ — историци иматъ право да изобразятъ на заглавния листъ въ лѣтописитѣ на българското княжество“.

Малкитѣ балкански господарства трѣбва да заимствоватъ устройството на своитѣ военни сили не отъ великитѣ държави, подражанието на които би ги разорило, но отъ Швейцария; тѣмъ сѫ нужди: добра артиллерия, добрѣ усъвършенствовано орѫжие, трудолюбивъ и образованъ главенъ штабъ, и милиция, които да се подхвърлятъ на правилно и разумно упражнение. Тая система би била много удобна въ България, както и въ Швейцария, тъй като селянина лесно привиква на

оржжие и да прѣносва различни тегоби. Такива войски би се сражавали много добрѣ, на което указватъ и неотдавнитѣ побѣди, които сж одържали милиционеритѣ. Съ малки разноски, по тоя начинъ, България би имала твърдѣ многочисленна армия, а топографията на страната удивително, както е приспособена за отбранителна война.

— Россия е дала на България една отъ най свободнитѣ и най народовластнитѣ конституции отъ всички сжществующи въ Европа. Тя е почти като белгийската конституция, но съ всеобщо подавание на гласове и безъ втора палата. Тая конституция обезпечава най широки волности. Печата е свободенъ и нѣма нито залогъ, нито ценвура. Провъзгласени сж, както правото на събрания безъ оржжие, тъй и правото за съобществата. Само сждиитѣ осждждатъ на наказания, даже по печата, тъй сжщо разглеждатъ и гражданскитѣ прѣпирни. Конфискация не се допуща.

Собственностьта и тайната на писмата е неприкосновенна. Всѣкий законъ, всѣкий налогъ трѣбва да се приематъ отъ събранието. Образованието е задължително и безплатно.

Народното събрание се съставлява отъ прѣдставители, избираеми на три години и по единъ на 10,000 жители чрѣзъ право подавание гласове. Всѣкий гражданинъ на двадесеть години е избиратель, а на тридесеть години избираемъ, ако знае да чете и да пише. Събранието има право да издава закони и да измѣнува законопроекти. Бюджета трѣбва ежегодно да се прѣдставя на народното събрание, което го приема. Обикновенната сессия се продължава отъ 15 октомврий до 15 декемврий, но може да се продължи по съгласието на князя и събранието. Конституцията може да се измѣни само по рѣшението на великото народно събрание, което се съставлява отъ удвоено число депутати и при съгласието за измѣнение на двѣ трети отъ гласоветѣ на всичкитѣ членове.

Князя има обикновенни права на конституционенъ господарь: той може да дѣйствова само чрѣзъ отговорнитѣ министри, които той назначава, уволнява и които иматъ право и

трѣбва да присжтствуватъ при засѣданията на народното събрание.

Какъ е допуснала Россия съставянието въ Търново, въ 1879 г., конституция, която дава на българитѣ толкова права? Въ това не може да не се види доказателство на голѣмо безпристрастие, тъй като България била малко расположена да замѣни своитѣ права съ нѣкакво деспотическо управление. Отъ друга страна, недоброжелателитѣ прѣдполагатъ, че, като си отивала, Россия искала да остави на младото княжество сжндъчето на Пандора, отъ което трѣбва да излѣзе толкова зло, че, наскоро да повикатъ пакъ Россия като докторъ. Въ дѣйствителность, тъй се и случило. Но кой е виноватъ: конституцията-ли, княза, или неговитѣ поданници?

Вопрѣки общото мнѣние, азъ не считамъ българската конституция много народовластна и, по скоро, я признавамъ недостаточно народоправна. Трѣбвало да се върви по нататъкъ, до „коммунизма", т. е. до онова управление, което е било въ сила въ пуританскитѣ колонии на Нова Англия, прѣди революцията на 1870 г. Въ сжщото врѣме, безотлагателно би било необходимо да се тури край на злоупотрѣбленията съ парламентаризма. Господарство, съставено отъ съюза на самоуправляющи се общини, и депутати, не избрани направо, а отъ общинитѣ сгрупирани въ избирателни окржзи: ето основната мисъль, идеята-майка, на устройството, което азъ подразумѣвамъ.

Въ България всеобщото подаване на гласоветѣ може удовлетворително да кара редовно мѣстнитѣ дѣла, защото тѣ се рѣшавали отъ най старо врѣме, при неговото посрѣдство. Но тѣзи сжщитѣ селяни, които отлично могатъ да подадатъ обмисленно мнѣние за въпроси, които имъ сж извѣстни и които близко се относятъ до тѣхъ, се оказватъ съвършенно замаяни, кога ги викатъ да избиратъ между спорящитѣ за власть депутати отъ двѣ или три партии, между които мжчно може да се прокара погранична линия. Избирателитѣ тогава се повинуватъ то на княза, то на министерството, то на попа, то на нѣкаква

народа. При това тѣ и не обичать да ходятъ къмъ избирателнитѣ урни: това е изгубенъ день за работа около земята. Въ това отношение трѣбва да се прочете въ книгата на Кейе описанието на единъ изборъ въ Кюстендилъ, и при това, такъвъ изборъ, който се извършилъ свободно!

Допълнение. Ето описанието на Кюстендилскитѣ избори, което Кейе нарѣкълъ фотография отъ натура: „Града, който билъ така оживенъ вчера, днесь се прѣдставя като измрѣлъ, съ неговитѣ затворени дюгенчета и опустѣли улици. Като вървяхъ безъ цѣль, въ врѣме на сутрешната ми расходка, азъ се доближихъ до единъ голѣмъ дворъ, гдѣто бѣше се събрала една тълпа, за назначението на която не можихъ да си обясня никакъ: не бѣше нито свадба, гдѣто че единъ високъ чърноокъ човѣкъ бѣше веселъ; не бѣше ни погребение, гдѣто че единъ низъкъ русъ човѣкъ бѣше кахъренъ. — Може би това да е продължение отъ нощешний балъ? Но кждѣ сж тогава женитѣ? Може би, че е начало на пазарь? Но не се виждатъ евреи. — Това е пò скоро митингъ, защото, ето священницитѣ; но въ честь на кой святецъ тѣ сж се събрали тука? Да, въ честь на свята Балотировка! Само рилския пущинакъ може да забрави, че слънцето на 8 юний ще освѣти праздуванието на изборитѣ за законодателното събрание. Самия министръ не испуснилъ случая миналата недѣля да доде лично да просвѣти жителитѣ въ Кюстендилъ! Но, да ли ще може да се събире плодъ отъ доброто сѣме посѣяно съ такава оффициална ржка?

„Отъ цѣлитѣ потоци рѣчи, които се слагали една на друга и движението на главнитѣ актьори, които се блъскали по чардака на градския домъ, можало да се разбире, каква е работата. Най напрѣдъ, единъ младъ човѣкъ съ чървена брада, като провъзгласилъ високо съ ясенъ гласъ възванието: „Господа“ — пусналъ се да говори рѣчь, която се произнасяла съ такава подвижность въ езика и въ тѣлосложението, които сж [illegible] на славянскитѣ племена. Послѣ пристжпили къмъ [illegible] членове за бюрото, и двама попа и нѣколко селяни

или граждани, прѣдложени отъ присѫтствующитѣ, биле провъзгласени отъ тълпата или, нò правилно тя промърморала тѣхнитѣ имена. Било би доволно смѣшно да се нарисоватъ тѣзи добри кукли, които послѣдователно се появяватъ при тенекиянитѣ кутии, гдѣто наскоро ще захвани да се вари избирателния бульонъ. Всѣка отъ тѣзи кутии била толкова голѣма, щото можала да събире въ себе си цѣлъ кандидатъ.

„Когато се съставило бюрото, захванали да раздаватъ бѣла книга и муливи. Самодържавния народъ се распрьсналъ и се раздѣлилъ на различни групи, и зрѣлището стана интересно.

„Безграмотнитѣ селяни биле повече; тѣ твърдѣ любезно приематъ муливата, които се прѣдлагали въ такова изобилие, щото не знаешь кое да поемишь. Тука, писаря билъ селянинъ: той важно и мълчаливо пише имената, които му диктуватъ другаритѣ; — тамъ, единъ гражданинъ, който комично изобразява отъ себе си фигура на прѣвъсходство и, прѣди да напише, обсжжда достоинството на кандидатитѣ. Нѣма съмнѣние, че тука пропалѣзватъ голѣми мошеничества. Вий ще кажите, че българина по своята природа е недовѣрчивъ, и дѣйствително, азъ виждамъ, че двама или трима избиратели се съвѣтватъ съ своитѣ съсѣди и искатъ да имъ се прочитатъ бюлетинитѣ, за да се убѣдятъ, че не ги излъгали; но массата не допуща, че има лъжа.

„Нѣколко на-страна, насѣдали турцитѣ крѫгообразно, които пушатъ своитѣ дълги чубуци и, по видимо не бързатъ да пристѫпятъ къмъ работа; нѣма съмнѣние, че тѣ сѫ рѣшили вече своя изборъ. — Циганитѣ, съ трандафилъ на калпака, отиватъ то къмъ единъ, то къмъ другий, безпечни като дърти дѣца, които сж привикнали да гледатъ на работитѣ отъ веселата страна. — Евреитѣ бѣха малко. — Нѣколко стари кужуси се прѣвьрвятъ съ срамежливъ и недовѣрчивъ видъ, и съ билетче въ ржка, — като не се рѣшавали, какво да правятъ. — Други йоще повече вдъхновенни, които мислятъ, че много би добрѣ ще бѫде съвсѣмъ да не гласуватъ, въ калабалжка из-

[illegible] прѣзъ врагата. Но полицията, която варди, ги принуждава да се върнатъ и да испълнятъ дълга си . . . . . та влѣзатъ пакъ въ двора. И ето ти: свобода и жандари!!!

„Азъ съвсѣмъ не съмъ систематический врагъ за всеобщето избирателно право. Азъ допущамъ, че, логически, съ [illegible] които встѫпватъ, когато божественните права [illegible] съ самодържавието на народа. Азъ [illegible], че, при всички свои практически несъвършенства, [illegible] който се е блъскалъ, както нашия, — да [illegible] драгоцѣнно орѫжие за опрѣдѣление на общественото [illegible]. Но, кѫмъ тая послѣдня дума отъ опита на [illegible] народъ, който е прѣкаралъ всички системи [illegible] — да повѣсвашь съ едно махание на рѫка да прѣ[illegible] нация, състояща отъ селяни и чиновници, — то[illegible] онѣзи смѣхории, монопола на които принадлѣжи [illegible]. Въ страна съ такъвъ народъ да диришъ *обществено мнѣние*, както ний го разбираме, — значи да прѣд[illegible] право на думата, която „не сѫществува“, ако подъ „[illegible] мнѣние“ да подразумѣваме съзнателното разбиране на болшинството. И азъ би билъ твърдѣ любопитенъ да [illegible] мнѣние на стадото отъ български селяни вънъ отъ [illegible] два вида стремление: *вънъ отъ неплащание да[illegible] вънъ отъ притежание на пѫтища;* йоще по̀ любо[illegible] би било да се знае, каква свѣтлина би могла да блѣсни [illegible] правителството отъ тая инстинктивна религия на невѣжест[illegible] егоизмъ, която прѣдставлява отрицание на всѣко правителство. Прѣдъ насъ оставатъ, слѣдователно, само двѣ мнѣния: едно — на онѣзи [illegible] щастливи, които иматъ властьта и друго — на онѣзи нещастни, които гледатъ да се докопатъ до нея; но отъ [illegible] съ възгледитѣ на еднитѣ или другитѣ, азъ [illegible] най малката искома величина.

[illegible] изводъ отъ такова положение на рабо[illegible] България изборитѣ не сѫ друго, освѣнъ слѣ[illegible] искашь отъ мегко тѣсто, което удържа [illegible] отъ онова налѣгание, което е било най

енергично; при това, туй отпечатване рѣдко бива отпечатвание на несъгласното по между си правителство, и почти всѣкога бива отпечатвание на оппозицията, въ която съгласието се пази само до часа на побѣдяванието. Азъ казвамъ „една отъ причинитѣ", защото има и други отъ по високъ редъ, които азъ не искамъ да зачеквамъ за сега.

„Ако йоще селянина да бѣше полагалъ своята слава въ упражнението на своитѣ граждански права, то можало би да се надѣемъ, че врѣмето на неговото ученичество не ще бѫде продължително, и че здравия селский разсѫдъкъ бързо би му обадилъ, на коя, именно, страна сѫ неговитѣ истински интереси; но, безъ да се гордѣе съ своето право, той се отклонява отъ него, не по малко естественно, както и Панургъ отъ ударитѣ. Благоразуменъ и недовѣрчивъ, той отива на балотировка, като куче, което го гонятъ съ сопа . . . . Той любезно гледа на княза, — тъй като за него, само княза въплътява властьта, която го карали, правилно или не, всѣкога да уважава при владичеството на оттоманитѣ, — но той гледа накриво на кмета, на попа и на учителя, защото тѣ сѫ по близо и той се бои отъ тѣхъ. Като работи въ противоположна посока, като се безпокои че той не разбира, за което го питатъ, като не се грижи съвсѣмъ, за да стане *господинъ* депутатъ, той тъй се смущава отъ избирателния листъ, както и магарето отъ флейтата и по скоро би заплатилъ, за да не ходи да гласува, а затова, всѣкий пѫть, когато сколаса, той си разрѣшава да сѣди дома.

„Искате-ли да знаете, какво мислятъ въ самата страна за ентузиазма на селския избиратель и нравственностьта на изборитѣ?

„ . . . Знайно е, че българския народъ съвсѣмъ не съзнава значението на гласованието, или не му придава твърдѣ голѣма важность. Селянина се счита щастливъ, когато се избави отъ това право на свободенъ гражданинъ, което при това му е много тежко, тъй като трѣбва да върви три четире часа, само да тури въ кутията едно парче книжка, значението на

която селянина не знае и съвсѣмъ не иска да знае. Съ това невѣжество на нашитѣ селяни твърдѣ дързко се ползоватъ кметоветѣ, свещеницитѣ и учителитѣ; тѣ се нагласяватъ съ избирателитѣ, пишатъ бюллетини и съ купове ги спущатъ въ кутиитѣ . . . . "

„Тѣзи редове сѫ написани отъ единъ румелиотъ, но въ чъртитѣ на тая картина нѣма нито една, която да не може да се отнесе и къмъ княжеството. Историята на послѣднитѣ петь години изобиловатъ съ доказателства за инстинктивното уклоняване на селянина отъ балотировката, за неговото наивно незнание реалния смисълъ на неговата роля, като избиратель; за неговото безразличие къмъ бѣлия и черния, и постоянната наклонность да се прѣдава на пò силния или на оня, който прѣдлага повече.

„Първитѣ избори, произведени споредъ учрѣждението на правителството, биле въ октомврий 1879 година. Първото гласование не се състояло, защото числото на гласующитѣ било пò малко отъ четвъртата часть на записанитѣ, т. е. пò малко отколкото изисквалъ закона. Изборитѣ за второто обикновенно събрание нѣмали тъй сѫщо достаточно число избирателни гласове; а ще кажемъ при това, че изборитѣ се извършили, при вторичната балотировка, съ относително болшинство при какво-то и да било число гласующи, — отъ което слѣдва че повечето депутати — добили своитѣ мѣста само благодарение на стотина гласа и даже пò малко, а пъкъ тѣхнитѣ противници имали въ пò прѣднето гласование по петь—шесть стотинъ гласа.

Въ врѣме на двата избора, за които говорихъ тука, бездѣйствието на правителството прѣдоставило свободно поле за дѣятелностьта на противната партия, и слѣдствието отъ това било искуственно; и двѣтѣ палати принадлѣжали почти всецѣло на династическата оппозиция и, вслѣдствие въздържанието на избирателитѣ, прѣдставлявали само твърдѣ недостатъчно болшинство на страната. Твърдѣ е поучително да се сравни това наб-

Демократизм

блюдение съ онова, което проиалѣвало, въ юний 1881 година, трѣбвало да избиратъ народно събрание.

„Князя, като исчерпалъ всички комбинации министри, озовалъ се въ съвършенна невъзможность да управлява. Кабинета съ президента Климента, който билъ съставенъ слѣдъ распущанието на събранието (прѣзъ декемврий 1879 год.), подалъ отставка, щомъ се открила новата сессия (на 4 априлий 1880 год.). Водителя на прогресивната партия, Каравеловъ, като неможалъ да състави министерство, прѣдалъ прѣдсѣдателството на своя другарь (другарь или неприятель, споредъ измѣненията на луната), на Цанкова, който тъй сжщо слѣдъ единъ мѣсецъ, прѣдалъ властьта пакъ на Каравелова, а тоя великий человѣкъ само разстроилъ страната.

„Тогава, именно, князь Александръ издалъ, на 9 май 1881 година, прокламация, съ която се обръщалъ къмъ българския народъ, и извѣстявалъ, че се рѣшилъ да свика велико народно събрание, на което ще прѣдложи да избире едно отъ двѣтѣ: или да прѣдстави на князя пълномощия на опрѣдѣленъ периодъ, или да приеме неговото отрѣчение.

„Какъ оттоворилъ народа на това възвание? Въ противоположность на прѣдишнитѣ случаи, — можалъ човѣкъ да види тълпата, какъ тичала усърдно около прославенитѣ избирателни кутии, а послѣ: петь или шесть противници, които се заглушавали въ грамадното болшинство повече отъ триста депутати, които едногласно, съ радостни викове, гласовали княжескитѣ прѣдложения. И това било съвършенно ниспровержение на прѣдишнитѣ отношения.

Значението на тѣзи фактове не оставятъ никакво съмнѣние. За прьвъ пжть прѣдъ очитѣ на селянина се явило онова, което той по добрѣ знаялъ йоще отдавна, но което той знаялъ само по име; явила се *власть*. Тая власть той ималъ възможность да съзерцава въплътена въ особата на своя господарь, неотдавнешното пжтешествие на когото по България било само непрѣкжснато смѣнувание на овации. Правителството, което не

се чунило до тогава, се появило и се извършило промѣнуванне на лагеря. „Овцьетѣ“, като се освободили, отъ страха на вълцитѣ, прѣминали къмъ овчѣря.

„Азъ съвсѣмъ не искамъ да се коснувамъ до законностьта, значението, или даже своеврѣменностьта на тъй нарѣчения „*Свищовский господарственъ прѣвратъ*“. Тая задача би изискала такива разсѫждения, които сѫ чужди за правоспособностьта на пѫтешественника, па не му е и мѣстото тука; азъ възпроизвождамъ тѣзи исторически данни не като историкъ, но като простъ пѫтешественникъ, и азъ извличамъ отъ тѣхъ само несъмнѣнно доказателство за неспособностьта на значителната часть на българското население къмъ правата и длъжноститѣ на избирателя. Рѫководимо отъ безсъзнателно влечение, а не отъ разсѫждение, населението се колебае междѣ силата, прѣдъ която то е готово всѣкога да се прѣклони, и криворазбрания свой интересъ, който то вижда въ неплащанието на даньъка, въ раздѣляние на турскитѣ имоти, и други сѫщо такива груби мамения.

„Въ декемврий 1882 година, новия избирателенъ законъ, който билъ съставенъ въ пò малко либераленъ духъ и подлѣжилъ на критика въ много отношения, — стѣснилъ дѣволиитѣ на противницитѣ; и слѣдствие отъ това било значително министерско болшинство. Сегашнитѣ избори свидѣтелствоватъ за възвръщанието на прѣдишната система, и може човѣкъ да се хване на голѣмъ басъ (да се обзаложи), че тѣ ще докаратъ поражение на либералния кабинетъ на Цанкова. Но всички тѣзи колебания въ противоположни страни нѣматъ свършванье.

„Каква опрѣдѣленность може да се очаква отъ идеитѣ, мнѣнията и постѫпкитѣ на тѣзи простодушни хорица, които искатъ да прѣвърнатъ въ водачи на господарството, и които, обаче, едвамъ разбиратъ, за какво ги питатъ; които испращатъ депутатитѣ да балотиратъ и ги снабдяватъ съ гласове отъ цѣлото село; които понѣкога пишатъ на своитѣ бюллетини имената на ... Дондукова, генерала Игнатиева, Царя и своя князь Асира? — Най лошото, тука, се заключава въ това, че

Ив. Иорданов у-л6

при туй поднемание и падание рамената на теглилкті, се расклащать и се распадать началата на политическата нравственность, която никога и не е имала трайно основание. Партиитѣ допущать различни дѣволии при изборитѣ; бюрото, което е турено да надзирава балотировката, си позволява всевъзможни прѣправения и всевъзможни замазвания очи; народнитѣ събрания се приучавать къмъ партизанство и деспотизмъ. Насилственното исключвание на турцитѣ, закжснялото откриване и прѣждеврѣменното закривание на балотировката; голѣмото число бюллетини въ сравнение съ числото на гласовачитѣ или даже внесенитѣ въ списъцитѣ; подтвърждението на приятнитѣ депутати, които нѣмать законни права за избирание; признаванието, безъ достатъчни мотиви, за недѣйствителни изборитѣ на прѣдставителитѣ, принадлѣжащи на меншинството и т. н. Ето случаитѣ, които сж се повтаряли така често, щото сж прѣстанали вече да се считать за нѣщо исключително.

„Йоще по важно нѣщо се заключава въ това, че чиновницитѣ, които е създала политиката, които живѣять и погибвать съ нея, — значително по малко съвѣстливо си испълнявать своя профессионаленъ дългъ, отколкото грижанието да се удържать и да натъкмять вѣтрилото си подъ благоприятенъ вѣтъръ: едни доводять своята прѣдаденность къмъ властьта до раболѣпие; а други, отъ вражда къмъ нея, дохождать до измѣна. Послѣднитѣ съставлявать, обикновенно, по многочисленъ классъ, като се вземе въ внимание, че властьта, която всѣкога може да се събори чрѣзъ нѣкое слабо мѣсто, — постоянно се намира въ прѣдвечерието на смъртелно поражение. Даже сждилищата не могать да избѣгнать заразата, и трѣбва човѣкъ да бжде въ България, да присжтствува при увеселителното зрѣлище, когато сждилището присжжда къмъ исправително наказание министра на юстицията споредъ нѣкое нищожно оплакване, прѣдставено отъ противницитѣ.

„Произволъ и безвластие, — ето гибелното послѣдствие отъ всичка съвокупность на положението, което азъ очъртяхъ само повърхностно, като оставихъ много други подробности,

които не ми е дозволено да прѣдставя. И не можи човѣкъ достатъчно силно да нахвали благоразумието на народа, който, като е заобиколенъ отъ такива смутове и вълнения, — непоколебимо си живѣе мирно, оре и събира плода отъ нивитѣ, като пази тишина, която никакъ не гармонира съ безчинствата на неговитѣ управляющи". (Jean Erdic, alias Queillé: en Bulgarie, стр. 327—337).

Азъ не мисля, че трѣбва да се унищожи всеобщото подавание на гласоветѣ, но то трѣбва да се прилага само тамъ, гдѣто то може да бжде изражение на съзнателность. Борбата на партиитѣ за портфели и мѣста, при постоянното намѣсвание влиянията на чуждестраннитѣ държави, които съперничатъ по между си, — прѣдставлява за управляющитѣ классове страшенъ источникъ за нравственно падание. За образецъ на избирателната система, можала би да се вземе системата, която едно врѣме е сжществовала въ Франция при избирание на сенаторитѣ. Прѣдставителитѣ се избиратъ отъ кметоветѣ на общинитѣ, сгруппирани въ окржзитѣ. Тѣ би могли да направятъ такъвъ добъръ изборъ, както оня, който извършва общото гласование, когато назначаватъ муниципални началници (общински власти).

Въ течение на петь години, тука сж се промѣнили шесть министерства. Повече, отколкото въ Франция; повече, отколкото въ Италия; това е чрѣзмѣрно много. При такива порядици не е възможна никаква послѣдователность въ работитѣ. Кейе прѣдставлява проектъ за устройството на финанситѣ, Тонаръ прѣдставлява проектъ за рудницитѣ; на тѣзи работи правятъ честь, като ги печататъ и ги прѣдставляватъ за разглеждание на Народното Събрание; но по нататъшни послѣдствия никакви. И може-ли да бжде другояче?

За тая политика единъ отъ чуждестраннитѣ резиденти ми казваше: „Чисто дѣволска политика! И за да не погибни отъ нея България, трѣбва да има, като котка, деветь души". Азъ, отъ своя страна, не намирамъ такива думи, за да прѣдпазя отъ необходимостьта да се избѣгва осжществяванието на [illegible]тика на онова правило, което служи за войнственно вика-

ние при избирателната борба въ Америка: *«На побѣдителитѣ плячката!»* т. е. мѣстата. Положението на службашитѣ трѣбва да се уважава, като право и да се лишаватъ отъ това право трѣбва не другояче, освѣнъ послѣ слѣдствия и при посрѣдството на мотивирано осѫждание, както правятъ въ Германия. При такъвъ редъ би могли да се достигнатъ голѣми згодности: независимость, пò малко латение за политическа борба и намаление числото на ония, които дирятъ мѣста. Другояче се създаватъ цѣли армии отъ недоволни и гладни хора, които като срѣдневѣковнитѣ кондотьери, се събиратъ около двама трима водители, които се каратъ за власть; но гдѣ толкова срѣдства за да се удовлетворятъ всички тѣзи самолюбия и всички тѣзи аппетити? Въ Гърция, напр., „искателитѣ мѣста“ съставляватъ единъ отъ бичоветѣ на страната.

Ето изображение на онова, което происхожда въ това отношение въ Испания:

„Въ Испания министерството на вѫтрѣшнитѣ дѣла има около 1,500 чиновника; при паданието на министерството се испѫждатъ понѣ 900 отъ тѣхъ, които оставатъ да чакатъ възврыщанието на своитѣ покровители, и тогава пакъ се захваща chassé—croisé. Сѫщото произлѣзва и въ другитѣ министерства. На тоя пѫть, необходимо е да удовлетворятъ различнитѣ группи либерални коалиции, отъ които всѣка си има многочисленъ главенъ штабъ. Може човѣкъ самъ да си възобрази онова невѣроятно число являющи се кандидати, отъ които всѣкий единъ увѣрява, че той именно е най отколѣшния едномисленникъ“! (Indépendance belge, 5 декемврий 1885).

Вѣроятно, че конституционния демократический строй, който е установенъ въ България, и въ нея ще захвани да се упражнява правилно; но това може да се осѫществи при двѣ условия: първо, когато княза се откажи съвършенно отъ личното управление и захвани да приема онѣзи министри които му укажи болшинството; и второ, когато захванатъ да уважаватъ старото общинно самоуправление, вслѣдствие на което чрѣзмѣрната централизация ще прѣстани да отегчава парламента,

Когато краль Леополдъ дошелъ въ Белгия, и той сѫщо мислилъ, че конституцията отъ 1830 година дава твърдѣ малко значение на исполнителната власть, и че той не можи да управлява при такава конституция. Но другаря му, Штокмаръ, го посъвѣтвалъ да се опита, и ето вече полвинъ столѣтие свидѣтелствова, че опитванието е сполучливо. Сѫщото ще стани и въ България; но нека се пазятъ отъ чиновничеството и парламентаризма, тѣзи два бича, отъ които особенно страдае друго едно свободно господарство на Балканския полуостровъ, — Гърция.

Въ Народното Събрание има доволно значително число „кожуси“, т. е. селяни облѣчени въ тѣзи вързни дрѣхи. Прѣмѣната на тѣзи земледѣлци твърдѣ малко се съгласува съ истънченитѣ придворни обѣди и балове; освѣнъ това, тѣ сѫ голѣми смѣткаджии, много сѫ недовѣрчиви къмъ чуждестранеца, — въ което тѣ и си иматъ право, — и може би, тѣ мѫчно би се съгласили да отпуснатъ пари за раскошни измислици; но тий прѣдставляватъ прѣвъсходна подпора за всѣко правителство, което си остани вѣрно въ прѣданията на страната, което уважава нейнитѣ, запазени отъ вѣкове, учрѣждения и не подражава на западнитѣ прѣдосудителни привички много да пръска и да покрива смѣткитѣ си съ периодически заеми.

— Азъ не мога да не кажа нѣколко думи за *вълнението на поповетѣ*, което прѣди малко произведе голѣмъ шумъ въ България. Въ онѣзи страни, гдѣто господствова православния обредъ, не може да произлѣзе между цырквата и господарството вражда, подобно на оная, която сѫществува у католическитѣ нации; и това е слѣдствие, първо, че върховностьта на гражданската власть не се оспарва, второ, че членоветѣ на духовенството живѣятъ сѫщо, както другитѣ свои съотечественници.

Отъ старо врѣме, българскитѣ священници се съдържали отъ доброволни приношения на енориитѣ, които ги избирали и тъй сѫщо имали право да ги исключаватъ. Епископитѣ даватъ на избранитѣ само църковно утвърждение. Тука ний

срѣщаме църковенъ строй, който първобитно е сѫществувалъ въ всичкитѣ християнски църкви, до като ги завладѣлъ римския дворъ, и относително това струва да се прочете прѣвъсходната-та книга Bordas-Demoulin.

Градоветѣ и селата сѫ раздѣлени на енории, състоящи най малко отъ сто и петдесетъ кѫщи или семейства, и въ всѣка енория по единъ попъ.

Доходитѣ на поповетѣ въ градоветѣ се съставляватъ отъ доброволнитѣ приношения за крьщенье, свадба, погребение, водосвятъ и т. н. Три пѫти въ годината попа посѣщава всѣко семейство на енорията си, за да го ръси съ святена вода. Той се придружава отъ двѣ или три момчета, които носятъ чували, за да събиратъ подаръцитѣ въ натура: вълна, брашно, плодове, свѣщи и други потрѣбни нѣща. Единъ пѫть въ годината се извършва тържественно служение за поменувание на умрѣлитѣ, за което се плаща по петь стотинки на душа. Селскитѣ священници получаватъ, освѣнъ това, десета часть отъ продуктитѣ, и много отъ тѣхъ сами обработватъ земята.

Всички партии признаватъ необходимостьта да се даде на невѣжественното духовенство пó основателно образование. По видимо, изражението: „това е попско писанье“ — означава безграмотно писмо. Въ Търново и Самоковъ биле основани семинарии, но до сега тѣ не сѫ дали осѣтливи резултати.

„Либералната партия, и частно Каравеловъ, никакъ не желала да възбужда война противъ църквата, тъй като въ България не може да се повтори извѣстното изражение на Гамбетта, че „священника е врагъ!“ Но послѣ свищовския прѣвратъ княза и консерваторитѣ, за да добиятъ поддържка отъ поповетѣ, присвоили пò влиятелнитѣ отъ тѣхъ, а именно, на поповетѣ въ голѣмитѣ градове, извѣстно съдържание, исплащано отъ господарството. Селскитѣ попове нѣматъ никаква часть въ тѣзи щедроти.

Когато Каравеловъ дошелъ на власть, първата му грижа била да приведе въ редъ бюджета, и тъй като народното събрание не гласовало никаква сумма за духовенството, то той билъ

принуденъ да прѣостанови жалованието, което се давало безъ съблюдение установенитѣ правила. Но при това, той казалъ на събранието: „Ако искате да плащате на свещеницитѣ, плащачете, въ такъвъ случай, за това особенна сумма“. Обаче, болшинството прѣсмѣтнало добрѣ и прѣдпочело да удържи паритѣ за нужди по образованието.

Тогава консерваторитѣ, като се надържали на Россия, подмамили поповетѣ, на които прѣкратили жалованието, да се възбунтуватъ. Тѣ се надѣяли по тоя начинъ да подигнатъ нанарода и да свалятъ министерството. Случило се, обаче, не съвсѣмъ онова, което очаквали. Енориашитѣ се разсърдили на своитѣ пастири, и въ София, Руссе и Търново много попове изгубили своитѣ мѣста. Вълнението се продължавало твърдѣ малко врѣме: свещеницитѣ, като не намѣрили поддържка въ своитѣ енориаши, покорили се и прѣпирнята утихнала.

Но тогава протестиралъ екзарха и Россия испратила нота, която изражавала желание да се подобри положението на поповетѣ. Вмѣсто енергическо отблъсвание на това чуждестранно намѣсвание, консервативната партия поддържала това искание. Въ това именно е сѫщностьта на работата.

Разбира се, че Каравеловъ ималъ право да не плаща на свещеницитѣ безъ разрѣшение на народното събрание. Но той би постѫпилъ погрѣшно, ако да влѣзеше въ борба съ духовенството, което е било най надѣждната опора на националната идея. Твърдѣ отлично отъ католишкия свещенникъ, който въ силата на своето учение, е врагъ на свободата и орѫдие на чуждестранна власть, на Римъ, — православното духовенство има интереси еднакви съ интереситѣ на нацията, тъй като то е женено, не съставлява отдѣлна каста и работи заедно съ земледѣлцитѣ. Като стани по̀ учено, то ще бѫде тогава добъръ проводникъ на образованностьта. Подигнете, затова, положението на учителя и попа и благоприятствувайте на тѣхното влияние, и вий ще създадете чрѣзъ това надѣждно основание на свободнитѣ учрѣждения.

Въ единъ пазаренъ день азъ излѣзохъ по *чаршията*.

Както въ Сараево, пазаря прѣдставлява цѣла улица дюгени, но тука той не е толкова своеобразенъ. Чаршията се начева отъ голѣмата джамия и прѣсича цѣла София; тя е насѣяна съ ханища, а отстрани сѫ простиратъ малки дюгенчета, съвършенно открити, по турский образецъ. За съжаление, азъ не видѣхъ въ тѣхъ нищо, което да прѣдставлява мѣстно производство. Въ много села приготвятъ материи, килими, мѣдни издѣлия и различни шивове, но единственно за мѣстни нужди; никой не мисли да разнася на нѐ далечъ, и йоще повече въ столицата, която е расположена въ края на страната. Тука въ дюгенитѣ се срѣщатъ материи отъ най долне качество и отвратителни „драгоцѣнности" отъ принцъ-металла. Всичко това внушава отвращение до нѣмай кѫдѣ! Но евтенията съблазнява, макаръ че всичко се продава двойно и тройно въ сравнение съ настоящата цѣна. Тѣзи калпави стоки идатъ отъ Виена и тука се продаватъ отъ испанскитѣ евреи. Тритѣ четвърти отъ търговцитѣ сѫ евреи, въ което азъ се убѣдихъ въ сѫббота, гдѣто повечето дюгени бѣха затворени.

Въ нетъкъ улицитѣ и чаршията се напълнятъ отъ селяни съ своеобразни костюми. — Мѫжьетѣ сѫ облѣчени въ бѣли абени дрѣхи, потуритѣ имъ сѫ вързани отдолу съ връвци; голѣмъ вивиянъ поясъ и черенъ калпакъ. Женитѣ съ дълги ризи, съ прѣлестно ушити рѫкави и якѝ, които прѣдставляватъ истинский образецъ на прѣмѣна; отпрѣдъ и отзадъ по една тъмна прѣстилка; на пояса коланъ съ метъллически окрашения, на шията гердань и на челото златни и срѣбърни монети и често цѣло здание отъ цвѣтя на главата имъ. У нѣкои млади моми лицето бива на-половина закрито съ кѫрпа и по нея стъклени зелени и червени обички. Тѣ иматъ твърдѣ страненъ видъ, и ми казваха, че тѣ били млади булки.

Защо мѫжьетѣ и женитѣ на обезпечения классъ не се опитатъ да запазятъ националния костюмъ, като го усъвършенствоватъ въ нѣкои дребни части, както това прави румѫнската кралица на Синая и принцъ уелский, кога отиде въ Шотландия? Женитѣ щеха да бѫдатъ тогава много пó добрѣ облѣ-

чени и пó изящни, отколкото сега, когато тѣ носятъ дрѣхи и шепки, които сѫ излѣзли вече изъ мода и се испращатъ изъ Виена и Пеща. Въ тѣзи отъ лошъ вкусъ костюми, които купуватъ твърдѣ скѫпо, българскитѣ жени много рискуватъ да станатъ отврътителни и смѣшни. Па и мѫжьетѣ, може да се кажи, щеха да бѫдатъ много пó красиви въ националния костюмъ, отколкото въ „цѣлния костюмъ“, приготвенъ въ „Belle-jardiniere?“

Опитвание къмъ това Кейе срѣщналъ въ Търново, у дъщерята на своя домохазяйнъ, докторъ Б. „Като влѣзохъ, говори той, — азъ видѣхъ очарователна млада мома, облѣчена по български: кѫса рокля, бѣла риза съ широки рѫкави, чървена прѣстилка и гирдань отъ жълтици. Г-ца Б. бѣше свършила наскоро въ единъ пансионъ въ Одесса и останала вѣрна на своя националенъ костюмъ. Човѣкъ можи да помисли, че тая истинност на патриотизма е внушена отъ кокетство, тъй като азъ не зная, кое би могло повече да бие въ очи, ако не тѣзи естественни моди, и азъ се чудя, че почти всичкитѣ жени, толкова опитни въ искуството да се харесатъ, могатъ да се заблуждаватъ, като се отказватъ отъ онова, което ги прави красиви и ги прави да се отличаватъ една отъ друга, — и да мѣнуватъ всичко това на европейското китение, въ което тѣ се загубватъ въ тълпата на редовнитѣ жени“. (Jean Erdic, en Bulgarie, стр. 118).

— Въ една статия въ *Московскитѣ Вѣдомости*, отъ 9 ноемврий 1884 година, Катковъ се занимава съ българскитѣ работи. Той мисли, че въ България най добрѣ ще бѫде да се образуватъ республикански учрѣждения и че тамъ можи да се назначи за президентъ управителя на Източна Румелия, съ условие, че той да бѫде българинъ, подобно на Алеко-паша. Независимостьта на България не би пострадала отъ това, а на Султана би било даже пò приятно да види, на чело на съвършенно освободената страна, губернатора на оная провинция, която му е йоще подвластна. Ако и да има йоще въ България [illegible] офицери, прибавя Катковъ, то тѣ трѣбва да се занима-

ватъ само съ устройството на армията, а съвсѣмъ не съ политика и избори, тъй като ползата на сама Россия изисква, щото България да се управлява като се ржководи исключително отъ своето собственно благо, и да избѣгва подчинението на чуждестранно влияние. — Златни думи! Защо русското правителство да не одобри чистосърдечно тая программа?

— Азъ посѣтихъ министерството на народното просвѣщение, но министра отсжтствоваше. — Срѣщнахъ се съ князь Хилковъ, русский инженеринъ при министерството на обществеинитѣ сгради. Той ималъ въ България голѣмо влияние, и често бивалъ въ оппозиция съ двамата други инженери, отъ които едина е англичанинъ, а другия швейцарецъ, и двамата твърдѣ почтенни и твърдѣ свѣдущи. Тий съвѣтватъ да се направи Царибродъ—Вакарелъ желѣзенъ пжть съ всичка прѣдпазливость и основателность, които изисква голѣмата международна линия, и гдѣто скоростьта ще трѣбва да достига 45 километра въ часъ. И тѣ иматъ пълно право.

— До сега България е нѣмала вънкашенъ дългъ. Даже послѣдната война тя е искарала на свои срѣдства и при посрѣдство на реквизиции. Каква е разлика съ Сърбия, у която консолидирования дългъ въ 1885 год. достигналъ повече отъ 260 миллиона лева, т. е. по 144 лева на всѣки човѣкъ, или по 600 лева на семейство. Въ Сърбия всѣка минута правятъ нови заеми, то за пушки, то за топове! Като продължаватъ така, тѣ ще достигнатъ да прѣвърнатъ Сърбия въ колония, населена съ роби, които ще се трудятъ само за чуждестраннитѣ лихвари.

— Азъ ще прѣпечатамъ тука писмото на единъ дипломатъ, който дълго врѣме живѣлъ въ София и който благоволилъ да изложи въ него своитѣ впечатлѣния въ врѣме на прѣбиванието си въ България. Това писмо съдържа, между друго, защитително слово въ полза за съединението на двѣтѣ български области, което е поразително, тъй като то е било писано прѣди нѣколко мѣсеца до послѣднитѣ събития; то ги обяснява и ги оправдава. Освѣнъ това, то ясно показва, че непрѣкжснато-

то намѣсвание на чуждестраннитѣ държави служи като бичъ на тая млада страна.

„За да отговоря на вашитѣ въпроси, азъ ще се опитамъ да изложа, макаръ на-кратко, нѣкои отъ моитѣ лични наблюдения, които азъ можахъ да направя въ врѣме на моитѣ пътешествия по тая страна; прѣзъ пролѣтьта на 1880 година азъ обиходихъ цѣлия Балканский полуостровъ, при което посѣтихъ повечето отъ румелийскитѣ села до самия Бургазъ на Черно море, и българскитѣ градове отъ Варна и Силистра до Видинъ и Бѣлоградчикъ. Вий сте пътували сами по тая страна и можете да си прѣдставите, колко затруднения и колко лишения азъ сьмъ испиталъ въ врѣме на тая малка екскурсия.

„Необходимо е, най напрѣдъ, да се установи твърдѣ забѣлѣжителното различие между българитѣ въ княжеството и тѣхнитѣ славянски сьотечественници въ Источна Румелия. Послѣднитѣ, като се намирали между гърцитѣ и особенно като поддьржали постоянни сношения съ Цариградъ, много пò добрѣ сж подготвени за политический животъ. Мнозина отъ младежитѣ се учили въ Робертъ-Коллежъ на Румели-Хиссаръ и много отъ тѣхъ сж допълнили своето образование въ Европа: въ Германия, въ Франца и вь Англия. Много отъ тѣхъ княжеството е избрало за свои господарственни мжже и високи чиновници.

„Румелиотитѣ биле пò близо къмъ европейската политика. Напротивъ, българитѣ въ княжеството си оставали заприени между Дунава и Балканитѣ и почти нѣмали други сношения, освѣнъ съ Виена, Букорещъ и Москва; турскитѣ паши не обичали, щото българската рая да посѣщава съсѣднитѣ страни, а Цариградъ падалъ настрана; търговскитѣ имъ сношения биле незначителни, много пò малко развити, отколкото въ Румелия; всички публични длъжности биле завзети отъ гърци или арменци; за българитѣ оставали само учителството, священничеството и лѣкуването; но за да стани човѣкъ учитель или докторъ, трѣбвало да иди да получи образование въ Россия. Вслѣдствие отъ това, въ България се съглеждатъ повече московски стремления, отколкото въ Румелия.

„Ако е позволено на простия левитъ да разсѫжда за дѣлата на боговетѣ, то азъ би казалъ, че на берлинския конгресъ, споредъ моето мнѣние, направили голѣма грѣшка, като отдѣлили Румелия отъ България. Като разрушавали извършеното отъ Россия, тѣ желаяли да удовлетворятъ лъжливо понятото самолюбие; но държавитѣ не можили достатъчно да постигнатъ своята полза, тъй като оставяли за бѫдаще отворена вратата за искание да се възвърни отнетото.

„Почти всичкитѣ политически мѫжье на Източна Румелия ми казваха: *„Съвсѣмъ не трѣбва да се мисли, че ний сме напълно прѣдадени на Россия. Прѣди нѣколко години ний възлагахме своитѣ надѣжди на Франция и Англия, тъй като къмъ тѣзи, именно, нации ни обрьщатъ нашитѣ интереси и нашитѣ симпатии, но когато ний видѣхме, че тий покровителствоватъ турцитѣ въ ущърбъ на нашитѣ национални и политически стремления; когато ний разбрахме, че тѣ нѣма да направятъ нищо за нашето освобождение отъ ненавистното иго, което ни тежеше; то ний по неволя трѣбваше да се обърнемъ къмъ Россия и да я молимъ да ни освободи“*.

Даже и сега йоще ний трѣбва да обрьщаме нашитѣ погледи към нея, тъй като въ Берлинъ извършили злѣ обмислено дѣло, което не може повече да се продължава: нашата область трѣбва да се съедини съ княжеството“.

„И азъ съмъ дълбоко убѣденъ, че хората, които говоряха това, бѣха искренни, тъй като стига само да обмисли човѣкъ онова, което се извърши прѣзъ тѣзи последни години, за да се убѣди, че горѣприведеното тѣхно разсѫждение е справедливо. Съединете тѣзи двѣ области и вий ще видите, че българското княжество ще захвани да живѣе самостоятеленъ живот. Вслѣдствие общностьта на племето и религията, — симпатиитѣ, които е придобила Россия, ще се запазятъ у тѣхъ; но ще пожелаятъ сами да си водятъ своитѣ дѣла и всичката целя на Россия се състои въ това, щото, отъ желание да ги

държи въ своя зависимость, — тя нѣма да помисли да имъ прѣчи въ това.

„Послѣ, нема̀ за Австро-Унгария, — къмъ която най много се касаятъ българскитѣ дѣла, — не е насущний интересъ, щото да се завърши българския въпросъ, и щото малкия народъ на источната ѝ граница да захвани да живѣе миренъ животъ? Чрѣзъ това би се распрьсналъ отчасти и страха за русско намѣсвание. Наистина, че щеше да остани въпроса за Македония, която е почти всичка българска, но за сега йоще не е настанало врѣме за нейното присъединявание къмъ България, и на австрийскитѣ облизвания за тая страна не би могло сериозно да побърка съединението на Румелия съ България.

„Не трѣбва да се испуща и това, че въ Румелия нѣма и единъ милионъ жители. Но отъ българското, собственно, население, именно, румелийскитѣ българи най много сж пострадали въ послѣдната война: тѣ биле разорени, а много отъ градоветѣ имъ биле повечето разрушени; както: Карлово, Калоферъ, Казанлжкъ, Стара-Загора, Нова-Загора и т. н.; освѣнъ това, тука трѣбва да се причислятъ и избиванията, които сж биле твърдѣ дѣйствителни.

„Напротивъ, българитѣ въ княжеството много спечелиха въ послѣднитѣ събития; тѣ много скжпо си продавали храната на своитѣ освободители и нѣмали никаква повреда въ своето имущество; тѣ даже се обогатили, като сж накупили за нищожна цѣна земята на изселенитѣ турци. Послѣ войната тѣ били по-богати, отколкото прѣди нея, благодарение на милионитѣ рубли, изхарчени за русската армия. Полковитѣ си отивали, като свирили и пѣли „Шуми Марица", националната българска пѣсень, а туземцитѣ гледали на тѣхното отивание съ онова дълбоко-осѣтливо чувство на съжаление, което испитватъ швейцарцитѣ, когато есеньта испжди пжтешественицитѣ изъ планинитѣ.

„Единъ старъ дипломатъ ми каза единъ пжть, „че въ политиката нѣма лоши дѣла". Но отдѣлянието на България отъ [illegible] било повече отъ лоша работа: то е било погрѣшка.

„Румелиотитѣ при това се оказали и по любезни към русскитѣ войници. Ето единъ анекдотъ, който, по видимо, можи да докажи това. Когато, единъ пѫть бѣхъ въ Казанлѫкъ, подпрефекта ме заведе въ женския мънастирь и ми показа двѣ млади туркини, твърдѣ красиви и двѣтѣ съ дѣца въ рѫцѣтѣ. Тѣзи двѣ млади моми, ми каза съ библейска простота чиновника, — се запознали въ врѣме на войната, тая съ полковника X, а тая съ майора Z; отпослѣ се родили двѣ дѣца и общината ги усиновила въ знакъ на признателность към своитѣ освободители. За сега тѣзи жени живѣятъ въ мънастиря, гдѣто се ползоватъ съ пълна свобода и се съдържатъ отъ общината". Азъ попитахъ началницата на мънастиря, приели ли сѫ тѣзи жени православие. „Не сѫ йоще, отговори тя; но ний се надѣемъ, че това щастливо събитие скоро ще се сбѫдни". Да почакаме слѣдующето дохождание на руссите!

„И забѣлѣжете, че ако да бѣше присъединена Румелия къмъ България, то и въ самото княжество работитѣ щеха да тръгнатъ пó добрѣ. Най напрѣдъ столица, вѣроятно ще трѣбва да се прѣмѣсти, тъй като избиранието на София за столица е било голѣма грѣшка отъ гледна точка за добро водение на работитѣ и прѣуспѣванието, и грѣшка, направена отъ Россия съзнателно. София е стратегический пунктъ, който се намира между Дунава, Македония и Румелия; тоя градъ ще командова желѣзния пѫть за Цариградъ, и този, който го занимава, можи лесно да вземи съ пристѫпъ Балканитѣ при помощьта на войскитѣ, идящи отъ къмъ Дунава, и послѣ да наводни, ако иска, Тракия и Македония. Русситѣ като мислили да иматъ българитѣ и българското правителство въ своитѣ рѫцѣ, погрижили се да избиратъ София за столица, пò рано отъ да доде князь 'Александръ. Но тоя изборъ билъ гибеленъ, тъй като билъ избранъ за столица градъ на западния край на страната и между население, което е въ цѣла България най неразвито. Който знае само София, той не знае България, а само племето шопи, което отъ незапаметни врѣмена си остава заключено въ своето плоскогорие, вънъ отъ всѣкакво съобщение съ другитѣ. За да

се запознае човѣкъ съ българитѣ, трѣбва да отиде въ Търново, въ Елена или йоще по добрѣ къмъ югъ отъ Балкана, въ Сливенъ или Казанлъкъ.

„Това, по видимо, разбирали на Берлинския конгресъ, защото това много учено събрание опрѣдѣлило, щото и учрѣдителното българско събрание да засѣдава въ Търново (ст. 4), но то непуснало да прибави, че тоя градъ трѣбва тъй сѫщо да бѫде и столица на новото княжество. Ако да се извърши българското съединение, то столицата необходимо трѣбва да се прѣнесе въ Пловдивъ или Търново. Въ страна, гдѣто пѫтищата за съобщение сѫ легки, все едно, гдѣто и да се намира столицата; но въ такава страна, въ която има само нѣколко и то ненаправени пѫтища, столицата не трѣбва да е много близо къмъ границата. Има мѣста въ страната, които сѫ отдалечени на седемь деня пѫть съ найтомъ и това йоще въ добро врѣме, когато пѫтищата не сѫ станали непроходими.

Прибавете къмъ това, че срѣдата на София е смъртоносна за правителството. Въ тоя градъ, гдѣто едната трета часть отъ населението сѫ евреи, не може да има истинско обществено мнѣние, и необходимо е да се прѣсѣче нѣкой балкански кряжъ, за да срѣщни човѣкъ сериозна политическа дѣятелность. Отъ друга страна, съединението на българскитѣ области ще има за послѣдствие и това, че работитѣ на страната ще се управляватъ тъй сѫщо отъ най просвѣщенната партия.

„Тука, азъ си припомнювамъ, че когато, въ 1879 година, за прьвъ пѫть [illegible] отидохъ съ визитъ при управителя, [illegible] единъ човѣкъ безъ сюртукъ, [illegible] пѫть. Азъ го попитахъ [illegible] — „[illegible] обичате“? ми отговори [illegible] тигли и му поддаде [illegible] бърже [illegible] стапала изм[illegible] и слѣдъ [illegible] въ прѣ[illegible] [illegible] Т[illegible] ми [illegible] компли[illegible] да [illegible] него; съ собственитѣ си

уста той ми съобщи, че азъ съмъ ималъ честь да заваря управителя, който, се занимавалъ съ прѣхвърлянието на своитѣ мобели. Това е „пó спартански“, но е малко правителственно за нашата епоха*).

„За да свърша тоя въпросъ за българското съединение, азъ ще прибавя, че двата отдѣлни бюджета съставляватъ прѣпятствие за прѣуспѣванието: въ настояще врѣме тѣзи страни сѫ много бѣдни, за да могатъ да си дозволятъ такова расскошество; общото управление ще намали значително расходитѣ, ще позволи да се направятъ нѣкои производителни иждивения и да се завършатъ извѣстни обществении работи.

„Въ 1880 година, когато азъ посѣтихъ Румелия, тамъ биле много въспламенени и мислили само за София, откждѣто, по видимо, очаквали парола и дохожданието на мессия. Но поведението на князя, въ врѣме на господарственния прѣвратъ въ 1881, заставило румелиотитѣ да се позамислятъ: повечето отъ тѣхъ — либералитѣ, т. е. привърженцитѣ на конституционното управление. И портрета на князъ Александра, който се намиралъ въ всѣка стая, ... се оказалъ послѣ прѣврата, обърнатъ къмъ стѣната. Ето къмъ какво довождатъ господарственнитѣ прѣврати, даже въ България. — Азъ съмъ убѣденъ, че почти сѫщото ще да се извърши сега въ Сърбия, а краль Миланъ ще трѣбва да си измѣни своитѣ дѣйствия, ако не иска да му се четатъ днитѣ, които му сѫ останали йоще да царува.

„Отъ тогава, — необходимостьта всѣкога завършва съ това, че става законъ, — князъ Александръ измѣнилъ своитѣ възгледи, или понѣ, разбралъ, че не ще можи да продължава да управлява, безъ да има поддържка въ страната. Но това мъгновенно прѣвръщение да ли е видоизмѣнило чувствата на румелиотитѣ? Азъ не зная, но мисля, че е позволително да се утвърждава, че, ако князa поведе добрѣ своята ладия, то бъл-

*) Що се касае до мене, то азъ много се очудвамъ на тѣзи нрави á la Цинцинатъ. Нема Линколнъ не сѣкълъ дървета за желѣзния пжть, а въ Ховарденъ, нема не виждаме често, какъ Гладстонъ сѣче дърва?

гарското съединение ще се състои, или че то е твърдѣ близо до своето осжществяванив.

„Но не стига само да е човѣкъ поручикъ отъ прусската армия, за да може да управлява народи, особенно кога е йоще на възрасть 21 година (въ 1879 г.) и когато мечтае само за раскошни дворци, грамадни армии, ордени и европейски съюзи. Все се повтаря и се повтаря старата басня за астронома, който завършилъ съ това, че падналъ въ вълчата дупка, като се захласналъ въ звѣздитѣ.

„Берлина си е Берлинъ, а София си е София. Княвъ Александръ е любезенъ човѣкъ, но когато е дошелъ въ България, той нѣмалъ и понятие за това, какво значи да управлява човѣкъ. И при всичко това, съ какви надѣжди той билъ приетъ! Азъ бѣхъ въ Търново, когато той доде въ юлий 1879 година, и азъ можахъ да се убѣдя въ оная прѣдаденность, която му обѣщалъ тоя народъ, нѣколко грубъ, но наивенъ, добъръ и покоенъ. Съ тактъ и умѣние той лесно можаше да се ржководи, тъй като българитѣ пò сж наклонни да се управляватъ, отколкото сърбитѣ, ружжнитѣ и гърцитѣ! Но княза поискалъ да управлява като германския императоръ. Българскитѣ министри не му се обичали и той ги държалъ на страна, като гледалъ да се срѣща съ тѣхъ пò нарѣдко. Ний, дипломатическитѣ агенти, твърдѣ често обѣдвахме у княза, но почти никога не видѣхме тамъ българский министръ. Частенъ човѣкъ можаше да получи отъ него всичко, какво иска; но като царствующий господарь той бѣше другъ.

„Азъ си припомнямъ даже официалния приемъ на новата година, когато старшия между насъ, австрийския агентъ, произнесе доволно силна рѣчь, при която, на приеманието не присжтствова нито министра на вънкашнитѣ дѣла, нито другъ отъ министритѣ. Страхъ ги било да ги повикатъ, и ненапраздно. Всички министри биле събрани въ съсѣдната стая и трѣбвало да се прѣдставятъ подирь насъ. Нема́ е умѣстна въ конституционна страна такава политика?

„Княза е надаренъ съ добродѣтель, която съставлява

голѣмо достоинство у частно лице, а пъкъ се явява като недостатокъ у господарь. Той е крайно откровенъ и каквото му е на сърдцето, то му е и на устата. Азъ се надѣя, че той вече се е поправилъ отъ . . . тая склонность да открива безъ мѣрка своята душа и да съобщава всѣкиму своитѣ завѣтни мечти. Това е опасно въ политиката!

„Азъ не съмъ противъ каквато и да бѫде до негдѣ самодържавна система въ страна, толкова скорошна, както България, въ страна, въ която никога не се дозволявало да се управляватъ самостоятелно, и която тъй дълго врѣме се намирала подъ турското иго. Но не се ли изисква за това и способенъ диктаторъ, а да се играе неговата роля, не е твърдѣ лесно, когато нѣма на що да се опре. Стѣсняющата конституция свалена, чувствоватъ себе си спасени и дълбока облегчителна въздишка излѣзе изъ гърдитѣ на главата на господарството. Но не разбрали само това, че тука именно се начева мѫчнотията; че необходимо трѣбвало да иматъ зрѣло обмисленъ планъ на компанията и трѣбвало да иматъ срѣдства за неговото испълнение.

„Това, по видимо, не могатъ да разбиратъ младитѣ господари на истокъ, които Гладстонъ тъй мѫдро неотколѣ съвѣтвалъ „единъ пѫть за всѣкога да се примирятъ съ тѣхнитѣ народи", — то е, че конституцията, ако тя малко и да ги стѣснява отвѫтрѣ, — прѣдставлява, обаче за тѣхъ най добра защита противъ самозваннитѣ намѣсвания въ дѣлата имъ на могѫщественнитѣ и стремящи се къмъ завоевание съсѣди. Ако господаря да е пълновластенъ, то, какво ще отговори той на прѣдставителя на Австрия, Германия, Россия или Портъта, когато посланника малко много повелително пожелае благосклонность или услуга, или поиска да възстановява нѣкакво въображаемо право? Напротивъ, когато господаря има макаръ и малка конституция, то той съ гласъ, пъленъ съ сълзи, ще отговори: „ужасно неприятно; но това не е мое знание; вий знаете, че конституцията ми ограничава властьта; срѣщнете се съ министра на вънкашнитѣ дѣла; парламента и т. н.". Нищо нѣ-

на пò згодно отъ това! Разбира се само по себе, че вжтрѣ, за собственно употрѣбление, разиѣнуватъ ноти, и, когато господаря умѣе да вземе въ ржцѣ хората, то той можи да направи отъ конституцията всичко, каквото поиска.

Ако да бѣше ималъ княза, понѣ, мждри съвѣтници, за да извлече полза отъ господарственния прѣвратъ! Но, освѣнъ льстеци, около него, именно, и нѣмало други, съ исключение на чуждестраннитѣ прѣдставители, които намирали, че испълняватъ своя дългъ, като интригували безъ умора единъ съ другъ въ съвѣтитѣ, които тѣ давали на княза. Въ двореца най възрастния човѣкъ билъ на 25 години! Двора билъ пъленъ съ надѣжди, но празенъ съ опитность.

„Искали да въспитаватъ българския народъ при помощьта на казармитѣ. „Само полка, говоряше веднаждъ княза, — „можи да създаде нация. Народа ще можи много пò добрѣ да „се храни въ полка, отколкото другадѣ, тъй като и месо и ко-„кошки, и всичко друго се намира тамъ въ доволно количество. „Но той не иска това, а се доволствова съ опечения въ огъ-„ня хлѣбъ и лукъ. Когато новобранцитѣ постжпватъ въ казар-„мата и захванатъ да ги хранятъ съ месо, то първитѣ петна-„десеть деня тѣ болѣдуватъ, но отъ послѣ привикватъ. Като „се върнатъ въ кжщи, въ село, тѣзи хора ще могатъ да „накаратъ своитѣ семейства да употрѣбляватъ месо". *Това практическо* въспитание по пруский образецъ скжпо струвало на господарството: при бюджета 27 миллиона, армията поглъщала отъ тѣхъ 13. Но при това имали твърда надѣжда, че ще прѣвърнатъ българитѣ въ мѣсоядни!

„Въ София направили прѣкрасни казарми; раскошенъ дворецъ, който билъ прѣправянъ нѣколко пжти и струва 3 $^1/_2$ миллиона лева, и едно министерство и съвършенно естественно, че то е военното. За училища, гимназии и болници тамъ малко се грижали.

„Азъ мислѭ, че ако българския народъ да се управлява добрѣ, той ще има блѣстяща бждащность, тъй като той има всичко, за да добие достатокъ и обезпеченность. Но трѣбва

да му се даде врѣме да си проправи своя пѫтека въ свѣта и да не го каратъ, щото той изведнаждъ да напрѣчи цѣла мрѣжа желѣзни пѫтища, да прави фабрики и раскошни столици. Българина, като йоще първобитенъ, безсъзнателно е недовѣрчивъ, особенно, когато е работата за нѣкои голѣми финансови прѣдприятия; той видѣлъ какъ тѣзи изобрѣтатели на всевъзможни дѣла, като се появявали отъ Парижъ, Лондонъ или Виена, сколасали да обиратъ турцитѣ, и когато му прѣдлагатъ даже нѣкое свѣстно и полезно прѣдприятие, той всѣкога гледа на него като на примка; той все йоще е убѣденъ, че искатъ да го обиратъ и да се наситятъ съ неговитѣ рубли.

Отвънъ за въ България търговията се развива бавно. Българина малко употрѣблява отъ продуктитѣ на чуждестранната промишленность. Той е много смѣткаджий, доволствова се съ малко, и по селата сами си доставятъ всичко потрѣбно: тѣ си прѣдатъ и тъкатъ вълнени дрѣхи, *шеякъ* и *аба*, а тъй сѫщо и памучени платове. Тѣ се обличатъ въ кожуси, които носятъ зимѣ съ вълната на-вѫтрѣ, а лѣтѣ — съ вълната на-вънъ; вмѣсто пантофи, тѣ носятъ единъ видъ царвули отъ кози кожи; кълпацитѣ имъ тъй сѫщо сѫ отъ овчи кожи; и всички платове, отъ които шиятъ дрѣхи и за двата пола, се приготвятъ въ самата страна. Свѣщитѣ тъй сѫщо си правятъ сами; прозорцитѣ имъ въ селскитѣ живѣлища въ повечето случаи нѣматъ джамове.

„Турцитѣ, напротивъ, повече обичали раскошество и сравнително, употрѣбявали повече вънкашни нѣща. „Едно врѣ„ме, казваше единъ отъ най силнитѣ български търговци въ „Свищовъ, — ний продавахме много европейски стоки на тур„цитѣ; туркинята купува по три ката дрѣхи, а българката — „гражданка купува само единъ катъ. Но турцитѣ се изселиха „и търговията значително се намали“.

„Всичка България е много плодородна, и тъй като жителитѣ сѫ повече земледѣлци, то тѣ ще достигнатъ това, че ще захванатъ да извличатъ голѣми богатства изъ своята земя, когато ще наченатъ да употрѣбяватъ по̀ усъвършенствовани

земледѣлчески оръдия; ще се здобиятъ съ пътища и ще замѣнятъ въ своитѣ кола, сегашнитѣ осмоъгълни колела съ кръгли, стегнати съ желѣзни обрьчи, както и навсѣкждѣ по другитѣ мѣста. Сега селянина насипва храната въ колата, риклитѣ на които биватъ направени отъ слаби дъсчици; закрива дупкитѣ между дъскитѣ съ слама и парцали, впряга два вола въ тая разнебитена кола, достойни за доисторическитѣ врѣмена, и всичко това: скотове, хора и колата тръгватъ на пжть, като се движатъ бавно и както доде, прѣзъ трапища и ратлини; и такова пжтешествие до ближния градъ или до нѣкое придунавско пристанище се продължава често четире или петь дена, а по нѣкога и повече. При това, трѣбва да се вземе въ внимание, че се врьщатъ повече безъ кирия. Освѣнъ това, при пжтуванието повече отъ третата часть на храната се просипва, благодарение на друсанието, вслѣдствие лошавия пжть и горѣпоменатитѣ осмостранни колелета.

„Всички земледѣлчески продукти вирѣятъ прѣвъсходно въ България. За сжжаление, жителитѣ не могатъ да очистятъ добрѣ зърната, което съставлява прѣчка за извозванието и понижава цѣната му; врьшитбата се извършва на прибжхтана земя, при помощьта на конье, които каратъ да тичатъ по хармана, и зърната биватъ размѣсени съ прьсть. Дубнишкия окржгъ произвожда прѣвъсходенъ тютюнъ, а гроздето вирѣе поразително; плѣвненското и дубнишкото вина сж много добри: но не могатъ да ги направятъ, както трѣбва. Ако да се употрѣби повечко старание, то ще можи да се праща голѣмо количество вино въ Франция, което вече и правятъ сърбитѣ и румелиотитѣ.

„Азъ мисля, че се обработва не повече отъ една шеста часть на плодородната почва въ България. Населението сега достига до два миллиона жители, но страната можи лесно да нахрани и десеть миллиона.

„Земледѣлческата поредица е много демократична; всички земледѣлци сж тъй сжщо и собственници, а общинитѣ притежаватъ голѣми пространства, които жителитѣ могатъ да придобиватъ въ собственность или да ги работятъ съ кирия. Ко-

гато нѣкое вънкашно за общината лице иска да купи земя, то постоянния членъ на общината или тя сама можи да прѣкупи отъ него земята за сѫщата цѣна. Както и на всѣкѫдѣ българския селянинъ тъй сѫщо лакти за земя; но тука, освѣнъ това, закона и обичая позволяватъ на общината да се защищава отъ вънкашни нахлувания. За бързо прѣуспѣвание тая система можи да служи като прѣчка, но, азъ мисля, че тя прѣдставлява голѣми згодности отъ гледна точка за благосъстоянието на населението въ бѫдаще.

„Въ България нѣма голѣма собственность, но благосъстоянието е всеобщо. Тамъ не се срѣщатъ сиромаси между недостаточния классъ, но не сѫществуватъ и голѣми достояния и почти нѣма „управляющи классове“. И това е едно отъ прѣчкитѣ за осѫществяването на парламентния строй въ управлението.

„Когато азъ бѣхъ въ България, тогава имаше само една малка парна машина съ нѣколко конски сили, която се употрѣблявала въ военния арсеналъ въ Руссе (разбира се, азъ не считамъ машинитѣ на желѣзницата Руссе—Варна). Страна съ 64,000 квадратни километра, съ два миллиона жители, намира се въ Европа и не се ползова съ парни машини!!!

„Обаче, да не бѫдемъ много взискателни и трѣбва да се почака съ приговора на тоя народъ, който така дълго е билъ тъпканъ и притѣсненъ, и на който е необходимо врѣме, за да докажи, че той можи да се ползова съ свободата и даденото нему право и да се управлява самъ. Азъ имамъ голѣмо довѣрие въ неговата бѫдащность, защото той е тихъ, трудолюбивъ, трѣзвенъ и смѣткаджий; когато стани по̀ образованъ; кога се сдобие съ добри пѫтища за съобщение, желѣзни пѫтища и шоссета; когато се подобри обработванието на земята и захвани да се ползова съ голѣми рудници, и когато православното духовенство се проникни съ здравъ смисълъ относително намаляване на праздничнитѣ дни, които сѫ въ годината понѣ 120 заедно съ недѣлнитѣ; то несъмнѣнно, че тоя народъ ще тръгни по пѫтя на прѣуспѣванието; това може би ще

се извърши малко бавно, не ще бѫде несъмнѣнно, тъй като прѣдъ него сѫ открити всичкитѣ пазари на Тракия и Македония. Сърбитѣ сѫ повече скотовъдци; тѣхната страна е значително пò малка и прѣдставлява много пó малко срѣдства отъ земледѣлческа гледна точка; тъй сѫщо иматъ и тая незгодность, че тѣ нѣматъ отнигдѣ море. Но въ името на небето, нека оставятъ бѫлгаритѣ да се трудятъ спокойно и да се откажатъ отъ господарственнитѣ прѣврати, отъ управлението на русски генерали, и да не съжаляватъ, че не могатъ да слушатъ въ София Лоенгрина и Тетралогия! Съ подобни вкусове човѣкъ, трѣбва да си сѣди въ Берлинъ или въ Дармщатъ, а не да управлява България".

— Между несправедливитѣ условия, наложени на България отъ Берлинския трактатъ, указаха ми на тъй нарѣчената капитуляция. Осмата статия на тоя трактатъ гласи слѣдующето: „Договоритѣ за търговия и мореплавание, а тъй сѫщо всички конвенции и споразумѣния, заключени между чуждестраннитѣ държави и Портата, и сега дѣйствуюци, ще си запазятъ силата и за Българското княжество и ни едно измѣнение относително нѣкоя държава не можи да бѫде прѣдприето пó рано, прѣди да се вземе съгласието на тая държава". И ето, България е свързана за всѣкога и до такава стъпень, че не можи даже да увеличи налога на спирта, при внасянието му въ града. Всички чуждестранни посланници ще викнатъ противъ това.

Капитулациитѣ създаватъ господарство въ господарството. Чуждестраннитѣ държави сами иматъ право да сѫдятъ своитѣ поданни. Подобенъ редъ е понятенъ въ Турция, гдѣто не можи да се очаква правосѫдие отъ турскитѣ сѫдилища; но не въ конституционно господарство, гдѣто сѫдиитѣ повече сѫ получили образование въ западнитѣ университети. Франция и Англия се отказали отъ прѣимуществата на капитулициитѣ, защото тѣ видѣли, че българскитѣ сѫдилища се рѫководили отъ европейската юриспруденция. Австрия, Гърция и Сърбия запазили йоще своитѣ привиллегии. Въ резултата излиза, първо, че

репрессията не си достига цѣльта; второ, авторитета на българската юстиция се намалилъ, което не е згодно за всички, и, най сетнѣ, българитѣ избѣгватъ да иматъ дѣла съ онѣзи чуждестранци, които се намиратъ подъ покровителството на капитулациитѣ, и въ това тѣ си иматъ правото. Трѣбва да се прочете относително тоя прѣдметъ брошюрата, напечатана по френски отъ Дюцканова, бившийй секретарь при министерството на вънкашнитѣ дѣла въ България.

Съобщиха ми нѣколко подробности относително положението на турцитѣ въ България, което враговетѣ на княжеството описватъ като твърдѣ нещастно. Ето, кое ми се струва, че е истина въ това отношение. Изселванието на турцитѣ изъ България и Румелия не е прѣдизвикано отъ лошото обхождание на Българитѣ съ тѣхъ, но отъ подбужданиете, което имъ пращатъ изъ Цариградъ. Всѣка година подъ прѣдлогъ за проповѣдвание Корана въ джамиитѣ, оттамъ испращатъ софти. Най напрѣдъ, правителството на княжеството, като не искало да имъ прѣчи, даже помагало на тѣхната миссия. Но когато изселванието и възстанието на турцитѣ захванали да вэематъ голѣми размѣри, възбудителни заплашвания, тогава била съставена специална коммиссия за изслѣдвание положението на турското население въ България. Отъ доклада на тая коммиссия се оказало, че турцитѣ се вълнуватъ само вслѣдствие подбужданието на софтитѣ изъ Цариградъ, които имъ говорятъ, че тѣ плащатъ даждие на гяуритѣ, които до вчера йоще, споредъ думитѣ на подбудителитѣ, биле турска рая. Българското правителство гледа по̀ добрѣ турцитѣ, отколкото своитѣ поданни. Тѣ иматъ сжщитѣ права, както и българитѣ. Иматъ двадесеть и петь депутата въ Народното Събрание. На мюфтиитѣ правителството плаща почти полвината, отколкото получава българското духовенство, макаръ че турското население не надминава и четвъртата часть на българското население. Освѣнъ това, правителството поддържа мохамеданска семинария въ Шуменъ, която му струва повече отъ дванадесеть хиляди лева. Въ армията, турскитѣ войници сж отдѣлени отъ християнитѣ и даже иматъ право да си

готвятъ ядение отдѣлно, съобразно съ прѣдписанията на тѣхната религия. Послѣ, тѣ испросили да ги командоватъ българскитѣ офицери по турски. Благодарение на тѣзи мѣрки и разказитѣ на нѣкои отъ изселенитѣ турци, които се върнали разочаровани, турското население разбрало своето положение и захванало да се интересува съ работитѣ въ България. Послѣднитѣ събития най ясно показватъ, че между двѣтѣ племена не сѫществува вече никакво сериозно съперничество. Това най добрѣ се вижда, когато българскитѣ мюсюлмани много добрѣ се били за България въ войната на българитѣ съ сърбитѣ. Като посѣщавалъ болницитѣ, делегата на Портата, Шакиръ-паша, видѣлъ тамъ, между раненитѣ, много турци, български поданни и ги поздравлявалъ съ „това, че тѣ храбро испълнявали своя дългъ, като защищавали своето отечество".

— Ако би да имахъ нѣкакво право да се обърна къмъ българитѣ, азъ би имъ казалъ слѣдующето:

Не вземайте за образецъ нашитѣ съсрѣдоточени западни господарства; но по добрѣ вземете нѣкое съюзно господарство, като Швейцария, тъй като общественнитѣ условия на България сѫ много сходни съ условията на тая страна. Усилете мѣстнитѣ самоуправления, особенно самоуправлението на общинитѣ.

Карайте по умѣренно парламентскитѣ расправии и стремлението за министерски портфели, като отнемите отъ министритѣ правото да се разпореждатъ съ мѣстата и да награждаватъ съ тѣхъ своитѣ партизани. Парламентското управление въ тоя видъ, както то сега се изражава, има много недостатъци и почти навсѣкждѣ се испълнява много лошо. Ако, при това, йоще всѣко промѣнение на министерството се придружава съ многочисленни мѣстения и нови назначения, то конституционния строй става источникъ на развращение, както това видимъ въ Америка, — или даже и междуособна война, както напр. въ Испания.

На васъ е необходимо да имате многочисленна войска за ваша защита, но се пазете, щото постоянната армия, прѣ-

върната въ съсловие на преторианци, да не стани, въ ржцѣтѣ на нѣкой деспотъ, орждие за вашето поробощение. Подражавайте на военното устройство въ Швейцария.

Нека, както въ всички конституционни страни, — никой да не можи да бжде министръ или да занимава високо политическо положение, безъ да бжде българинъ по рождение или вслѣдствие на натурализация.

Отбѣгвайте, като отъ чума, всѣко чуждестранно намѣсвание въ вашитѣ вжтрѣшни работи.

Нека всѣкий политический човѣкъ, който за сваление на своитѣ противници се набляга на чуждестранецъ, — да бжде въ вашитѣ очи прѣзрѣнъ, безчестенъ, нароченъ, като измѣнникъ.

Продължавайте съ смѣтка да иждивявате общественнитѣ суми, които събирате отъ платцитѣ; не правете господарственни заеми. Особенно, да не давате никога за обезпечение на заема нѣкой отъ вашитѣ доходи. Другояче, вашия свободенъ народъ ще се прѣвърни въ робъ на западнитѣ лихвари, които за да си получатъ своитѣ лихви, — въ случай на нужда, ще прибѣгнатъ и към завземание на вашата страна.

Пазете се отъ чуждестраннитѣ капитали; тий ще ви развратятъ, ще ви разорятъ и ще ви поробятъ. Но посрѣщайте добрѣ и безъ всѣкаква кжсогледна завистъ, онѣзи промишленници, търговци и землеѣлци, които поискатъ да се поселятъ между васъ.

Правете жъртви за распространение на просвѣщението и за поднемание умственното развивание на вашитѣ учители и вашитѣ попове.

Благоприятствувайте особенно за развивание въ народа технически знания и землеѣлчески науки.

Запазете вашия строй за малката собственность, който позволява на оногова, който обработва почвата, „да си почини въ свое лозе“ и да запази за себе си всичкия плодъ на своя трудъ. Не оставяйте да се развива латифундия. Погледнете, що се върши прѣдъ васъ, отвъдъ Дунава: почвата е много плодо-

родна, а земледѣлеца е крайно бѣденъ, защото той се труди само за своя господарь.

Запазете „правото за откупъ“ на съсѣднитѣ, *шаффия* или *суфъ* на мюсюлманското право, както въ Босна и заимствовайте отъ Сърбия и Босна закона, който обезпечава на всѣко семейство къщата и непрѣкосновенна часть отъ земята.

Правете желѣзни пѫтища и шоссета, но ги правете добри и трайни, както въ Швейцария.

Не бързайте да развивате у васъ, чрѣзъ прѣмии или митнически правдини, голѣмата западна промишленность. Момента, когато тя сама ще се развие, нѣма да се забави много. Запазете вашитѣ мѣстни и стари занаяти, които ви доставятъ добри и красиви платове, згодни за вашия климатъ: и за достиганние на тая цѣль вий, господа и госпожи отъ обезпечения классъ, подражавайте на руманската кралица и на уелския принцъ: носете вашитѣ национални костюми, които сѫ много по уредни и по изящни, отколкото нашитѣ къси и тѣсни дрѣхи.

Нека вашитѣ общински управления запазятъ турскитѣ хамами, общественнитѣ бани за народно употрѣбление, подобно на турската баня въ Пеща. Това удивително учрѣждение, което благоприятствова да вкорени навика за пазение на здравието.

Не давайте да развалятъ и джамиитѣ. Тия прѣлестни паметници, украшение на вашитѣ села и градове. Поддържайте ги за по нататъшното имъ прѣвръщание въ черкви, училища и библиотеки, както направиха въ София!

Финансовата система [illegible] на [illegible] прѣкроена: [illegible] трѣбва главно да [illegible] върху [illegible] и трѣбва тя само да има [illegible]. [illegible] се съ събрание на данъцитѣ, вмѣсто да се намиратъ въ разпореждание отъ централната власть.

Въ васъ прѣстоятъ да направите много прѣобразования, но вий приготвлявайте [illegible] само слѣдъ зрѣло размишление. [illegible] [illegible] вий [illegible] [illegible] [illegible] че нѣма да ви укоряватъ за това. За България трѣбва да се [illegible] [illegible]-

ската поговорка: chi va piano, va sano, é chi va sano, va lontano.

— Има йоще единъ въпросъ, съ който искамъ да се обърна тука къмъ всички: обичатъ-ли тий (българитѣ) русситѣ? Имали-ли сѫ англичанитѣ право да се боятъ, че тѣзи освободени области ще станатъ аванпостове на сѣверната армия на пѫтя й къмъ Цариградъ? Отъ всичко, което азъ узнахъ, струва ми се, че маркизъ Bath прѣкрасно излага сѫщностьта на българскитѣ чувства къмъ великитѣ държави, като говори, че българитѣ обичатъ държавитѣ до толкова, до колкото тѣ прѣдполагатъ, че могатъ да разчитватъ на сѫдѣйствията къмъ всѣка една отъ тѣхъ. Тѣ иматъ симпатия къмъ Франция и безъ задни мисли: тѣ нѣма за какво да се страхуватъ отъ нея. Франция всѣкога е защищавала принципа на националноститѣ и тя е създала Италия въ 1858 година. На истокъ тя е покровителствовала християнитѣ и тя би нѣмала нищо противъ съединението на българскитѣ население. Трѣбва ли да се прибави, че тя тука била прѣдставляема отъ единъ образованъ и любезенъ человѣкъ, гостоприемната трапеза на когото била най привлекателна въ София, г. Шефера, който неотдавно билъ назначенъ въ Черна-Гора? — Относително Англия, тѣхнитѣ чувства сѫ доволно размѣсени. Тий, наистина, обоготворяватъ Гладстона и знаятъ паусть неговитѣ рѣчи по поводъ на Bulgarian atrocities, но тий кълнатъ торитѣ и Биконсфилда, слѣпитѣ приятели на Турция. — Австрия тѣ не обичатъ. Тий я укоряватъ за враждебностьта къмъ тѣхнитѣ волности, за подбуттвание княза къмъ реакция, за враждебностьта къмъ славянитѣ, и особенно зарадъ противодѣйствието за освобождението на Македония, прѣдъ видъ че иска да я глътни и да помага за прозелитизма на римската църква. Тѣ съвсѣмъ не сѫ нетърпими и даже гледатъ на турскитѣ помаци, като на свои братья, защото тий сѫ отъ българско племе; но отъ врѣме на църковнитѣ прѣпирни отъ 1860 година до 1872, тий много се страхуватъ отъ интригитѣ на папскитѣ агенти и иезуититѣ. — Къмъ Россия, която ги освободила чрѣзъ толкова пожертвования пари и хо-

[illegible] „ос- [illegible] и религията [illegible] войници, [illegible] Най [illegible] какъ [illegible] училища, [illegible] на [illegible] въ [illegible] своя- [illegible] не [illegible] отъ [illegible] и [illegible] въ Бъл- [illegible] [illegible] го [illegible] на това? [illegible] на Австрия [illegible]

[illegible] да устранятъ всѣка [illegible] за станать оржие на само- [illegible] за Россия въ тѣзи страни? [illegible] да се образува господарство, [illegible] свои сили, и да не [illegible] за [illegible]. Провъзгласено- [illegible] желало горѣщо отъ [illegible] етническитѣ, гео- графическитѣ и [illegible] и то може да бѫде та- [illegible] на [illegible] и Молдавия, [illegible] отъ [illegible] и даже отъ лордъ Сеси- [illegible] на английския кабинетъ. То- [illegible] на Портата, трѣбва да [illegible] Европа, тѣй и Турция, тѣй като ще устрани [illegible] полуостровъ причината за смутоветѣ, която за-

плашва мира въ Европа и която, въ сжщото врѣме, можи да разстрои съвършенно оттоманскитѣ финанси.

— Сега, като коррегирамъ тѣзи страници, между българитѣ и сърбитѣ избухнала война, — война братоубийственна и съ нищо неоправдаема.

Каква лудина отъ страна на тѣзи народи на Балканския полуостровъ да се сражаватъ сега, както сж правили това въ срѣднитѣ вѣкове, и да се сражаватъ за земя, която, като добиятъ, ще оставятъ да лѣжи праздна, необработена.

И каква мждрость се чува за тая варварска и глупава мания въ слѣдующитѣ думи на Гамлета, когото, обаче, обвиняватъ, че е лудъ.

„Гамлетъ. Отивашь ли въ дълбочинитѣ на Полща или на нѣкоя граница?

Полководецъ. Да ти кажа право и безъ прѣувеличение, ний отиваме, да завоюваме едно пърче земя, която въ дѣйствителность не донося нищо. За петь дуката азъ не бихъ я взелъ въ аренда (въ наемъ), а въ случай на продавание, нито Полша, нито Норвегия би дали за нея повече, ...

Гамлетъ. А, при това, двѣ хиляди души и двадесеть хиляди дуката нѣма да стигнатъ за разрѣшение въпроса на тая глупость . . . . . И ето за какво умира человѣкъ"! (Гамлетъ, IV актъ, 6 сцена).

Сърбия и България възбудили по между си война за едно пърче ливада, което не струвало нито книгата, нито мастилото, които сж отишле за многочисленнитѣ депеши по тоя поводъ. Според берлинския трактатъ, за граница между България и Сърбия трѣбвало да служи рѣка Тимокъ; но Сърбия прѣдявила право и върху една ливада около Брѣгово, която се нарича *Кралева Ливада*, и има около 15 хектара (около 5 кв. километра),—и тя върши това на основание, че прѣди тая ливада се намирала на лѣвия или сърбския брѣгъ на рѣката, а сега, съ промѣнението на коритото, тя останала на дѣсния или българския брѣгъ. Българския министръ, Балабановъ, прѣдлагалъ да оставятъ тая ливада неутрална до рѣшението на въпроса;

но бѣлградския кабинетъ поискалъ да оставятъ незабавно ливадата на сърбитѣ, които ужъ имали отдавно тамъ караулна кѫща, а, послѣ, като не получилъ удовлетворение слѣдъ три деня, повикалъ своя прѣдставитель и скѫсалъ дипломатическитѣ сношения. Такава натегнатость на отношенията трѣбва всѣкога да се осѫжда. Двамата съсѣди трѣбвало да помнятъ, че сѫ братья и да се обърнатъ къмъ добритѣ услуги, или къмъ тритейский сѫдъ на нѣкоя приятелска държава. Ако, при най малкитѣ разногласия да се кара човѣкъ, то всѣкога ще бѫде въ прѣдвечерието на междуособно клание. Но какво можи да бѫде пó плачевно отъ туй? Това значи, да прѣдизвиква човѣкъ чуждестранна оккупация.

Теорията за равновѣсието на полуострова*), за която претендиратъ сърбитѣ и българитѣ, при което тѣ противорѣчатъ съ това на оня принципъ за националностьта, на който тѣ сами длъжатъ своята независимость, — прѣдизвиква у едни изумление, а у други негодование; и нѣма да се намѣри нито една държава, нито единъ господарственъ човѣкъ, който да считатъ тая теория за нѣщо добро.

*) Глѣд. въ Приложенията № 5.

Румелия и Македония.

Ваккарелъ. — Ихтиманъ. — Стара турска честность. — Прѣвосходни прѣдписания отъ исляма. — Porta Trajana. — *Татаръ-Пазарджикъ и Орфей. — Пловдивъ. — Докторъ Чомаковъ.* — Bulgarian atrocites. *Конституцията на Румелия. — Партии. — Гешовъ и бюджета. — Пожертвования въ полза на образованието. — Робертъ Коллежъ. — Македония. — Борба на народноститѣ. — Систематическо прѣслѣдване на българитѣ. — Кжсогледство на турското правителство. — Павликяни. — Станимака. — Хоро. — Дюмонъ за турското управление.*

Прѣдстоеши ми значително пжтешествие, за да достигна отъ София до оттоманския желѣзенъ пжть, който се начева въ Татаръ-Пазарджикъ: трѣбваше да пжтувамъ 115 километра и да възлизамъ два пжти планината. За това пжтувание обикновенно се изискватъ два деня и се нощува въ Ихтиманъ; но за 120 лева азъ хванахъ пайтонъ съ четире коня да ме донесе за единъ день и трѣбваше да излѣземъ въ четире часа сутреньта. Другаря ми бѣше Геровъ, младъ адвокатинъ, свършилъ въ Льежкия университетъ; той прѣвосходно знае страната и говори по турски така добрѣ, както и на своя езикъ — по български.

На грамадната запустѣла равнина, която въ това печално състояние толкова далечь окржжава столицата, колкото ти гледатъ очитѣ, — се растилала срѣбьрна утрѣшна мъгла; наскоро, обаче, слънцето я дигна и я распрьсна. Двата клоня на Балкана, които заобикалятъ тоя старъ езеренъ бассейнъ, се

врѣзватъ съ своитѣ въззелени профили на бисерно-мъглявото небе; а Искърътъ, — който ний прѣминахме по дървенъ мостъ, — като тече отъ Самоковъ и Рила-Дагъ, гдѣто му е източника, се дѣли на много канали, които си проправятъ пѫть въ жълтата глина.

Страната се прѣдставлява безплодна. Ний срѣщнахме само нѣколко биволски кола: тий носяха дърволакъ за горѣние и за кѫщя, и всичко това иде отъ Бѣловската гора, която принадлѣжи на баронъ Хирша: Макаръ че биволитѣ пасатъ по празднитѣ полѣни и кираджиитѣ си носятъ свой папурянинкъ, но все́ можи да се види, защо топливото струва така скѫпо въ българската столица. А пъкъ ако да бѣха, както въ Швейцария, всички върхове обраснали съ дървета, какво богатство би било за страната, която се опустошавала въ течение на толкова вѣковната борба и угнетение! Добъръ законъ за горитѣ и обрасвание съ дървета на мѣстноститѣ, — ето за какво би трѣбвало да се погрижи, прѣди всичко, правителството.

Като изминахме отъ дѣсна страна Витоша, ний взехме да възлизаме къмъ планината. Тя раздѣля единъ склонъ къмъ Дунава, другий къмъ Егейското море; тя не е висока и образува закрѫглени ратлини, покрити съ храстие. Тукъ-тамъ се срѣщатъ остатки отъ желѣзенъ пѫть, който правили прѣди десетина години, за да съединятъ София съ Сарамъ-бей – Цариградската линия: въ трапищата се виждатъ недоискарани за моста дървета и недодѣлани камьни; тукъ-тамъ измити отъ дъжда насипвания и раскопавания, а по нѣгдѣ даже и релси, които изглеждатъ изъ трѣвата и шумалака. Историята на тоя желѣзенъ пѫть е плачевна, и тя ясно говори за безсилието на турския строй и причинитѣ, които прѣчатъ за неговото прѣобразование.

Портата, като се скарала съ Хирша, поискала да довърши клоня сама. За водение на прѣдприятието билъ назначенъ единъ паша, който намиралъ своята длъжность приятна и ползовита, но работата не отивала; замѣстили го съ другий, но и той послѣдвалъ примѣра на първия. Правителството, най сетнѣ, трѣбвало да си истегли, а работата била оставена, слѣдъ

като иждивили повече отъ полвината, отколкото би се изисквало за довършвание на цѣлата линия.

Въ Ваккарелъ, — село отъ нѣколко покрити съ слама кѫщи, — нашитѣ конье се спрѣли за поенье при чюшмята. Турския надписъ е изобразенъ надъ нея съ грьцки букви, а таблата на единъ търговецъ коммиссионеръ била написана на три езика: българский, еврейский и френский.

Моя другарь пораспита единъ селенинъ за условията на земледѣлието въ тая мѣстность. „Ний имаме всичко, отговори той, и толкова земя, колкото можимъ да работимъ. Всѣкий единъ селенинъ си има собственна земя и, освѣнъ това, има единъ чивтъ волове, единъ конь и 50—60 овци. Пó богатитѣ иматъ по 4 вола и 300—400 овци. Въ селото, което имаше около 200 кѫщи, наброяваха до 5,000 овци и кози. У насъ нѣма бѣдни, тъй щото всѣко семейство си гледа своитѣ болни и прѣстарѣли. Ний произвождаме толкова, щото можемъ щедро да удовлетворяваме своитѣ нужди; но кога плащаме даждието и ний срѣщаме голѣмо затруднение за пари. На мѣстото никой нищо не купува, а пазаритѣ, гдѣто да можимъ да продадемъ нѣщо отъ храната, сѫ много далечъ оттука! При всичко това, за сега всичко отива пó добрѣ отъ прѣди. Въ турско врѣме спахиитѣ прѣдсѣдателствовали при събиранието на десетината и вземали всичко, каквото поискали; облаци бирници и писари напълняли страната, като скакълци. Не можали да наченатъ жьтвата, до като прѣдварително не извадятъ десетия снопъ, и освѣнъ това, трѣбвало да се заплати тъй сѫщо и на тѣхъ: другояче, тий оставяли снопитѣ да гниятъ на земята. Сега десетината е опрѣдѣлена единъ пѫть за винаги: всѣко село знае, колко му се пада и само си распрѣдѣля заплатата между селенитѣ“.

Като се спущахме къмъ Ихтиманъ, ний вървехме по една красива, твърдѣ плодородна равнина, която бѣше добрѣ обработена: пшеницата, ръжьта и царевицата бѣха прави и високи. Като влѣзохме въ градинитѣ, ний срѣщнахме една свадба, която произвождаше очарователно впечатлѣние. Водѣли невѣс-

тата—българка въ селото на бждащия ѝ мжжъ. Мжжьетѣ биле на коньe: тий ги разигравали и гърмѣли съ пушки и пищови. На женитѣ дрѣхитѣ биле пò красиви, отколкото въ срѣдня България: тѣ повече биятъ въ очи и сж пò живописни. На главитѣ си имали кадифени гръцки шепки, унизани съ бисери и утикани съ пера, а коситѣ имъ биле наплетени на косици и укичени съ цвѣтя. Кжсата салтимарка, обшита съ сирмяни гайтани, била извита на гжрдитѣ, за да се гледа огърльето на тьнката риза съ пьстритѣ ржкави. Върху долнята тьмна рокля, която тъй сжщо била напьстрена, имало друга горня чьрвена купринена. Тука куприната свидѣтелствовала, че ний сме на югъ. Типа на жителитѣ тукъ е много различенъ отъ шопския около София. Женитѣ иматъ бѣло свѣтливо лице и руси косми, а мжжьетѣ иматъ малко пò мрачни и открити лица. Ний сме вече въ Источна Румелия. Митничара се извини твьрдѣ вѣжливо, — по френски, — че ще трѣбва да ни прѣгледа багажа. Жандаритѣ съ широки сини панталони, натъпкани въ високи ботуши, съ бѣли шинели и кълпаци съ мѣдни крьстове, — наистина, произвождатъ добро впечатлѣние. Сабитѣ си носятъ както русситѣ.

Ний се спрѣхме на единъ турский новъ ханъ. Вънкашностьта на зданието бѣше живописна. То бѣше дьрвено съ голѣмъ балконъ на улицата. Вжтрѣ, на измазанитѣ съ варъ стѣни и таванъ, съ свѣтливи бои биле грубо написани цвѣтя и арабески: такъвъ е турския вкусъ! Самото живѣлище, обаче, било направено съ голѣма неразбранщина. Отъ първия катъ, прѣзъ разструзитѣ на дюшемето, се виждало, какво правятъ въ rez de-chaussée. Прѣградитѣ между стаитѣ биле отъ дъски, които биле наковани на дьрвета, неочистени даже отъ кората. Керемидитѣ биле така лошо натурени, щото пропущаха дъждовната вода. Не се забѣлѣзвало никакво старание за удобство или трайность. Да ли е това отъ безпаричие, страхъ отъ огънь, безгрижие за бждащето, или това е само безсъзнателенъ отзвъ на чергарския животъ подъ чадьритѣ?

Въ кафенето, което било въ rez-de-chaussée, — мюсюл-

манитѣ съ чалми насѣдали турски на дървени пейки и пушали дълги чубуци; а нѣкои отъ тѣхъ яли съ ржцѣ месо съ оризъ. За дессертъ имъ служило кисело млѣко, и пили само вода или кафе. Това сж старитѣ турци, които западъ йоще не е развратилъ. Тѣ сж намрьщени и печални. Тий сж всевластни господари, както едно врѣме; но съ българитѣ тий живѣятъ въ добро съгласие. Мохамедъ, вѣроятно е билъ вдждхновенъ отъ гения, когато прѣдписалъ миението и запрѣтилъ виното и ликйоритѣ. Съблюдението на тѣзи прѣдписания прѣдпазватъ значително пò добрѣ, отколкото нашитѣ общества за трезвость, — отъ излишеството на алкохолизма, тая нова чума, която поглъща толкова жертви.

Ний се поразходихме изъ градеца. Главната улица бѣше напълнена съ малки отворени и низки дюгенчета, по турский образецъ. При влизанието въ дворовет̂ѣ, които сж прѣдъ кжщитѣ, на колитѣ биле набодени конски глави (черепи) за пждение на злинитѣ.

Българската цьрква прѣдставлява малко обмазано съ глина здание, много низко и много бѣдно. Тя по видимо се стараеше да се скрие, да я не видятъ. Камбанитѣ биле закачени на безискуственна камбанария, която се състоеше отъ четире кола, които подьржаха сламената покривка. Въ противоположность на това, джамията твьрдѣ високо издигаше своето заострено минаре. На редъ съ нея се намира турско училище. То имаше двѣ классни стаи, но, ни въ едната, ни въ другата нѣмаше никакви училищни мобели: ни чинове, ни столове. Учениците̂ сѣдятъ на земята и пишатъ на табли. Обучението се заключава въ заучванието наустъ изрѣчения изъ Корана.

Ето *хамама*, публичната баня, съ нейното приплюснато кубе, испьстрено съ кржгли дебели стькла, като отъ дъната на шешета, прѣзъ тѣзи стькла дневната свѣтлина прониква въ банята. Ежедневнитѣ омивания, честитѣ банйосвания дома и въ хамама: ето и другъ прѣвъсходенъ обичай, който трѣбва да се заимствова отъ турцитѣ; въ дѣйствителность, обаче, става тъкмо на опаки: щомъ се изселятъ отнегдѣ турцитѣ, банитѣ тозъчасъ се прѣврьщатъ въ развалини.

Закона прѣдписва на мюсюлманитѣ омивания и грижание за чистотата толкова подробни, че не може човѣкъ да си го въобрази. Такива сѫ: 1. Пълно банйосвание въ *хамама;* то е обязателно, понѣ единъ пѫть въ недѣлята. 2. *Тахератъ* или отдѣлно миенне съ ибрика (рѫкомийника), слѣдъ удовлетворението на естественнитѣ потрѣби. — 3. *Гузлю* или „очистванието" [illegible] всѣка [illegible] прѣкарана нощь, и особенно за [illegible] [illegible]. За тая цѣль, въ всѣка кѫща има дървено или [illegible] *[illegible] гузли*, labrum у Римлянитѣ, въ което [illegible] да [illegible] по три пѫти. 4. Банйосвание на невѣстата [illegible] както въ Босна. — *Абдестъ* или миенне [illegible] и особенно прѣди влизанието въ джамията. [illegible] въ тия мѣста, гдѣто се извършва богослужението, [illegible].

[illegible], че оня, който се моли, трѣбва да [illegible] чистъ тѣлесно, колкото и сърдечно, и че само при [illegible] молитва ще бѫде приятна на Бога. Раз[illegible] които умирали въ пустинитѣ отъ [illegible] оная вода, която е необходима за [illegible] вода употрѣбляватъ пѣсъкъ и трѣва. [illegible] се распространява на главата, шия[illegible] и . . . . . на други части. На [illegible] Суезския каналъ, дошле тый [illegible] и [illegible] чадѫритѣ срѣщо Из[illegible] прѣсноводния каналъ. Когато за[illegible] на брѣга на канала, цѣла [illegible] и [illegible] най старателно да се миятъ, [illegible] и [illegible] къмъ расходкитѣ, гдѣто въ [illegible] императрица Евгения, заобиколена [illegible] и [illegible] се показвало много странно. [illegible] и общитѣ омивания не прѣд[illegible] за очудвание, сѫщо и [illegible] операция, която правятъ [illegible] дѣца? Въ турскитѣ страни

не осѣщатъ онѣзи тежки человѣчески испарения, които издаватъ тълпитѣ въ Европа.

Въ края на града, въ колиби отъ кжмжшъ, живѣятъ турски цигани. Тий всѣкога и навсѣкждѣ сж едни и сжщи, съ своитѣ изгорѣли лица, кждрави косми, пьстри дрѣхи и много дѣца, които ровятъ пѣсъка съвършенно голи: — истинска Судра въ Индия.

Когато доде врѣме да се расплащаме съ ханджиятъ, то азъ имахъ случая лично да се запозная съ оная турска честность, за която отдавна сьмъ слушалъ. Нашия домохазяйнъ си чесалъ главата, послѣ добросъвѣстно прѣброилъ на прьсти, и азъ очаквахъ нѣкаква смѣтка, която да ми испразни джоба. А то — всичко 82 стотинки! Истина, че ний си имахме храна, той ни даде само сирене, емишъ, хлѣбъ, кафе и сѣно за коньетѣ.

При излизанието изъ Ихтиманъ се открива една голѣма, заобиколена съ върби ливада, по която на нѣколко мѣста има насѣяни джбови дьрвета: това е общинска земя, каквато на Балканския полуостровъ се срѣща около градищата и селата.

Наскоро ний взехме да възлизаме по ново хълмисто възвишение, което ни отдѣляше отъ бассейна на Марица. Хълмоветѣ му бѣха покрити съ джбови и букови горици, но голѣми дървета нѣма, и особенно нѣма нито едно смолисто растение. Пжтя е прѣвъсходенъ и значително по̀ добрѣ се съдържа, отколкото въ княжеството, което ний щомъ оставихме; на върха нии намѣрихме подземни части отъ римска триумфална арка, Porta Trajana, която въ 1835 година йоще не била паднала. Съсипалъ я Хозрѣвъ-паша, едно отъ онѣзи имена, които не се благославятъ отъ антиквариитѣ. На едно пърче мряморъ азъ разбрахъ и сега йоще нѣколко букви отъ нѣкакъвъ си латинский надписъ, който едвамъ се познавалъ. Ний се спрѣхме да пиемъ млѣко въ единъ „loghouse“, нижната часть на който била направена отъ камьнитѣ на римската арка. Мѣстностьта се нарича капуджикъ, което е по турски означава вратца. Сега тука имаше единъ постъ румелийски жандари, сержанта

на които ни разказа за ужаситѣ на башибозуцитѣ въ послѣдната война. „Навсѣкждѣ въ тая мѣстность, разказваше той, текла кървава рѣка: но понѣ сега съ цѣната на толкова бѣдствия ний се освободихме отъ оттоманитѣ. Само да не се врьщатъ! Охъ! това постоянно ни плаши, тъй като тѣ иматъ право да завзематъ пакъ Балкана“.

И азъ навсѣкждѣ срѣщахъ тука тжжно чувство на необезпеченность, което зависи отъ оная гнусна статия на Берлинския трактатъ, която разрѣшава на турцитѣ да завзематъ балканскитѣ проходи; тя можи да произведе само едни сблъсквания, защото, ако да поискатъ турцитѣ да се въсползоватъ отъ нея, за да влѣзатъ въ Румелия, — тозъ-часъ всички славянски народности на полуострова ще възстанатъ противъ тѣхъ.

Отъ Ихтиманъ ний излѣзохме въ два часа и пристигнахме около шесть часа въ Ветренъ, — голѣмо българско село, разположено при исхода изъ планинитѣ. То почти исключително се състои отъ селски дьрвени кжщи, измазани съ глина. Кжщитѣ бѣха охолни, заобиколени съ плѣвници и харманни, а керемиднитѣ покриви свидѣтелствоваха за доброто състояние на жителитѣ. Живописнитѣ костюми придаваха особенна прѣлесть на обикновеннитѣ картини въ селския животъ. Ето въ цѣлъ облакъ прахъ, позлатенъ отъ залѣзванието на слънцето, общинския овчѣръ кара овцьетѣ: орачитѣ се врьщатъ съ своитѣ биволи и влекатъ съ вьже тежкия и безобразния дьрвенъ плугъ; а женитѣ, въ тѣснитѣ пьстри дрѣхи, се събрали около чюшмята, надъ която се въввишава обикновенната мряморна плоча, съ писмо отъ Корана.

Като се расхождахме изъ селото, ний влѣзохме въ двора на единъ малъкъ чифликъ; той чудесно бѣше закрѣпенъ на края на единъ стрьменъ яръ, въ който блѣднитѣ попрьти покривали чьрвената отъ охра скала. Чифлика бѣше заграденъ съ плетъ, тъй щото добитакътъ можалъ свободно да си ходи по двора. Три малки прасенца си играяха съ дѣцата. Като порасспитахме земледѣлеца, ний узнахме, че той си има единъ чивтъ волове, но нѣма ни конь, ни овци; всичкия му добитъкъ билъ

откаранъ въ послѣднята война, и сега той си спистява, за да си възстанови стадото. Всѣкий селенинъ си има свой домъ и толкова земя, колкото му стига за поддържание на семейството си; всѣкий си има и лозе, отъ което получаватъ вино не само за пиенье, но и за продаванье, а за паритѣ си купуватъ такива нѣща, които не могатъ да произвождатъ въ селото си. Въ ближнитѣ села, които сѫ отдалечени отъ пѫтя и които, слѣдователно, малко сѫ пострадали, селенитѣ иматъ много повече добитъкъ. Заможничкитѣ иматъ по 300—400 овци. — Азъ разглеждахъ земледѣлческитѣ орѫдия, които биле подъ стрѣхата: всички бѣха първобитни. Плуга — отъ врѣмето на Триптолема: палешника желѣзенъ но безъ лопатка, а вмѣсто нея двѣ пръчки, прикрѣпени отъ двѣтѣ страни; послѣ едни много легки грабли (грапи), вили и малка буталка за масло, — туй сѫ всичкитѣ принадлѣжности на чифлика.

Въ кѫщата имаше двѣ стаи; едната служила за готварница и въ нея на огъня имаше бакраче (мѣдниче), закачено на веригата, въ което варили мамулига. Въ спалнята имаше соба набита съ глина, но нѣмаше креватъ, а по земята бѣше послано съ черга. Нѣмаше столове и маса, а само нѣколко столчета. Въ твърдѣ малкитѣ прозорчета нѣмаше чюрчовета и джамове, които тука съставляватъ рѣдко раскошество, но дървени чуканчета; а пъкъ нощемъ тѣ се закриватъ съ кюпенци или капаци. По тоя начинъ, зимѣ трѣбва да избира човѣкъ или тъмнина, или студъ. Стѣнитѣ и тавана бѣха съвършенно черни отъ дима. Каква противоположность съ селския животъ въ Холландия или Дания? Но както навсѣкждѣ, гдѣто населението не е на гѫсто, — тѣзи селени, макаръ и лошо снабдени съ мобели, хранятъ се, обаче, добрѣ: сутрина тѣ ядатъ хлѣбъ и млѣко; по пладня — месо съ мамулига и бобъ; а вечеръ млѣко, сирене и яйца. Отъ врѣме до врѣме, агне или прасе допълня числото на тѣзи ястия.

Въ всичката тая область, както, въ сѫщность, и въ всѣка мюсюлманска страна, овцата, — това животно на необработенитѣ земи, — служи единственъ источникъ за месо. И кол-

ко овци колятъ тука! Прѣдъ ханищата се виждатъ накачени одрани гювдета или кожи и на сѫщото мѣсто продаватъ печено месо. — Въ това именно село Ветренъ, което прѣди се наричало Ени-кюю, треската задьржала Ламартина двадесеть деня, когато се врьщалъ отъ истокъ. Ето, той що говори: „Кѫщитѣ сѫ разсѣяни по склоноветѣ на два хълма, които сѫ раздѣлени съ дълбокъ долъ и сѫ заобиколени съ красиви плодородни градини и полѣни. Политѣ на планинитѣ сѫ обработени; на височинитѣ има прѣкрасни гори, а по върховетѣ — скали. Тука, именно, азъ можахъ да изуча и, даже вѫтрѣ въ семействата, нравитѣ на българитѣ; тѣ сѫ сходни съ нравитѣ на нашитѣ селени отъ Швейцария и Савоя. Тѣзи хора сѫ прости, спокойни, работливи и пълни съ уважение къмъ своитѣ священници. Костюма у женитѣ и момитѣ е почти такъвъ, както и у швейцарскитѣ планинци; женитѣ сѫ хубавици, живи и грациозни. Както и въ нашитѣ френски села, азъ видѣхъ у българитѣ хоро на полѣната. Тѣ сѫ напълно узрѣли, за да станатъ независими (писано въ 1833 г.!!) и заедно съ сърбитѣ, тѣхнитѣ съсѣди, да турятъ основание за бѫдащитѣ господарства на европейска Турция. Страната, въ която тий живѣятъ, би се прѣвърнала наскоро въ прѣлестна градина, ако да не прѣпятствоваше слѣпото и глупавото турско противодѣйствие, не отъ страна на правителството, но само отъ управлението, да я обработватъ, като остави макаръ малка надѣждица за обезпеченность; жителитѣ иматъ страсть къмъ земледѣлческата дѣятелность".

Ламартинъ, като минавалъ прѣзъ Сърбия, можилъ йоще да се очудва съ онѣзи прѣкрасни гори, люлката на свободата, които сега сѫ изчезнали: „Задъ Нишъ, пише той, вий встѫпвате въ цѣлъ океанъ срьбски гори. Цѣли шесть деня ний вървехме прѣзъ тѣзи великолѣпни и непрѣкѫснати сѣнчасти дѫбрави, и нищо не виждахме прѣдъ себе си, освѣнъ едно безкрайно зрѣлище стьбла отъ дебели и високи букове; вълни отъ трептението на листитѣ и редове отъ хълмове и планини въ тѣхното еднообразно облѣкло отъ вѣковни дѫбове". Ламартинъ

ясно прѣдвидѣлъ бѫдащностьта: „Сърбия, говори той, ще състави единъ отъ елементитѣ на оня съюзъ отъ свободни господарства, на който е прѣдназначено отъ сѫдбата да испълни празднотата, която ще се създаде при исчезванието на оттоманската империя изъ Европа. И европейската политика нѣма другъ завѣтъ“. Пó нататъкъ, той прибавя, — и това е неговата послѣдня дума: „Азъ би се сражавалъ съ любовь заедно съ тоя нарождающи се народъ за свобода, която прѣдвѣщава такова благополучие“. Ето благородни чувства, които прѣди петдесеть години възвишавали душитѣ и които подбудили Байрона да си даде живота за освобождението на Гърция. Сега сърдцето на Европа истинало. И тѣзи думи за право и свобода не възбуждатъ вече отзивъ. Когато нѣкой народъ възстава, — то курса на борсата пада! „Стига имъ! Това вече не се тегли! Да ги върнатъ пакъ подъ игото“! — ето думитѣ, които се чуватъ, и послѣ захващатъ да благославятъ мечътъ, върховната власть на турчина, на когото прѣдоставятъ да възстанови реда.

Отъ Ветренъ до Татаръ-Пазарджикъ ний вървехме йоще три часа по плодоносната и добрѣ обработена равнина. Лозята се замѣниха съ ечемени, овесени и царевични ниви. Но пшеница имаше малко, а картофи съвсѣмъ нѣмаше. И това е радостно, тъй като картофитѣ, които прѣдставляватъ една отъ главнитѣ части на храната въ всичката прибалтийска равнина, изобщо можи да се кажи, сѫ само посрѣдственна храна, които, вслѣдствие своята низка цѣна, само благоприятствоватъ за намаляванис на работната плата. Надѣсно отъ насъ се възвишавали величественнитѣ и мрачни височини на Родопскитѣ планини, нѣкои върхове на които биле покрити съ снѣгъ. А при политѣ имъ, отвъдъ Марица, се разстилала Бѣловската гора. Азъ бѣхъ поразенъ съ голѣмото количество могили, които се виждаха по пѫтя; но тѣ се срѣщатъ въ голѣмо количество по цѣла България. Впрочемъ нигдѣ хората не сѫ истрѣбвали тъй единъ другиго, както тука! Нѣкои отъ тѣзи могили биле раскопани и тамъ намѣрили старо орѫжие, което се относя къмъ различни епохи. За тѣзи могили у Тракийцитѣ споменува Хе-

родотъ, като описва погребението на богатитѣ отъ тѣхъ; той разказва именно, че послѣ изгарѣнието и погребванието на трупа, насипватъ хълмъ, χῶμα χεαντές (Кн. 5, глава 8).

Въ деветь часа вечерьта ний пристигнахме въ Татаръ-Пазарджикъ съ силния рахванъ на нашитѣ добри коньe, който прави честь на маджарската кръвь, тъй като коньетѣ бѣгаха отъ четире часа сутреньта, като почиваха само два часа по пладня. Ний намѣрихме твърдѣ удобно помѣщение въ съвършенно новия голѣмъ хотелъ, който билъ построенъ отъ православната църква на брѣга на Марица. Отъ балкона надъ рѣката на мѣсечината се виждалъ потока на рѣката, която широко се разливала по плиткото каменисто корито.

Тука, именно, на брѣга на Марица, Hebrus въ старо врѣме, билъ убитъ отъ раздразненитѣ тракийски жени злополучния Орфей, и рѣката поднесла обезобразенитѣ останки на неговото мрямороподобно тѣло. И до като съзерцавахъ срѣбреститѣ освѣтления на луната въ тъмнѣющата вода, азъ си напомнихъ нѣколко стиха отъ Виргилия и Овидия, а на помощь на моята невѣрна паметь азъ имахъ на-ржки книгата на Леже и Кейе.

Spretae ciconum quo munere matres,
Inter sacra deum nocturnique orgia Bacchi,
Disserptum latos juvenem sparsere per agros.
Tum quoque, marmorea caput a cervice revolsum
Gurgite quum medio portans Oegrius Hebrus
Volveret, Eurydicen vox ibsa et frigida lingua
Ah! miseram Eurydicen anima fugiente, vocabat;
Eurydicen toto referebant flumine ripae.-Géorgiques, IV v. 520-527.

Caput, Hebre, lyramque
Excipis et, mirum, medio dum labitur amne,
Flebile nescio quid queritur lyra flebile lingua
Murmurat exanimis; respondent flebile ripae.
Ovide, Metam., XI v. 50, 53.

А родопскитѣ върхове, зеленикавия обликъ на които азъ виждахъ, — тогава стенали:

Flerunt Rhodopeiae arces!

Кой е обитавалъ въ онова врѣме въ тая область, за която въ старо врѣме мислили, че тя постоянно е покрита съ слана:

Solus Hyperboreos glacies Tanaimque nivalem
Arvaque Rhipaeis nunquam viduatu pruinis
Lustrabat . . . ?

Не сж ли били тѣ, йоще тогава, славяни? Но историята не знае нищо относително това.

Въ Татаръ-Пазарджикъ, старата Бессапара, — Албертъ Дюмонъ намѣрилъ на турскитѣ гробища мряморъ отъ врѣмето на Александра. Оттоманнитѣ, говори той, гледатъ на него, като на священъ камькъ: тий оставятъ на него жички, които изнищватъ отъ дрѣхитѣ на болнитѣ и събиратъ отъ него прахъ, който притежава чудотворна сила". Той е стълбообразенъ грьцкий паметникъ, на който се вижда надписъ съ твьрдѣ красиви букви; той свидѣтелствова за сжществование тука въ старо врѣме на грьцкий градъ и грьцко управление; той споменува за панагириитѣ (народнитѣ събрания съ цѣль да приносятъ жертва на Апполона), за присжденитѣ награди и за атлетитѣ-побѣдители. Въ нѣкои мѣстности, по всичката страна, се намира бронза, направата на която е такава съвьршенна, както и направатз на бронзовитѣ нѣща отъ Аттика; срѣщатъ се тъй сжщо надписи и барельефи, които указватъ за сжществованието на важни и многочисленни центрове. По видимо, вѣроятно е, че въ врѣме на римската империя, и въ градоветѣ, и въ селата, тука сж говорили по грьцки.

Татаръ-Пазарджикъ е главенъ градъ на префектурата; той има 15,000 жители и все йоще си запазва отпечатъка на турский градъ, макаръ че оттоманскитѣ войски при изливанието опустошили и изгорили една отъ неговитѣ части. Префекта, който подирь вечеря доде да поприказва съ насъ, ни расправи, че християнитѣ и мюсюлманитѣ си живѣятъ мирно по между си; но мюсюлманитѣ мислятъ йоще, че това положение е само врѣменно и че султановата власть ще бжде възстановена. Обаче,

ако би това да се случи, то единъ Богъ знае, на какви излишества не би се прѣдали, за да си отмьстягъ за испитаното отъ тѣхъ подчинение на равенството прѣдъ закона!

„Да не сѫ наблизо Родопскитѣ планини, казваше префекта, страната би била съвършенно безопасна, подобно на всичка друга Румелия; но изъ клисуритѣ на тѣзи диви планини излизатъ разбойници, които нападатъ на нашитѣ плодородни равнини, а ний не можимъ да ги прѣслѣдваме, когато тѣ се скриятъ въ македонската земя“. Работницитѣ получаватъ тука добра плата, като се вземе въ внимание цѣната на храната. Простъ работникъ получава въ день по два лева; доврамаджий — отъ четире до петь лева; овче месо не струва повече отъ единъ левъ за ока; кокошкитѣ по 75 стотинки, а единъ чивтъ биволи струватъ 600 лева.

— Отъ Пазарджикъ азъ излѣвохъ въ седемъ часа сутреньта и въ осемь и полвина вечерьта бѣхъ въ Пловдивъ, въ столицата на полунезависимата область, въ Источна Румелия. Долината на Марица, по която ний вървехме, е чудесно плодородна. Низкитѣ, както и въ Франция, лози бѣха покрити съ забѣлѣжително раскошни листи, а многочисленнитѣ гроздове зрѣятъ, безъ никаква повреда отъ филоксера или oidium. Виното по всичката тая область е прѣвосходно; то е много вкусно и завзема срѣдне мѣсто между бургунското и испанското отъ долината Penas. Литрата му струва отъ 30 до 40 стотинки. Нивитѣ бѣха засѣяни съ пшеница, царевица и твърдѣ много съ ечемикъ, съ който тука, както навсѣкждѣ въ Азия, хранятъ повече коньетѣ, отколкото съ овесъ. Отдѣлно се простира, паралелно съ Марица, Родопския клонъ или Деспотъ-дагъ; отлѣво се виждатъ по̀ отдалеченитѣ върхове на Балкана, Hemus въ старо врѣме. По срѣдата на равнината изведнаждъ се издигатъ три стръмни сиенитови хълма: тѣхъ като вѣнци заобикалятъ кѫщитѣ на Пловдивъ и неговитѣ прѣдградия. Града билъ основанъ отъ Филиппа, бащата на Александра (за това по грьцки се нарича Филиппополь).

Докторъ Стоянъ Чомаковъ ни посрѣщна на желѣзно-

пжтната станция, заведе ни въ своята великолѣпна кжща, и ни прие съ най искренно сърдце. Родомъ отъ Копривщица, въ Източна Румелия, той се училъ въ Пиза и Парижъ; послѣ като се поселилъ въ Пловдивъ, той се занимавалъ съ медицинска практика, до като избухнала църковната борба между българитѣ и грьцкото духовенство. Въ 1862 година той билъ испратенъ като българский прѣдставитель и станалъ душата на народното движение въ полза на невависимата църква. Послѣ, слѣдъ избиранието въ 1872 г. първия екзархъ, Чомаковъ билъ назначенъ за членъ въ смѣсения епархийский съвѣтъ и живѣлъ въ Цариградъ до заключението на Берлинския трактатъ. Сега той е прѣдсѣдатель на санитарния съвѣтъ и членъ въ законодателното събрание. Той е единъ отъ най уважаемитѣ хора въ страната. Говори добрѣ по турски, грьцки, български, френски и италиански.

Отъ желѣзно-пжтната станция въ града води широкъ булеваръ. Отъ странитѣ му сж направени красиви здания; лѣтни кжщи съ градини, прѣпълнени съ цвѣтя; и голѣми кжщи, гдѣто живѣятъ консулитѣ на чуждестраннитѣ държави. Вжтрѣшностьта на града съвсѣмъ не напомнюва истокъ: можи да се кажи, че това е укрѣпена часть (cité) на старъ градъ въ южна Италия. Улицитѣ сж стрьмни, много тѣсни и отстрани съ високи кжщи, върхнитѣ катове на които често сж дървени, издадени на навънъ, при което биватъ подпрени съ спонцове или пъкъ самитѣ кириши биватъ изхвърлени на вънъ отъ стѣната. Нѣкои живѣлища приличатъ на римскитѣ кжщици (вилли), които сж изобразени на фрескитѣ на Помпея. Задъ високитѣ довари и тежкитѣ порти, които се заключватъ съ голѣми лостове и сж покрити съ желѣзо, се открива двора, постланъ съ бѣлъ мряморъ; въ него кладенецъ и корито за дъждовна вода, които сж закрилени отъ сжлками и вишни съ блѣстящи чървени плодове. Пó нататъкъ се показва кжщата съ перестилъ отъ легки колонни и съ много високи пилястри; всичко това е бѣло и опъстрено съ свѣтливо сини линии и арабески. Лицето на кжщата е украсено съ листитѣ на лози отъ асма, пръчкитѣ на

които сѫ увиснали отъ възсини гроздове, а слънцето, като се промъква на-мѣсти прѣзъ зеленитѣ листи, рисува своитѣ златни фигури на плочитѣ и цвѣтята. Всичка тая свѣтлина на боитѣ и тая възхитителна прохлада произвожда впечатлѣние за веселие и за щастливъ животъ.

Всѣкий ми разказваше тука за жестокоститѣ, които извършили турцитѣ въ послѣдната война. Това било цѣла система, цѣльта на която била да заплаши жителитѣ, за да не могатъ да възставатъ при приближаванието на русситѣ. Въ Пловдивъ бѣсили всѣкий день по двадесеть, тридесеть българи и веднаждъ числото на обѣсенитѣ достигнало до шестдесеть.

Когато, вслѣдствие заявлението на посланницитѣ, испратили Ахмедъ-Вефикъ-паша, за да прѣкрати тѣзи екзекуции, то Сюлейманъ-паша, за негово добрѣ дошелъ, заповѣдалъ да обѣсятъ шесть души раи прѣдъ конака; азъ имамъ, говорилъ той, инструкции отъ Цариградъ*). Тука, подъ Балкана било, именно, мѣстностьта, която най много пострадала, вслѣдствие промѣнливитѣ движения на русската и оттоманската армии. Много отъ околнитѣ села биле разрушени. Послѣ отстѫпванието на Гурка Карлово, търговский и състоятеленъ градецъ, е билъ разграбенъ, а хиляда и петстотинъ негови жители биле хладнокрьвно избити. Твърдѣ достойния человѣкъ, докторъ Поповъ, който си живѣлъ съвсѣмъ мирно, билъ заведенъ въ Пловдивъ и тамъ билъ обѣсенъ, даже и безъ заформа на сѫда. Казваха ми, че въ Карлово се намиратъ повече отъ 900 вдовици, мѫжьетѣ на които биле убити въ онова врѣме. Калоферъ, Шипка, Стара-Загора, Казанлѫкъ, главния градъ на розовата долина, — били изгорени и разграбени всецѣло или отчасти. Азъ споменувамъ за тѣзи жестокости, подробноститѣ на които бѣха въ свое врѣме публикувани въ английскитѣ отчети, — само, за

*) Френский посланникъ, графъ де-Бургоанъ, писалъ на 16 августа 1876 година до [illegible] на [illegible], които [illegible] за българитѣ, съ исключение „[illegible] на [illegible] и тѣзи, които [illegible] въ него дѣятелно участие“. — „че [illegible] Ще [illegible] милосердие [illegible]“. — Споредъ думитѣ на барона д' Ал-

да обладя оня ужасъ, който осѣщатъ жителитѣ при една само мисъль, че турцитѣ могатъ пакъ да завладѣятъ страната. Тѣ знаятъ на какво звѣрско отмъщение би се подхвърлили! И не е възможно, Европа да дозволи това!

Тука страшно се оплакватъ отъ 10 ст. на Органическия уставъ, която дава на султана право да противополага своето veto на законитѣ, които сж приети отъ областното събрание. Той се ползова съ това право, за да прѣпятствова на много прѣвъсходни мѣрки и, между друго, на законитѣ: за спазване на горитѣ, за прѣвръщание вакуфитѣ въ свободни имущества, за установявание программи въ училищата, за невземание мито отъ вината и спиртнитѣ питиета, които сж прѣдназначени за извозвание, за направение желѣзенъ пжть, който да съединява сжществующата желѣзна линия съ единственното добро пристанище въ Румелия, съ Бургасъ, който въ настояще врѣме почти че не приноси полза. Може ли да бжде нѣщо пò безчеловѣчно за едно население, което ламти за прѣобразование, а пъкъ да се намира въ пълна зависимость отъ чуждоземна, деспотична и капризна власть, която вече нѣма никакъвъ интересъ за прѣуспѣванието на страната, която трѣбва да се бои отъ това прѣуспѣвание, тъй като тя не може да не съзнава, че всички нововъвеждения ще послужатъ само за достигание на окончателно освобождение? — Обаче, при всичко това противодѣйствие, все пакъ сполучили да прокаратъ слѣдующитѣ важни подобрения: въведенъ е кадастръ — и това е сжществено нѣщо; приета е метрическата система; прѣобразовано е първоначалното образование; установенъ е редъ въ санитарната служба; създадени сж земледѣлчески касси; опрѣдѣлени сж условия за отстранение прѣдъ видъ на общественната полза; устроена е селска и градска полиции.

рия (Corrèspondant, 25 юлий 1884 г.), и нѣма съмнѣние, че това е била цѣла система, цѣльта на която била да унищожи къмъ югъ отъ Балкана българската народность чрѣзъ истрѣбвание нейнитѣ „главатари". Сега сжщата система се прислѣдва и въ Македония; само че срѣдствата малко сж различни. Вмѣсто да бѣсятъ главнитѣ прѣдставители на българската народность, испращатъ ги на брѣговетѣ на Чървено море и въ Срѣдня Азия; но, разбира се, че края и въ двата случая е единъ и сжщий: той е смърть".

— Конституцията на Румелия, която е съставена отъ седемь-тѣ прѣдставители на великитѣ държави, е до толкова свободолюбива и до толкова народовластна, до колкото това може да се желае. Тя е прѣписана, и често дума въ дума, отъ белгийската конституция. Всички волности сѫ обезпечени. Нито единъ налогъ може да се установи безъ помощьта на закона. Законодателното събрание се съставлява отъ членове: 1) *по право:* мюфтията, великия равинъ въ областьта и главитѣ на петь-тѣ християнски религиозни общини, прѣдсѣдателитѣ на върховния сѫдъ и административния съвѣтъ и главния финансовий контролйоръ; 2) отъ 10 человѣка, *назначени* отъ генералъ-губернатора и 3) 36 души, избираеми въ 36 избирателни окрѫзи съ право и тайно подавание гласове. Избиратель се счита всѣкий румелиотъ, който е навършилъ 21 година, който притежава собственность, търговско или промишленно учрѣждение или диплома на звание: профессоръ, учитель, адвокатъ и священнослужитель. Отъ 36 избрани депутата: 29 сѫ православни българи, 2 турци и 2 гърци. Това явно доказва, че почти въ всичкитѣ окрѫзи болшинството принадлѣжи на българитѣ. Между депутатитѣ, назначени отъ генералъ-губернатора: 7 сѫ православни българи, 1 българинъ католикъ, 1 турчинъ и 1 гръкъ. — Според опиcа на 1883 година, населението се распрѣдѣля така:

Българи	573,560
Турци	174,700
Гърци	42,000
Цигани.	19,549
Евреи	4,177
Ерменци	1,306
Всичко	815,946

Събранието назначава единъ видъ господарственъ съвѣтъ, който се нарича постояненъ комитетъ: и това пакъ е заимствовано отъ белгийския областенъ законъ. Не е забравено обезпечението и правата на меншинството. Десеть члена отъ комитета се назначаватъ отъ събранието чрѣзъ избирание всич-

ки тѣзи членове заедно, но нито единъ бюллетинъ може да съдържа повече отъ шесть имена. Тоя комитетъ който засѣдава цѣла година, приготвя дѣла и дава своето мнѣние за проектитѣ на закона. Националното събрание се събира въ една прѣправена турска баня. Тамъ царува приятна прохлада, която, може би, си има значение да умѣрява дразненията при парламентскитѣ прѣпирни.

Между политическитѣ мѫжье, съ които азъ се срѣщнахъ, повечето твърдѣ остро критикуватъ Органическия статутъ и неговитѣ прибавления, което ме очудва, тъй като въ него азъ намирамъ общи начала отъ белгийската конституция. — „Прѣди всичко, ми говорятъ тѣ, тѣзи основни закони опрѣдѣлявать много такива нѣща, които въ другитѣ страни се упражняватъ отъ обикновеннитѣ закони или даже отъ прости распореждания. Конституцията, съ която ни е наградила европейската дипломация, съставлява единъ томъ in folio, който заключава 15 глави съ 495 статии, и повече отъ 13 прибавления съ 637 статии, и нито една отъ тѣзи статии може да се измѣни безъ единодушното съгласие на великитѣ държави: така прѣдписва 495 статия! Но нациитѣ сѫ живи организми и тѣхнитѣ потрѣбности се измѣнуватъ, вслѣдствие на което сѫ необходими тъй сѫщо и постоянни видоизмѣнения въ административния, сѫдебния и финансовия строй. Въ Румелия, обаче, всичко това трѣбва да си остава неподвижно. Тоя паметникъ на политическата наука, който дипломатическата коммиссия захванала да създава прѣзъ януарий 1875 година, билъ завършенъ на 14 априлий сѫщата година. Истина, че при неговото приготвяние прибѣгнали към раздѣлението на труда: така английския делегатъ се занимавалъ съ избирателнитѣ закони, австрийския — съ юридическата организация, италианския — съ финанситѣ и френския — съ управлението. Трѣбва-ли да се чудимъ, че общото творение съдържа много противорѣчия?

„Ето нѣколко, доказани на дѣло, бѣди, които истичатъ отъ даденитѣ намъ Органически закони:

„При турското управление сегашната область Източна

Румелия била раздѣлена на два *санджака* (департамента), който заключавали 14 *каази* или кантони. По тоя начинъ ний би съдържали двама префекта и 14 кантонални сѫдии. Френската система, която ни сѫ присвоили, раздѣлила провинцията на 6 департамента и 28 кантона. И така, ний имаме 6 префекта, 6 генерални съвѣта, 6 секретаря на префектурата, 28 кантонални сѫдии, 28 жандармски началници, 28 полицейски коммиссари и т. н. Чиновничеството ни наводнило.

„Село, което прѣди се е управлявало всѣцѣло само, безъ никакъвъ прѣдставитель отъ властьта, направено главно мѣсто на кантона, и вслѣдствие на това, тамъ се завъдили цѣлъ редъ чиновници отъ всички степени и отъ всѣкакъвъ родъ. А пъкъ стигаше да унищожимъ турскитѣ чиновници, които ни обираха, и ний би имали мѣстно самоуправление, както въ Съединенитѣ Штати.

„Отъ друга страна, ний трѣбва да имаме бирници за събирание даждието; а пъкъ 212 ст. отъ Статута гласи, че „на кметоветѣ се възлага да събиратъ даждието и че тѣ сѫ отговорни за правилното постѫпвание“, а 185 ст. постановлява, „че кметоветѣ се прѣизбиратъ всѣка година отъ жителитѣ на общината“. Естественно, че тѣзи кметове се стремятъ да бѫдатъ пакъ избрани и се подмазватъ на своитѣ избиратели, до колкото могатъ. По тоя начинъ, благодарение на кметоветѣ, господарственнитѣ доходи се събиратъ твърдѣ лошо. Недоборитѣ сѫ значителни и достигатъ всѣка година до 20 % на събранитѣ даждия. Къмъ 31 юлий 1883 година тѣ достигали до 17 миллиона гроша. Тѣзи сѫщитѣ кметове, споредъ 248 ст., сѫ тъй сѫщо и мирови сѫдии. Но тъй като тѣ не могатъ да потъкмятъ възникналитѣ расправии, то прѣпирнитѣ направо се прѣносятъ къмъ кантоналнитѣ сѫдии, у които, вслѣдствие на това, се натрупватъ много дѣла Правосѫдие не може да се дочака скоро и това причинява твърдѣ много неудоволствия. Нашето събрание трѣбваше да има власть да приведе всичко това въ редъ, като се съобразява при туй съ нашето собственно положение. А пъкъ Статута ни е облѣкълъ, като египетска

мумия, съ цѣла сплетеница заврьзки, които сж много красиви, но които ни осжждатъ на неподвижность.

— Съобщиха ми нѣколко свѣдѣния за партиитѣ. Въ течение на първитѣ двѣ години, отъ установяване на самоуправлението, сжществовала борба между националноститѣ. Но българитѣ възтържествовали и завладѣли повечето мѣста. Отъ тогава тѣ се раздѣлили на „либерали“ и „национали или съединисти“ привърженци къмъ пó рѣшителната политика. Въпроса, който ги раздѣля, се заключава въ политиката, която трѣбва да се слѣдва за да се достигне съединяванието на двѣтѣ Българии, които така несполучливо сж раздѣлени отъ Берлинския трактатъ. И двѣтѣ, сжщо и всички българи сж съгласни въ това отношение, че съзнаватъ необходимостьта на съединението. И когато, неотдавно дохождалъ въ Пловдивъ Форстеръ, бившия министръ на народното просвѣщение въ Англия, то единъ отъ водителитѣ на умѣренитѣ, Калчевъ, му прѣдалъ, че възстановлението на българското отечество, разчленено въ Берлинъ, съставлява цѣль, която прѣслѣдва всѣкий единъ българинъ. Но либералитѣ мислили, при това, че се изисква голѣмо благоразумие. Напротивъ, съединиститѣ прѣдполагатъ, че трѣбва непрѣкжснато и при всѣкий случай да се изражава националната воля и да я провъзглашаватъ твърдѣ грьмогласно, както прѣдъ Европа, тъй и прѣдъ страната, и да се поддържа извѣстно възбуждение въ тоя смисълъ. Тая, именно, партия е направила миналото лѣто (въ 1884 год.) онуй всеобщо подавание прошения (петиции) за съединението, което е заловило цѣлата страна. Осжществяванието на своитѣ надѣжди „съединиститѣ“ очакватъ повече отъ неизбѣжното падание на оттоманската империя и общитѣ осложнения въ Европа, колкото отъ мѣстното побуждение противъ Турция. Споредъ вѣстницитѣ, които изражаватъ тѣзи двѣ вариации, то съ най голѣмо влияние се ползова националната партия. Тя има три органа: *Марица*, *Народний Гласъ* и *Съединение*. Умѣрената либерална партия има само единъ вѣстникъ *Южна България*. И тритѣ тѣзи органа се издаватъ въ столицата.

Нѣма нищо за чудение, гдѣто въпроса за съединението на двѣтѣ български части занимава и въспламенява тука всички умове. Отъ самото поселвание на Балканския полуостровъ, сирѣчь отъ VII вѣкъ, българитѣ всѣкога сѫ образували етническа единица, нация, и както въ врѣме на тѣхното величие, при царь Симеона и неговитѣ приемници, тъй и когато се намирали подъ владичеството на оттоманитѣ. Европейската дипломация расчленила тая, и до сега живуща, националность на три части, отъ които едната образув почти независимо княжество. България; другата — господарство на полвина освободено, Румелия. и третята — область. напълно поробена подъ турското иго, Македония. Какъ могатъ българитѣ да се покоряватъ на постановление, което жестоко наранява тѣхнитѣ исторически въспоминания и тѣхнитѣ материални интереси, особенно, когато въ Санъ-Стефано билъ вече на мигъ осѫщественъ за тѣхъ идеала, който тѣ никога нѣма да забравятъ?

Когато казватъ на българитѣ да уважаватъ трактатитѣ, тѣ отговарятъ: „Тѣзи трактати сѫ създадени противъ насъ, и ний никога не сме ги подписвали и не сме ги приемали. Южна България допълняла сѣверната, която е пò небогата и има пó малко способни хора. Търговскитѣ сношения биле пó дѣятелни и югъ испращалъ на сѣверъ продукти отъ пó топлия поясъ. Митничната граница, прокарана произволно отъ дипломатитѣ, причинила прѣчка на тая търговия, която се опирала върху общностьта на племето и происхождението. Създали д ѣ полвини отъ единъ народъ, които отдѣлно не могатъ да се доволствоватъ съ своитѣ срѣдства и които сѫ прѣтиснати отъ теженината на двойното правителство. Що се касае до самото създание на дипломатитѣ, то, като нѣма никакви корени въ историята и съвсѣмъ оставя на страна интереситѣ и желанията на народитѣ, — очевидно не може и да има никаква надѣжда на трайность!“

Въпроса за езицитѣ причинява тука, както и навсѣкѫдѣ, гдѣто различни националности сѫ съединени въ едно гос-.тво, — дѣйствителни затруднения и дава поводъ за мно-

гочисленни заявления. 22-та статия отъ Органическия Статутъ съдържа твърдѣ мѫдри постановления за тоя прѣдметъ. Тя опрѣдѣлява, че оффициаленъ езикъ ще бѫде езика на болшинството, но когато меншинството е равно на полвината на болшинството, то езика на това меншинство трѣбва да се употрѣблява наравно съ езика на болшинството. Всички закони и распореждания трѣбва да се печататъ на тритѣ главни езика: българский, турский и грьцкий, и въ сѫдилището частнитѣ лица иматъ право да се ползоватъ, по свой изборъ, съ единъ отъ тѣзи езици. Рѣчьта на генералъ-губернатора, при откривание събранието, се чете на български, турски и грьцки. Но въ палатата, а тъй сѫщо въ департаментитѣ и общинскитѣ съвѣти, прѣдложенията и обсѫжденията происхождатъ на българский езикъ. Гърцитѣ и турцитѣ иматъ право да говорятъ на своя езикъ. Но ако желаятъ да ги разбиратъ, тѣ трѣбва да употрѣбятъ българския езикъ, който, по тоя начинъ, въ дѣйствителность, става господарственъ езикъ. Турцитѣ и гърцитѣ се оплакватъ относително това, но има-ли друга нѣкоя възможность за да може нѣкакъ да се разрѣши тоя мѫченъ въпросъ?

— Тука, както и въ България, всички земледѣлци сѫ и собственници на оння земи, които тѣ обработватъ. И това дѣйствително, е истина, особенно до послѣдната война. До това врѣме, въ всичкитѣ градове и въ нѣкои села живѣли богати турци, притежатели на *чифлици*, които тѣ давали съ кирия на българскитѣ селяни, които плащали въ натура, споредъ качеството на почвата, отъ 1 до 4 *шиника* жито отъ единъ *дюлюмъ*.

Обаче, въ тѣзи страни, толкова добрѣ подготвени за образование на земледѣлческа димокрация, въ които при това йоще подъ владичеството на турцитѣ, се запазило и равенство на състоянието, — трѣбва всѣкога да се прѣпятствова за образованието на *латифундия*. Това добрѣ разбралъ черногорския князъ Николай. Неговия декретъ въвожда въ Черна-Гора ново устройство за поземелната собственность, тъй като отъ неговото издание, вече никой нѣма право да закупува повече отъ

20 десетини земя. Такова исключително распореждание било прѣдизвикано отъ непрѣкжснатото изселвание на мюсюлманитѣ, които не искатъ да се покорятъ на сждбата и да останатъ въ такава страна, гдѣто вече исляма не се ползова съ всичкото си влияние и всичкитѣ си прѣимущества. Въ окржзитѣ на Никшичъ, Дулциния, Антивари и Подгорица, които сж устжпени отъ Турция на Черна-Гора, мохамеданитѣ постжпили тъй сжщо, както и тѣхнитѣ едновѣрци въ България и въ Сърбия: тѣ оставили своитѣ огнища. Изоставенитѣ отъ тѣхъ земи биле прѣкупени, въ голѣми пространства, за нищожна, смѣшна цѣна, — отъ черногорцитѣ. По тоя начинъ, можало да се прѣдвиди, че въ скоро бждаще, и въ Черна-Гора ще се образуватъ голѣми собственници (чокои), които нѣма да се забавятъ да продължатъ прѣданието за праздното сжществование на прѣдишнитѣ владѣлци, отъ които сж купили земята. Срѣщо тая именно случайность князъ Николай противопоставилъ своя декретъ, който ограничавалъ собственостьта и раздѣлялъ земята между всички жители на равни части, до колкото това е възможно.

— Прѣдставиха ме на Е. Е. Гешева, единъ отъ най достойнитѣ и най образованитѣ хора въ страната. Той говори и пише добрѣ по френски и по английски. Родомъ отъ Пловдивъ, училъ се въ Victoria University въ Манчестеръ. Въ врѣме на русско-турската война той написалъ нѣколко писма въ Таймсъ (Times) за звѣрствата, извършени въ България въ 1876 година, за което билъ запрѣнъ и заточенъ въ Мала Азия и почти че билъ прѣдаденъ на смърть.

Въ 1879 година Гешовъ билъ испратенъ за да запознае всичкитѣ държави съ желанията на жителитѣ отъ Източна Румелия, но тѣзи молби, за жалость, не биле изслушани. Слѣдъ завръщанието си той билъ назначаванъ за прѣдсѣдатель на Събранието въ тритѣ първи сессии. Гешовъ ми съобщи нѣколко цифри, които позволяватъ да се запознаемъ съ сегашното финансово положение,

Бюджета за 1883—1884 години се простиралъ до 72,196,509 гроша и нѣмало дефицитъ. Кое господарство може

да се похвали съ достигането на подобно равновѣсие въ бюджета? Истина, че Румелия до сега е нѣмала нито дългъ, нито постоянна армия, тѣзи двѣ причини на безгранични расходи, които взаимно влекатъ единъ другиго.

— „Да измѣнимъ прѣдишната система за даждието, ми казваше Гешовъ, ний не можахме за сега, защото, при нашето прѣходно състояние, ний избѣгваме всичко, което може да прѣдизвика нѣкакво намѣсвание“.

Но десетъка е прѣхвърленъ вече въ поземеленъ данъкъ съ пари, който се прѣсмята отъ общината на основание постжпванията за миналитѣ десеть години, съ намаление 20%. За нещастие, вслѣдствие четирь-тѣ послѣдователни неизобилни (неберекетни) години и низкитѣ цѣни на храната, това прѣхвърление се оказало твърдѣ неудовлетворително и дохода, както прѣдполагатъ, на една четвърть е по̀ долу отъ оцѣняванието, което достигнало 32 миллиона гроша. Въ България, гдѣто приели сжщата система да замѣнятъ десетъка на пари, взели срѣднето отъ тритѣ години послѣ войната, отъ което тъй сжщо се намалила сумата на поземелния налогъ. — Другитѣ прави даждия въ 1883 година дали:

Налога	отъ овесъ —	10,279 гроша,
„	отъ свини —	322,000 „
„	отъ дохода —	3,580,284 „
„	отъ здания —	1,004,444 „

Неправитѣ събирания: митници, соль, тютюнь, спиртни питиета, удрение печатъ дали: 18,244,992 гроша, цифра, която трѣбва да очудва съ своята нищожность. — Дохода отъ всички митници съставялъ 2,379,610 гроша, за което не струва и да ги има.

Увеличаванието на вносоветѣ се извършвало твърдѣ удовлетворително. Отъ 53,615,528 гроша въ 1879 година тѣ се увеличили до 72,037,117 гроша. Румелия трѣбвало да плаща данъкъ три десети отъ всичкия доходъ. Европейската коммиссия опрѣдѣлила тоя данъкъ 240,000 турски лири, по 22½ франка лирата; но събранието го намалило до 180,000 лири, тъй като

чистия доходъ достига само 600,000 турски лири. Султана се отказалъ да потвърди това постановление, а *бонхолдерситѣ* (bondholders) протестирали, но Румелия се основала на 16 ст. отъ Статуга, която я оправдава.

До сега нѣмало дългъ, на който да плащатъ проценти; а общата сумма на влоговетѣ въ полза на господарството не надминава двадесеть франка на човѣкъ (на глава), а пъкъ Французитѣ плащатъ петь пѫти повече. Но тъй като, влѣдствие прѣходното положение на страната, и тѣзи даждия сѫ постѫпвали неправилно, то се явила необходимость да заематъ нѣколко миллиона отъ Оттоманската банка, което развълнувало умоветѣ и спомогнало на недавната революция.

Румелия печата всѣка година на български и френски систематическо годишно изложение, отъ което азъ позаимствовахъ нѣкои интересни цифри. Въ страната има 160,555 данъкоплатци, които плащатъ непосрѣдственно на господарството всѣкий по 22 гроша или около 5 франка на глава. Числото на общинитѣ е твърдѣ значително: тѣ сѫ 1,343 на население 815,946 жители, което съставлява около 600 жители на община. Петь-тѣ прави налози, които съставляватъ изобщо 47,054,184 гроша, се исплащатъ отъ жителитѣ, които, споредъ вѣроисповѣдание, се распрѣдѣлятъ така:

Българи православни плащатъ . . .	35,418,456 гроша.
Турци	8,948,242 „
Гърци	2,202,513 „
Българи католици	378,439 „
Ерменци	66,304 „
Евреи	40,140 „

Тъй като гърцитѣ изобщо сѫ значително пὸ достатъчни отъ българитѣ, то отъ приведеното пὸ горѣ се вижда, че тѣ въ Румелия сѫ отъ 16 до 18 пѫти пὸ малко отъ българитѣ.

— Дълговетѣ, които сѫ направили господарствата на истокъ влякатъ слѣдъ себе си послѣдствия, които възмущаватъ человѣческитѣ чувства. Лихваритѣ прѣвръщатъ великитѣ държави въ спѫтници на сѫдебния приставъ, и при тѣхното съ-

дѣйствие дератъ на хората и „кожитѣ отъ гърба". Правителствата на Турция и Египетъ не прѣдставляватъ друго, освѣнъ една *скенджа* (натискало), при посрѣдството на която извличатъ изъ населението послѣднитѣ достатки, и западнитѣ държави, които едно врѣме употрѣблявали своето влияние за доставение на народитѣ каква-да-е волность или нѣкакво облегчение въ тѣхната нещастна сѫдба, — употрѣбляватъ сега влиянието си да освящаватъ поробощението на народитѣ и да ги натискатъ въ безжалостнитѣ скенджи на налогосмукателитѣ. Пó възмутително зрѣлище отъ туй не може човѣкъ и да си прѣдстави.

Слѣдующето извлечение отъ единъ финансовъ журналъ (отъ декемврий 1885 г.) ще ни покаже, какъ дѣйствова тоя гнусенъ механизмъ:

„Прѣди петнадесеть деня ний обрьщахме вниманието на цариградската конференция върху статията на Берлинския трактатъ за онѣзи даждия, които има да взема Портата, регламентациитѣ на които тя не е можала до сега да добие и отъ които притежателитѣ на турскитѣ фондове за това не сѫ видѣли до нинѣ нито една пара́. Ний можемъ сега да прибавимъ, че, както Оттоманската банка, тъй и кредитнитѣ общества, като се грижали по тоя въпросъ, обрьщали се оффициално къмъ министра на вънншнитѣ дѣла, и това обрьщание не било отхвърлено.

„И дѣлото си струва труда. Суммата, която трѣбва да платятъ дребнитѣ господарства, никога не е била опрѣдѣлена окончателно, и въ това сѫществуватъ само едни несъгласни по между си изброявания. При всичко това, както въ първия, тъй и въ втория случай работата се касае за значителни количества. Ето, въ сѫщность, цифритѣ, които ний срѣщаме въ брошюрата, напечатана въ 1883 г. отъ Кавальона:

Има да се исплаща споредъ	турското исчисление ливри	европейското исчисление стерлинги
Отъ България.	9,896,000	2,453,000
„ Гърция	2,130.000	528,000
„ Сърбия	2,107.000	523,000
„ Черна-Гора	98,000	24.000
Всичко	14,231,000	3,527,000

„Ний сме щастливи, че можемъ да прибавимъ, че и европейската коммиссия по господарственнитѣ дългове въ Цариградъ настояла, отъ своя страна, прѣдъ Портата, да внесе между другитѣ въпроси, които ще обсжжда конференцията, тъй сжщо и въпроса за регламентациитѣ на даждията. Корреспондента, комуто ний длъжимъ за тѣзи извѣстия, заслужва пълно довѣрие. и въ сжщото врѣме той е много добрѣ запознатъ съ истинното положение на дѣлото.

По поводъ на оттоманския дългъ Гведалла се обьрналъ съ слѣдующето писмо къмъ лорда Салисбюри;

„Милордъ! Позволете ми да се обьрна къмъ Ваша Милость по поводъ на една неотложна необходимость да се дадатъ съотвѣтствующи инструкции на серъ Вильяма Уайта въ Цариградъ, за да настоява за исплащанието на българския данъкъ, който се очаква вече цѣли осемь години, а тъй сжщо и за това, щото Източна Румелия да се принуди за напрѣдъ да плаща правилно оная именно сумма, която ѝ се прѣдписва отъ Берлинския трактатъ.

„Сега е напълно своеврѣменно да се произведе натискъ и върху правителствата на Гърция, Сърбия и Черна Гора, за да си заплатятъ своитѣ части въ оттоманскитѣ дългове, плащанието на които е спрѣно йоще отъ 1878 година.

„Незабавното уреждание дѣлата ще ползова не само притежателитѣ на фондоветѣ, но ще усили тъй сжщо и срѣдствата на Турция и, най сетнѣ, ще достави на Оттоманската империя само това, което ѝ се слѣдва по справедливость".

— Като пжтувахъ по Румелия, азъ видѣхъ почти въ всѣко село по едно красиво, съвършенно ново здание на дваката, блѣскавата бѣлина на което ясно се отдѣляла посрѣдъ мрачнитѣ кжщици, — това биле начални училища, направени отъ освобождението насамъ. Общинитѣ сами захващатъ да си правятъ тѣзи здания, а господарството имъ отпуща помощь. Разноскитѣ по просвѣщението въ бюджета за 1883 година биле 4,728,922 гроша, което съставлява около 1 левъ и 30 стот. на човѣкъ. Това е много, тъй като, при такава сумма, за на-

родното просвѣщение отива единадесетата часть отъ общитѣ разноски. За Франция подобна сумма би се равнявала на 300 миллиона франка. Интересни сѫ тъй сѫщо сравненията на статистическитѣ данни, касающи се до училищата на различнитѣ исповѣдания. Българскитѣ училища, по число 890, съ 1,104 учители и 196 учителки, наброяватъ 50,184 ученика. Тъй като числото на дѣцата, които подлѣжатъ на първоначално образование въ 1883 година било 78,702, -- то оттука слѣдва, че се обучаватъ три пети отъ дѣцата на школната възрасть, а това отношение е значително пò благоприятно въ сравнение съ положението на началното обучение въ Босна, въ Сърбия и въ България. Турцитѣ иматъ 763 училища съ 758 учители и 30 учителки и 27,113 ученика отъ двата пола, общото число на дѣцата отъ школната възрасть не е извѣстно. — Гърцитѣ иматъ само 48 училища съ 3,471 ученикъ; тъй като всичкитѣ дѣца отъ школна възрасть сѫ 6,719, то, слѣдователно, само полвината отъ тѣхъ ходятъ въ училище. — Българитѣ—католици иматъ 10 училища и 980 ученика. — Ерменцитѣ въ 5 училища иматъ 201 ученикъ, а евреитѣ въ 14 училища иматъ 918 ученика.

За срѣдне образование Българитѣ иматъ 19 училища съ 2,554 ученика; турцитѣ — 2 училища съ 164 ученика, и гърцитѣ — 2 училища съ 282 ученика. Гърцитѣ, които сѫ четире пѫти пó малко отъ турцитѣ иматъ, по тоя начинъ, значително повече ученици, и това служи за ново доказателство на оня фактъ, че мюслюманитѣ малко се стремятъ къмъ просвѣщението. Въ Пловдивъ и въ Сливенъ има по една гимназия, въ които прѣподаватъ старитѣ езици; въ тѣхъ наброяватъ до 1,264 ученика; но пó забѣлѣжителни сѫ двѣтѣ дѣвически гимназии (Realschulen), едната въ Пловдивъ, другата въ Стара-Загора; въ тѣхъ има 308 ученички. Висшето дѣвическо училище прѣдставлява най доброто монументално здание въ Пловдивъ; то е голѣмо, на три ката и съ коллонадъ отъ классическій стилъ. То е сторило 450,000 лева, а зданието на гимназията — 200,000 лева. Четирь-тѣ срѣдне-учебни заведения

иматъ 62 прѣподаватели, на които плащатъ единъ миллионъ гроша; освѣнъ това, областьта съдържа 180 стипендиати въ страната и 50 — на навънъ задграница.

Въ София и въ Бѣлградъ пожертвовали миллиони за правение на дворци за господаритѣ. Тука главата на господарството се доволствова съ едно старо здание, което застрашава да се разруши, и отъ двѣтѣ единственно направени голѣми здания, едно посвятено за образованието на дѣвицитѣ, другото — за образование на момчетата. Наистина, може да помисли човѣкъ, че се намира въ Съединенитѣ Штати.

— Като нѣмаше генералъ-губернатора Алеко-паша, Чомаковъ ме прѣдстави на първия министръ, Гавриила Крьстевичъ, който отсетнѣ и самъ билъ назначенъ за генералъ-губернаторъ, подъ име Гавриилъ-паша. Крьстевичъ е отличенъ юристъ, който е изучавалъ правото въ Парижъ. Той чудесно говори по френски. Слѣдъ като занимавалъ една отъ високитѣ длъжности на островъ Самосъ, който се ползова съ самоуправление, — той билъ назначенъ за прѣдсѣдатель на търговския сѫдъ въ Цариградъ, а отсетнѣ и първий секретарь на Източна Румелия. Заедно съ моя домовладика, докторъ Чомакова, Крьстевичъ вземалъ участие въ борбата съ грьцката патриаршия, при създаването на българския екзархатъ. Въ тая силна расправия Крьстевичъ твърдѣ много способствовалъ за успѣха, както съ своя тактъ, тъй и съ своето знание на каноническото право.

Крьстевичъ ми казваше, че народонаселението е нравственно, мирно и малко склонно къмъ прѣстѫпления. И дѣйствително, споредъ даннитѣ на оффициалната статистика за 1884 година въ шесть-тѣ окрѫжни тъмници имало всичко 676 затворени, отъ които жени биле само шесть. Слѣдователно, единъ затворникъ се пада на 1300 жители, което е чрѣзмѣрно малко. За женския полъ една затворница се пада на 66,666 жени! По тоя начинъ може да се помисли, че въ тая щастлива страна женитѣ никога не се явяватъ виновни въ нѣкакво злодѣяние, което да заслужва затворъ. Тѣзи, на-истина, необичайно

малки цифри се приписватъ на простия животъ и равенството на състоянията. Знаменития криминалистъ-физиологъ, туринския профессоръ Ламброво, въ своята богата по съдържание и оригинална книга, *За прѣстжпния человѣкъ*, се сили да докаже ужъ че повечето убийци убиватъ, подобно на тигритѣ и хиенитѣ, вслѣдствие инстинкта и вслѣдствие своето физическо устройство; обаче да ли би намѣрилъ той въ строението на българския мозъкъ обяснение на тая рѣдкость отъ прѣстжпления.

Зетя на докторъ Чомаковъ, който е русский оффицеринъ, натурализованъ въ Източна Румелия, ми съобщи свѣдѣния за армията. Военната служба е задължителна за всички слѣдъ 21-та година; обаче, въ мирно врѣме подъ знамената се намиратъ само 3660 человѣка, распрѣдѣлени на тринадесеть батальона, заедно съ учебния батальонъ. Тая малка армия има разноски 2,650,000 лева; макаръ че това е твърдѣ малко, но платцитѣ вече се оплакватъ. — Жандармерията, съдържанието на която изисква 1,500,000 лева, — е прѣвъсходно организована и доброто ѝ състояние има сжщественно послѣдствие, тъй като на тоя избранъ корпусъ дължатъ своята безопасность, съ която се ползова всѣкий пжтникъ въ Румелия. Каква е разлика съ турскитѣ провинции, гдѣто разбойничеството свирѣпствова даже при самитѣ врата на Цариградъ и Солунъ! Въ Испания прѣкратяванието на разбойничеството се дължи тъй сжщо на единъ корпусъ, който очудва съ дисциплината си и съ своето самоотвържение; тя е тъй нарѣчената цивилна гвардия (guardia civil).

— Румелиотитѣ въ голѣма степень исказватъ стремление къмъ образование. Които срѣщнахъ сждии и господарственни хора, а тъй сжщо и депутати говорятъ, освѣнъ източнитѣ езици, по френски, по английски и нѣкои по нѣмски. Дъщерята на моя домовладика говори по френски съ чисто парижско изговарение, макаръ че не е бивала въ Франция, и тя еднакво лесно се изяснява по български, по русски, по грьцки, по турски и по английски.

Много отъ хората, които водятъ работитѣ въ двѣтѣ Българии сѫ получили своето образование въ Робертъ-Коллежъ, въ онова забѣлѣжително учрѣждение, което американцитѣ основали въ околноститѣ на Цариградъ, върху височинитѣ на Румели-Хиссаръ. Въ това заведение получаватъ пълно, срѣдне и висше образование, при което за учебенъ езикъ служи английския.

Подъ ржководството на знаменития човѣкъ Georges Washburn и достойнитѣ наставници: Long, Grosvenor, Millingen и Панаретовъ, се образуватъ млади хора, способни да испълняватъ високи административни длъжности. Тѣ се въспитватъ въ нравственна срѣда, гдѣто въ душата се зараждатъ, както чувство на изящното, тъй чувство на правдата, — а това е рѣдко нѣщо на най новия истокъ.

Свѣжестьта, която иде отъ Черно море укрѣпява тѣлото, а величественната панорама на Босфора развива естетический инстинктъ. Влиянието на Робертъ-Коллежъ въ възражданието на Балканския полуостровъ е значително. И отъ къмъ благотворното висше образование азъ не зная другъ по убѣдителенъ примѣръ за прѣуспѣвание на просвѣщението.

Земледелческата производителность на Румелия мѫчно може да се опрѣдѣли точно. Оффициалната статистика съдържа цифри само за нѣкои отдѣлни произведения.

Въ 1883 год. сбора отъ пашкулитѣ на бубитѣ е оцѣненъ за 1,451,952 гроша; вино искарано 290,367 хектолитра; ракия 2,275,593 литри и тютюнъ събрано 472,137 килограмма, или по 63 килограмма отъ дюлюмъ. Споредъ плодородностьта на тая область тоя сборъ е малъкъ; впрочемъ, вслѣдствие наслѣдвания, по прѣдания, страхъ отъ правителството, което въ турско врѣме облагало съ парични глоби всѣкий единъ разуменъ трудъ, тоя сборъ е показанъ пó-малко сравнително съ дѣйствителнотьта.

Вънкашната търговия, споредъ долнитѣ заимствовани отъ митницитѣ записи, тъй сѫщо е незначителна; впрочемъ, митнична линия сѫществува само на една часть на границата, и, слѣдователно, даденитѣ цифри не прѣдставляватъ

вѣренъ сборъ за обмѣняванието съ Турция и съ задграница. Най удовлетворително е чрѣзмѣрното *развивание* на *търговията*. Внесената стока се възвишила: въ 1882 година се оцѣнявала за 34,386,178 гроша, а въ 1883 се равнявала на 54,749,868 гроша, слѣдователно, на 20,363,690 гроша повече; извоза въ 1882 г. оцѣненъ за 40,547,707 гроша, а въ 1880 г. вече, 64,099,964 гроша; слѣдователно, на 23,552,254 гроша повече. По тоя начинъ, въ течение на една година търговското движение се увеличило на една трета. Почти всичко обмѣняване се извършва само съ България и Турция; съ другитѣ страни търговията е незначителна. Франция внесла стока само 50,000 лева; Англия — за 45,000 лева; Руссия и Австрия, всѣка една малко повече отъ 300,000 лева. Всичко това може да се натовари на два парахода. Причината на това е проста: единственния важенъ румелийский пунктъ, Бургасъ, не е съединенъ чрѣзъ желѣзенъ пѫть съ вѫтрѣшностьта на страната. Слѣдователно, за търговската часть на Европа се прѣдставлява голѣмъ интересъ да искатъ отъ Портата да вземе свето veto, което е поставила противъ рѣшението на румелийското събрание за прѣкарванието на тоя желѣзенъ пѫть.

Ето даннитѣ *за движението на корабитѣ* въ различнитѣ части на областьта:

Бургасъ	223	кораба и	106,632	тонна.
Анхило	70	„ „	8,712	„
Месемврия . .	18	„ „	1,181	„
Сизополь . . .	63	„ „	7,173	„

Навигацията е низведена, по тоя начинъ на каботажъ.

— Тъй като всѣкий единъ родъ животни подлѣжи на специаленъ налогъ, то сѫществуватъ и доволно вѣрни цифри относително *численностьта на добитака*. Ето оффициалнитѣ цифри:

Крави и волове	312,018.
биволи	58,754.
конье	53,590.

магарета и катъри	33,415.
овцьe	1,858,839.
кози	425,509.
свини	107,442.

Като прѣведемъ всичко това на рогатъ добитакъ, ще получимъ 687,000 добичета, или около 80 добитака на 200 жители: отношение пò-неблагоприятно, отколкото въ Сърбия и Босна; това се обяснява, че тука пастбищата завзематъ значително пò-малки пространства; изобщо, по отношение на скотовъдството прѣдстои йоще много работа.

Отъ 1-й мартъ 1884 година е станала задължителна *френската метрическа система*, както за тегло тъй и за мѣрка; нò що се касае до *монетитѣ*, то необходимо е да се подчинятъ да употрѣбяватъ истрититѣ, безобразни турски монети, които подлѣжатъ на безпрѣстанно измѣнение въ цѣнностьта, и това е, че седемь-тѣ мждреци, които прѣдставляваха Европа и изработиха Органическия Статутъ, внесли въ него 18 статия, която гласи че: „законната монета на областьта е златната монета на империята“. При всичко това, по видимо, тая статия не прѣчи, на редъ съ златната лира, която приематъ съобразно съ истинната стойность, — да употрѣбляватъ и срѣбърната монета, която съотвѣтствова на българския левъ и френския франкъ.

— Азъ мислихъ да посѣтя Македония, но ми казаха че тамъ може да се пжтува само съ конвой, който, обаче, е толкова опасенъ, колкото и разбойницитѣ; като се отказахъ отъ своя проектъ, азъ, при всичко това, узнахъ много такива данни за Македонската страна, че за мене стана пò понятна и самата трудность за рѣшението на македонския въпросъ. Нито единъ пжть етническата задача, заключающа се въ враждата за националноститѣ, която азъ сьмъ срѣщалъ навсѣкждѣ, отъ врѣме на моето стжпвание въ Австрия, — не се е прѣдставлявала тъй наострена, тъй сложна и пълна съ толкова много бѣди за въ бждаще. И причината на това не сж само

самитѣ народи, които размѣсено живѣятъ тамъ, но, особенно, причина сѫ онѣзи искания, които заявяватъ съсѣднитѣ народи.

Българитѣ искать Македония, защото тя имъ дала вѣра, езикъ и литература. Тамъ именно, великитѣ апостоли Методий и Кириллъ прѣвели Евангелието на старо-славянския езикъ; тамъ, около Родопскитѣ планини, говорятъ и най чисто по български, а тъй сѫщо се пазятъ и съкровищата на тѣхнитѣ стари народни пѣсни; най сетнѣ неотколѣшния трактатъ признавалъ правата на българитѣ. — Отъ друга страна *гърцитѣ* сѫ готови да пожертвоватъ всичко, отколкото да се откажатъ отъ Македония, гдѣто, споредъ тѣхното мнѣние, тѣ сѫ пò многочисленни отъ другитѣ племена, и гдѣто тѣ, на всѣкий случай, съставляватъ най образования елементъ. Тая область безусловно е необходима за осѫществлението на тѣхната „велика идея", сир. за въстановяванието на византийска Гърция. *Сърбитѣ*, отъ своя страна искатъ да присъединятъ цѣлата сѣверна часть на областьта, защото тамъ обитаватъ тѣхни братья и затова, че въ старо врѣме тамъ било съсрѣдоточието на Душановата империя; освѣнъ това, тѣ искатъ да присъединятъ и южната часть, защото тамъ ще излѣзатъ на Срѣдиземно море. — Най сетнѣ не е безучастна и *Австрия*, която, както говорятъ, много се надѣе въ единъ прѣкрасенъ день да доде до Солунъ, и която, на всѣкий случай, не се съгласява, щото мѣстностьта прѣзъ която Босна ще проникне, за въ бѫдаще, къмъ морето, да се озове въ рѫцѣтѣ на нѣкоя отъ онѣзи държави, които покровителствова Россия.

Първия въпросъ, който тука трѣбва да се изясни, се състои въ опрѣдѣление числото на жителитѣ, принадлѣжащи къмъ всѣко едно племе, оспарвающи единъ у другий Македония; на тѣзи, именно, етнически данни се опиратъ исканията на враждующитѣ страни. Обаче, макаръ че има етническа карта отъ Киперта, берлинскитѣ дипломати не могли да се съгласятъ върху тоя пунктъ, тъй като тука, дѣйствително, много е мѫчно да се получатъ точни и неоспорими цифри.

Гърцитѣ сѫ убѣдени, че тѣ съставляватъ болшинство

отъ населението. Прѣди нѣколко години единъ ученъ атинский професоръ, кореспондентъ на Института, Саринолосъ прѣдставлява, като несъмнѣни слѣдующитѣ цифри: 500,000 гърци, 120,000 славяни, 100,000 турци и 40,000 евреи. А неотдавно, знаменититѣ граждани отъ Солунъ испратили адресъ на патриарха и Портата отъ името на 800,000 гърци, населяющи областьта. Споредъ Houssaye, въ страната трѣбва да има 600,000 гърци и 90,000 българи.

Отъ своя страна и румелийското правителство издало въ 1881 г. подробна статистика споредъ общинитѣ, на основание на турскитѣ показания*). Споредъ тая статистика се оказва, че въ Македония има 1,863,383 жители:

Славяни	1,251,385
турци заедно съ помацитѣ.	463,839
гърци	57,480

Единъ отъ главнитѣ пловдивски чиновници, подъ псевдонимъ Офейковъ, напечаталъ неотдавно интересенъ етюдъ, въ който азъ намирамъ долнитѣ цифри, основани върху данни, доставени отъ сановницитѣ на православната цьрква и показвающи, слѣдователно, само християнитѣ; споредъ тѣзи данни се оказва:

	семейства		души
славяни отъ источно исповѣдание	181,000	или	905,000
гърци и власи	23,000	„	101,500

Въ Кроатския журналъ *Слобода*, който съвсѣмъ не е враждебенъ към сърбитѣ, азъ намѣрихъ слѣдующата статистика, заимствована отъ неотдавното издание на нѣмския ученъ географъ Риттера:

българи	1,124,288
мюслюмани: турци и помаци (българи)	360,626
сърби, албанци и власи	422,357
гърци	59,833

*) Въ Турция не сѫществува статистика за населението; но при новобранството тя дѣли населението на нуфузи (подлѣжащи на воинска повинность) и християни, освободени отъ тая повинность, а платъщи за това особенъ налогъ *бедѐли—аскеріе*. Тъй като румелийската статистика, въ всѣко село дава числото на кѫщитѣ и жителитѣ на всѣка националность, то провѣрката на тѣзи данни не би била затруднителна.

Ето, на всѣкий случай, какъ се распрѣдѣлявать различнитѣ националности, споредъ занимаемитѣ имъ мѣстности:

Западния край на Македония, до Дрина и Призренъ, занимавать *албанцитѣ*.

Къмъ истокъ оттука и слѣдъ минаванието на Охрида се начевать *българитѣ*, но тѣ отначало се размѣсени съ арнаутитѣ и влахо-цинцаритѣ до желѣзния пѫть отъ Солунъ въ Митровица, а всичкия центръ и истокъ на провинцията сѫ населени съ българи, които доходять до самия Солунъ и Сересъ.

На сѣверъ, въ Стара Сърбия, господствовать сърби, но и между тѣхъ има извѣстно число арнаути.

Гърцитѣ владѣять брѣговетѣ на морето и въ повечето градове прѣдставлявать важенъ елементъ, тъй като тѣ сѫ нó образовани и иматъ повече сношения съ задграница.

Столицата, *Солунъ*, е градъ повече *еврейский*, и нó голѣмата часть отъ заселенитѣ тамъ гърци по происхождение сѫ *цинцари*.

Власитѣ, въ голѣмо количество, се срѣщать въ планинитѣ на Пиндъ и въ Монастирския вилайетъ.

Споредъ най добрѣ освѣдомѣнитѣ автори, както Реклю, Киперть, Убичини, Лежанъ, Круесъ, — болшинството на жителитѣ въ Македония съставлявать българитѣ. Йоще въ XII вѣкъ, въ епохата на византийското господство, Guillaume de Туг говорилъ: „Българската нация занимава всичкото пространство отъ Дунава къмъ Адриатика и къмъ Цариградъ, тъй щото всичката тая страна, широка десеть деня, а дълга тридесеть деня, — се нарича България“. — Лежанъ, на когото Етнографията на Европейска Турция прѣдставлява и до сега авторитетъ, се изражава почти съ сѫщитѣ думи: „Въ Македония българитѣ завзели почти всичко, и тѣхната масса малко по малко, изпѫдила еллинизма къмъ морето. Отъ Стримонъ къмъ Марица еллинския поясъ прѣдставлява само една твърдѣ тѣсна ивица, населена съ моряци и рибари, а пъкъ българина, който си е по прѣимущество землedѣлецъ, занимава височинитѣ, които господствовать надъ морското прибрѣжие“.

Най сетнѣ, ний тука можемъ да се основемъ на още пó високъ авторитетъ, на княза Бисмарка. Въ своята рѣчь на 12 февруарий 1878, въ отговоръ на запитванието на Бенигсена за източния въпросъ, той казва: „Етнографическото положение на България, — както азъ зная отъ достовѣренъ източникъ и както това се вижда отъ най добрата карта, каквато ний знаемъ, картата на Киперта, — е такава, че нейнитѣ национални граници прѣминаватъ: *на западъ* почти безъ чужда смѣсь и отвъдъ Солунъ; а *на истокъ* съ малка чужда смѣсь отъ турския елементъ се простира чакъ до Черно море. . . . .“.

И подтвърждение на тѣзи опрѣдѣления се намира въ названията на селата, отъ които седемъ осми происхождатъ отъ българский коренъ. Въ Румелия числото на турскитѣ названия е пó незначително. Що се касае до гърцитѣ, то най благоприятнитѣ за тѣхъ статистици показватъ, че тѣ съставляватъ не повече отъ една десета часть отъ населението. Какъ сѫ можали въ Атина да си въобразятъ, че гърцитѣ съставляватъ болшинство? Заблуждението се обяснява съ това, че статистическитѣ данни сѫ доставени отъ духовнитѣ, които считатъ за гърци всички принадлѣжащи къмъ грьцката църква. Това е все едно, ако би да каже нѣкой, че въ Босна между християнитѣ гърцитѣ сѫ повече отъ католицитѣ. Думитѣ *румъ-мелети* въ Македония употрѣбляватъ както за означение лицата принадлѣжащи къмъ грьцкото вѣроизповѣдание, тъй и за указание принадлѣжностьта на грьцката националность.

За да иматъ право да искатъ възвръщанието на странитѣ, обитаеми отъ българитѣ, елинитѣ измислили два аргумента. Първия, — тѣхното „етнографическо прѣвъсходство“. Тѣ сѫ пò благородно племе, отколкото българитѣ; слѣдователно, българитѣ трѣбва да имъ сѫ подчинени*).

*) Единъ отъ най ученитѣ изъ Атина ми пише слѣдующето: „Вий се заблуждавате относително българитѣ; тѣ сѫ варвари и такива ще си останатъ. Тѣ сѫ отъ татарско потекло и, слѣдователно, малко способни за просвѣщение. Не е достатъчно само християнството за да ги одѣла. Тѣ иматъ извѣстни качества, но качества на товарни добитаци, заедно съ инстинкта за домакинство, кѫщовничество, както и мравитѣ. Сега, като ви пиша тѣзи редове, азъ имамъ въ кѫщата си, която правя да дамъ зестра на дъщеря си, около една дузина българи зидари. Тий работятъ добрѣ, но тѣ сѫ добитаци. Въ Атина повечето отъ половината зидари сѫ българи“.

Вторця аргументъ билъ заявенъ неотдавно (въ 1885 г.) отъ грьцкия посланникъ въ Лондонъ: „Ако, говори той, нѣкоя земя е принадлѣжала едно врѣме на еллинитѣ, то йоще не е достаточно само че е занята въ настояще врѣме отъ българи, да се дава на България. Правото на гърцитѣ е неотемливо". Отъ това би слѣдвало, че Нова Холландия, Нова Зеландия и Тасмания, като открити отъ холландцитѣ, трѣбва да се възвърнатъ на Холландия, тъй като названията на тѣзи страни сѫ холландски. Англичанитѣ сѫ ги колонизирали, но това не имъ дава право върху тѣхъ! Подобни теории мѫчно се разглеждатъ; жалъ, че каратъ човѣка да ги споменува.

Ето какво увеличение искатъ гърцитѣ, споредъ думитѣ на единъ грьцкий господарственъ човѣкъ, който, по видимо, вѣрно изсказва мнѣнието на страната (Contemprorary Rеriew, ноемврий, 1885):

„Границата на Гърция на Адриатическо море трѣбва да се простира до устията на Апсоса или Семена, на сѣверъ отъ Авлона; отъ тая рѣка тя се продължава до сѣверната часть на Охридското езеро; отъ Монастиръ тя прѣсича Вардаръ около Стромница, а послѣ Стримонъ къмъ сѣверъ отъ Мелениконъ, и на Местосъ или Карасу достига Неврокопъ".

Че Мелениконъ е грьцкий градъ, подобно на Станимака въ Румелия, да; но стига само да погледне човѣкъ картата на Киперта или названията на селата, за да се убѣди, че тоя проектъ включава въ Гърция напълно български мѣстности. Защо, обаче, да не обезпечатъ право на селата и окрѫзитѣ да се управляватъ самостоятелно? Тамъ, гдѣто сѫ гърци въ болшинство, тѣхния езикъ и влиянието имъ ще прѣобладаватъ, въ такъвъ случай, и въ управлението.

— Което поразява и което позволява да се боимъ е: не искатъ-ли гърцитѣ да се ползоватъ отъ въорѫжената власть на турцитѣ за цотъпкване на българитѣ, — тъй като тѣхното отказвание да искатъ испълнението на 23 статия на Берлинския трактатъ, — която, като се приложи добросъвѣстно, ще тури край на всички етнически прѣпирни. Ако гърцитѣ отхвърлятъ

самоуправлението и свободата, това значи, че тѣ искатъ да достигнатъ своята цѣль чрѣзъ угнетение.

Гладстонъ, който е толкова дружественно расположенъ къмъ гърцитѣ, на които той е доставилъ Ионическитѣ острови и помагалъ за неотдавното увеличавание въ Тессалия, безъ да се колебае, строго осѫжда отношението на гърцитѣ къмъ българитѣ. Ето, що говори той: „Цариградския православенъ грьцкий прѣстолъ и неговитѣ свѣщенници открито държали, въ течение на послѣдната война, страната на турцитѣ, и това не имъ прави честь. Макаръ че патриарха може би да е принуденъ къмъ такъвъ способъ на дѣйствие, при всичко това, той ясно показалъ, че страха прѣдъ прѣобладаванието на славянитѣ и прѣдъ русскитѣ интереси или интриги, които би могли да послужатъ за опора на това прѣобладание, е билъ главния поводъ и даже опрѣдѣлителя поведението на болшинството гърци“.

— Азъ имамъ цѣло събрание подробно описани и достовѣрни фактове, свидѣтелствующи за такива страдания на българитѣ въ Македония, които нѣматъ изброяванье и исказванье. Тоя мартирологъ може да състави цѣлъ томъ. И за да не ме обличаватъ въ прѣувеличение, азъ ще кажа, че тѣхното положение прилича на онова въ България при турското управление, което, прѣди четиредесеть години, било описано отъ Бланки. Бланки, като посѣтилъ околноститѣ на Нишъ, гдѣто тогава щомъ било потъпкано възстанието, билъ дълбоко развълнованъ отъ положението на страната. Гюлхаłския хатти-шерифъ, даденъ отъ Портата за удовлетворение исканията на християнскитѣ държави, вмѣсто да принесе нѣкакво облегчение на раята, той само направилъ нейната сѫдба пó ужасна.

„Единственното, послѣдвало промѣнение, говори Бланки, се отразило само върху финанситѣ, но то именно най горчиво паднало върху християнитѣ. До това врѣме тѣ плащали своитѣ даждия въ рѫцѣтѣ на пашитѣ, и знае се, къмъ какви злоупотрѣбления всѣкога е давала поводъ тая система. Хатти-шерифа, като съсрѣдоточвалъ сбора, който отъ-сега трѣбвало да постѫпва у особенни финансови агенти, по видимо освобожда-

валъ населението отъ прѣдишнитѣ притѣснителни събирания; но се случило тъкмо обратното. Различнитѣ даждия, които давала раята, биле суммирани и изразени въ цифра, която ги заключавала всички и която не можала да се увеличи; обаче, вмѣсто плащание единъ пжть, нещастнитѣ християни трѣбвало да плащатъ по два или по три пжти. Събирачитѣ говорили, че тий не получавали нищо, а платцитѣ настоявали че дѣйствително си внесли даваньето. Платцитѣ, като неграмотни се оказвали излъгани съ лъжливи записки, въ които биле показани или общитѣ сумми, или запискитѣ биле датирани отъ прѣдишни срокове. Пó често и нѣмало никакви расписки, а зарѣзвали на рабошъ, който не се показвалъ, когато билъ за въ полза на платеца и се явявалъ, кога трѣбвалъ на събирача. Най сетнѣ, това било пакъ сжщата прѣдишна система за мжчение и насилие съ йоще пó голѣмо лицемѣрие и съ вѣроломна прилика на законность. Ето, какво е направилъ ума на турчина отъ Хатти-шерифа по отношение къмъ финанситѣ, — нищо повече, освѣнъ едно жестоко самоизмамвание!

„Когато това гнусно прѣструвание било пуснато въ ходъ, то българитѣ не се забавили да го разобличатъ и да го обжалватъ. Тий прѣдставлявали, че тѣхното положение станало пó лошо отъ прѣдишното и че тѣ не могатъ да произвождатъ толкова чудовищни и толкова прѣвъсходящи тѣхнитѣ срѣдства исплащания. Тий молили да почакатъ, но отсрочванието не увеличило тѣхнитѣ срѣдства и настжпило, най сетнѣ, врѣме за исплащания. Въ Турция събиранието на даждията отъ недоборитѣ се извършва при посрѣдството на войницитѣ, които се испращатъ у платеца, ядатъ и пиятъ цѣль день и цѣла нощь, тарашуватъ навсѣкждѣ, располагатъ съ всичко, като съ своя собственность и не даватъ почивка и спокойствие на жителитѣ.

„България наскоро се напълнила съ екзекуционни бирници, главно въ долината на Нишава и въ ближнитѣ съ нея села. Отъ нѣкои мѣстности тѣзи бирници били испждени, въ други, съпротивленията се придружавали съ убивания на военнитѣ. И тъй като регулярнитѣ войски биле съсрѣдоточени въ

Цариградъ, то началника въ провинциитѣ, Сабри-паша, побързалъ да повика арнаути. Арнаутитѣ се обрадвали за повикването, което имъ давало случай да се прѣдадатъ на своето обично грабение, единственното имъ занятие, което тѣ практикуватъ. Тий се распрьснали по всичката тая часть на България и подхвърляли нещастнитѣ селски жители на такава военна екзекуция, като че това сж биле градища, взети съ пристжпъ. И не може да се каже, къмъ какво би довело това отчаяние на жителитѣ, ако би това възмущение да намѣряше сериозна поддържка и да се прояввеше у съсѣдния народъ!

„Възстанието било потъпкано, но ужаса си останалъ въ дълбочината на душитѣ. Трѣбвало да види човѣкъ печалното отчаяние на селянитѣ и наглостьта на албанскитѣ орди, за да си състави понятие за страданията на християнскитѣ населения въ тоя кратъкъ и мраченъ периодъ. Европа, която справедливо тъй живо се интересува съ негритѣ, — не знае, както би слѣдвало, че прѣдъ очитѣ ѝ, или по правилно въ нейнитѣ нѣдра, сжществуватъ повече отъ седемь милиона жители, такива сжщо християни, както и ний съ които, по причина на тѣхното християнство, се обхожда като съ кучета такова едно правителство, при което сж аккредитовани посланници отъ всичси християнски държави!

„Европа не знае напълно, че въ сегашно врѣме въ Турция нѣма нито една християнска жена, честьта на която да не е въ властьта на всѣкий мюслюманинъ, на когото тя е имала нещастието да се хареса! Европа не знае, че турцитѣ влизатъ въ кжщата на християнина, като имъ се заблагоразсжди и вематъ всичко, що имъ се хареса; че жалбата е по опасна отъ съпротивлението, и че най незначителнитѣ обезпечения, дадени на послѣднитѣ отъ хората на страната, най проститѣ, — ще се приематъ отъ жителитѣ на България за безгранични милости. . . . .

„Нека се пази Отгоманската империя, ако това е необходимо за мира въ Европа; но, нека въ името на нашата честь, като християни и просвѣтени народи, нейното управле-

ние да се прѣобразува отъ горѣ до долу, управлението, на което сѫ подчинени българитѣ съставлява оскърбление за достоинството на човѣческата природа; отъ друга страна, то прѣдставлява и непрѣкѫснато хуление, което се прави на европейскитѣ правителства, подобно на онова морско разбойничество, което е сѫществувало въ Алжиръ до нашето завоевание. За да се тури край на тоя скандалъ, стига само една дума, но кога Европа ще я каже? Прѣдъ вядъ на политически цѣли се извършватъ толкова съюзи; защо да не заключатъ съюзъ и въ интереса на човѣчеството"!

Каква е разлика между тоя адъ и положението на освободена България! За нещастие, сега сѫдбата на българитѣ въ Македония е много пò ужасна отъ оная на раята, описана отъ Бланки, тъй като турцитѣ и гърцитѣ, като се боятъ отъ осѫществяванието на великата България, създадена въ Санъ-Стефано, съединили заедно своитѣ независими и своитѣ вредоносни срѣдства за ограничение, а при възможность и за искоренение на славянския елементъ.

Бѣдствията, които притискатъ злощастнитѣ българи, могатъ да се подраздѣлятъ на три дѣла: на разбойничество, на измѫчвание и насилие отъ турскитѣ беeве, и на религиозно прѣслѣдвание отъ страна на фанариотскитѣ священници *).

Разбойническитѣ шайки наводняватъ всичката область до самитѣ околности на столицата. Така единъ консулъ, единъ капитанинъ отъ английската флота и, неотдавно, една английска дама биле взети въ плѣнъ въ прѣдградието на Солунъ и биле освободени само слѣдъ голѣми искупувания. Вѫтрѣ въ страната почти всѣкий день нѣкой отъ пѫтешественницитѣ или богатитѣ селяни се откарвать въ планинитѣ и се принуждаватъ да плащатъ значителни сумми. Разбойницитѣ заставятъ селата да имъ даватъ всичко потрѣбно: храна, дрѣхи, орѫжие и такѫми. И тежко на оногова, който не донесе или обади! Кѫщитѣ имъ ще бѫдатъ разграбени или изгорѣни, а женитѣ изнасилвани. Окрѫга Пьянетсе толкова често се подхвърлялъ на разбойни-

*) Глед. въ Приложенията № 6.

чески нападения, щото полвината селата сж разрушени или оставени. Петь села и 1,500 кжщи съвършенно исчезнали. Селата Папрадица, Ораше и Негелово сж подхвърлили на неочаквано нападение и биле изгорѣни. А когато арестуватъ нѣкого отъ разбойницитѣ, тѣ се искупуватъ съ пари и пакъ си захващатъ грабенията. Полицията е бездѣятелна, недостаточна и нѣма никакъ желание да се сражава; па и какво ще достигне освѣнъ да получи нѣколко коршума? По тоя начинъ, разбойничеството е станало най лесния и полезовитъ занаятъ. Търговията, размѣняванието на произведенията сж подхвърлени на такъвъ рискъ и искатъ такива иждивения, щото човѣкъ ще трѣбва да се откаже отъ тѣхъ. Всичката економична дѣятелность се намира вцѣпѣнена.

Измжчванията и насилията на беевѣтѣ не сж пò малко пагубни за земледѣлието. Беевѣтѣ считатъ за свое право, произволно, да се распореждатъ съ всичко, принадлѣжаще на земледѣлцитѣ, тий налагатъ на селянитѣ разорителни ангарии; а пъкъ ако имъ се хареса конь или бугà, то тѣ го вэематъ на-сила или плащатъ най нищожна, като на смѣхъ, цѣна. Когато българина се спротивлява, то тий го убиватъ, като куче и ако, случайно ги повикатъ на сждъ, тѣ всѣкога се оправдаватъ, тъй като убийцитѣ обикновенно утвърждаватъ, че тий прибѣгнали само къмъ правото на самозащита, а тя е дозволена отъ закона. Ето нѣколко примѣра: въ града Кратово, каймакамина, юзбашията и пждаря отишле нѣгдѣ си да ядатъ и да піятъ, послѣ това испждили родителитѣ и обезчестили дъщерята. Въ село Злетово, вола на българина Яно, влѣзълъ въ двора на единъ турчинъ; турчина се разсърдилъ и убилъ Яна. Въ селото Маслонко, Трайчевъ и двѣтѣ му дъщери намѣрени заклани. Учителя въ Плотвара, Спиро Найдовъ, билъ уловенъ отъ съсѣднитѣ турци и добитъ съ прьчки. Въ село Негилово, трима българи, Стояновъ, Георгиевъ и Истковъ биле уловени и убити, слѣдъ като имъ извадили очитѣ и имъ одрали кожитѣ. Убийцитѣ биле Исса-Идрессъ, Фейзо и Цеко; но не ги прислѣдвали. Тѣзи фактове не трѣбва да ни очудватъ. Всѣкий единъ човѣкъ, който е въ-

оржженъ съ безусловна власть надъ беззащитни сжщества, всѣкога ще злоупотрѣблява съ нея. А пъкъ какво нѣма да направи той, ако разорението и истрѣбванието на тѣзи сжщества бжде, при това, въ неговъ интересъ?

Прѣслѣдванията отъ гърцитѣ се отражаватъ йоще пó безчеловѣчно, тъй като гърцитѣ насочватъ притѣсненията на турското управление връху естественнитѣ глави на българската националность: на учителитѣ, поповетѣ и всички, които сж получили нѣкакво образование. Гърцитѣ отдавна вѣрватъ, че Македония е тѣхна. Тий само биле образовани и тий прѣдставлявали християнската цивилизация vis-á-vis на исляма. Духовното стадо слѣпо се повиновало на грьцкото духувенство. Българитѣ, като скотове, смиренно си обработватъ земята, подобно на финнитѣ въ Финляндия и летитѣ въ Курляндия, и малко исказватъ съзнателно разбиранне на своята националность, както и онѣзи волове, които имъ влекатъ плуговетѣ. Но прѣди двадесеть години, а особенно отъ врѣме на Санъ-Стефанския трактатъ и отъ образованието на независима България, националната идея се пробудила съ такава сила, щото отъ сега вече тя не може да бжде потъпкана. Въ селската тишина българитѣ си запазили своитѣ нрави, езикъ и пѣсни. Тий съвсѣмъ не биле ограничени, макаръ че научвали нѣколко грьцки думи или въ цьрквитѣ, или въ рѣдкитѣ цьрковни училища. И макаръ Портата да е отказала да утвьрди българскитѣ епископи за окржзитѣ, които имъ се падали споредъ фирмата отъ 1872 година, но сжществованието на българската екзархия позволява на жителитѣ отъ славянска кръвь: окончателно да се избавятъ отъ въздѣйствието на фанариотското духовенство връху тѣхъ, — и да се присъединятъ къмъ своята национална цьрква. Ето кое възбужда у гърцитѣ, и особенно у тѣхнитѣ прелати, негодование и ярость, които, вопрѣки всѣко християнско и человѣческо чувство, ги подбутватъ да употрѣбляватъ противъ българитѣ най гнусни срѣдства. Тий ковладятъ, ужъ че българскитѣ училища сж огнище на ревулюционна пропаганда, а учителитѣ сж *комити*, сир. принадлѣжатъ къмъ бунтовнически ко-

[illegible] въ окови, закарватъ [illegible] крѣпостьта Канлж-Кула, „Кър- [illegible] Мала Азия. сир. обричатъ ги [illegible] да се присъединишь [illegible] национална пѣсень — [illegible] на гърцитѣ и турцитѣ, [illegible] това има надѣжда [illegible] България“. По тоя начинъ, [illegible] на чело на националното [illegible] — всички такива [illegible]

[illegible] случайно. ще покажатъ, до каква [illegible] систематическо прѣслѣдвание. Въ село [illegible] 1.500 жители, които всички сж [illegible] къмъ своята национална цър- [illegible] гръцки семейства, които йоще [illegible] гръцкия епископъ. И, при това, двѣ- [illegible] изключени отъ срѣдствата на всичкото се- [illegible] семейства; другитѣ сж [illegible] се оплакали на турския [illegible] върху тѣхното спра- [illegible] подпишатъ [illegible] въ своитѣ църкви, [illegible] монсиньора Кирилла, [illegible] та мѣстность генералъ- [illegible] къмъ него за [illegible] подъ кон- [illegible] Костуръ. Въ Него- [illegible] и въ много други [illegible] отъ грьцкото ду- [illegible] даже въ са- [illegible] архиепископъ [illegible] при всички непрѣкжсна- [illegible] отговора на Би- [illegible] депутация: „Азъ ще ви

позволя да си отворите църквата, но съ условие, че тя ще бѫде подчинена на патриарха и че служението ще се извършва на грьцкий езикъ, защото, вий българитѣ, съ вашия особенъ видъ русский езикъ, — сте явни врагове на Оттоманската империя“ *).

На единъ гръцкий митингъ въ Солунъ, свикзнъ да протестира противъ онѣзи фактове, които азъ заявихъ въ английския печатъ, фанариотския архиепископъ, който прѣдсѣдателствовалъ на митинга, извикалъ, като свършилъ рѣчьта си: „Всѣкий, който нарича себе си българинъ, е панславистъ, бунтовникъ, революционеръ. Да помолимъ Галебъ-паша, да закрие училищата на тѣзи врагове на нашето правителство“!

Оттоманското правителство не дозволява на българитѣ да иматъ печатница. Всички учебни книги се получаватъ изъ Румелия и тѣзи книги подлѣжатъ на най строга цензура. Единствената българска гимназия въ Солунъ се подхвърля на непрѣкѫснати дирения (обисквания) и само една намѣрена подозрителна книга вляче най строго наказание. Миналата година, единъ ученикъ отъ гимназията и баща му биле заточени въ Аравия, защото намѣрили въ масаса на ученика изображението на единъ русский кавалеристъ.

Обаче, даже при всичката парична помощъ отъ атинскитѣ и цариградскитѣ гърци, всички усилия на фанариотското духовенство, да удържатъ въ своя зависимость и да обърнатъ въ гърци македонскитѣ българи, — не могатъ да достигнатъ своята цѣль. Много е късно вече: у тѣзи нещастнитѣ, които тъй дълго сѫ оставали прѣтиснати подъ двойно иго, вече се е пробудило националното чувство; тий виждатъ, че тѣхнитѣ бъл-

*) За да разберемъ по добрѣ смисъла на борбата между грьцката и българската националности върху църковната почва, азъ считамъ за полезно да приведа изъ единъ пловдивский вѣстникъ, Echo des Balcans, извлечение отъ адреса, проводенъ на българския екзархъ отъ онѣзи зидари изъ Костуръ, които работили въ Атина:

„Прѣдъ видъ на прѣпирнята, сѫществующа между грьцката патриаршия и българската екзархия и, като земаме въ вниманiе, че като българи, ний трѣбва да изражаваме своитѣ симпатии къмъ своитѣ сънотечественници: че грьцката митрополия въ Костуръ се стреми съ всичкитѣ си сили да закрие училищата, направени отъ българитѣ за обучение на своя националенъ езикъ: че въ учрѣждението на българската екзархия трѣбва да се вижда само възстановяване на Охридското

гарски и румелийски братья вече сѫ освободени и тѣ се надѣятъ, че ще настане и тѣхния редъ.

Нѣма съмнѣние, че на еллинитѣ, — изъ срѣдата на които цѣли вѣкове считали за тѣхно всичко, което било въ Македония интелегентно и всичко, което влизало въ състава на тамошното духовенство, — е тежко, за да се прѣклонятъ прѣдъ невѣжественнитѣ и прѣзирани отъ тѣхъ масси. Но нека тѣ вземать въ внимание пробуждането на националноститѣ и тогава за тѣхъ ще бѫде ясно, че отсега това движение е неустранимо. Нѣмцитѣ въ Бохемля, венгритѣ въ Кроация и шведитѣ въ Финляндия тъй сѫщо иматъ притезание да считатъ себе си за орѫдия на цивилизацията, и, при това, тѣ трѣбва да признаятъ правата на онѣзи народи, които тѣ твърдѣ дълго врѣме съвършенно прѣнебрегавали.

Въ това отношение сѫществува йоще по достопримѣчателно обстоятелство: Влахо-цинцаритѣ, които едно врѣме съвсѣмъ не се противяли, позволявали да ги прѣвръщатъ въ гърци, — захванали сега съ гордость да вспоменуватъ своето латинско потекло и да се сношаватъ съ Румѫния, отгдѣто вече почнали да имъ испращатъ книги и вѣстници. А тъй като тѣзи островчета римски колонисти ненарушимо се запазили срѣдъ албанцитѣ, българитѣ и гърцитѣ, които ги заобикалятъ отъ всички страни, то ще дойде врѣме, когато ще трѣбва да се признае и тѣхната националность и като я признаятъ, да дадатъ и на тѣхъ мѣсто въ бѫдащата балканска федерация.

Горѣспоменатото положение на Македония, което Европа не би търпѣла нито единъ мигъ, ако би да го знаеше добрѣ, — трѣбва да се устрани; но какъ? Срѣдства за това били указани въ нотата отъ 13 февруарий 1870 година, редактирана отъ името на торийския кабинетъ, а тъй сѫщо и въ онѣзи прѣобразования въ турскитѣ провинции, които Россия

българско патриаршество, закрито прѣди сто години вслѣдствие на грьцкитѣ интриги, и че диоцезията Костуръ е съставлявала часть отъ Охридското българско патриаршество, — ний, Костурци, които живѣемъ въ Атина, постановихме да испратимъ на българския екзархъ, негово блаженство, високопрѣосвященному Иосифу, благодарственъ адресъ за неговитѣ грижи, насочени да защищаватъ правата на бщина въ Костуръ“.

прѣдложила въ сжщото онова врѣме. И едното и другото се резюмиратъ въ оная фраза на английската нота, която говори „за системата на мѣстното самоуправление, сирѣчь за системата на мѣстнитѣ учрѣждения, които даватъ на населението право да управляватъ мѣстнитѣ си дѣла и ги опезпечаватъ отъ произвола на властьта". Тѣзи сжщитѣ идеи биле турнати и въ основание на редакцията въ 23 статия на Берлинския трактатъ, която обѣщава на областитѣ въ Европейска Турция самостоятелно управление, подобно на онова, което е въ дѣйствие на островъ Критъ *). Обаче, за образецъ на организацията трѣбвало да се вземе устройството не на Критъ, което дава поводъ къмъ различни оплаквания и възмущения, но организацията на Ливанъ, която отъ онова врѣме, когато Ливанъ се намира подъ покровителството на Франция, — сѫмо благоприятствува за всеобщо удовлетворение. Тамъ, при посрѣдството на избираемия съвѣтъ, всѣко село и всѣкий кантонъ управлява своитѣ собственни дѣла. А пъкъ въ онѣзи кантони, гдѣто сжществуватъ нѣколко секти и гдѣто обитаватъ нѣколко племена и съвѣта тъй сжщо има смѣсенъ характеръ; тамъ, маронититѣ, гърцитѣ, католицитѣ, друзитѣ и метуалитѣ сж прѣдставени въ съвѣта, съразмѣрно съ тѣхната численность. — На чело на областьта се намиратъ: генералъ-губернаторъ отъ христианитѣ, който се назначава съ съгласието на държавитѣ, и комитетъ, въ който различни групи испращатъ свои упълномощени. По тоя начинъ, поводитѣ къмъ различни прѣпирни сж унищожени. Дѣлата, които се касаятъ до общото благо, се разглеждатъ изобщо, както отъ мохамеданитѣ, тъй и отъ христианитѣ отъ различни исповѣдания. Пó горѣ азъ показахъ, че подобна система, като се

*) Твърдѣ често привождатъ 23 статия при разсжждение за съврѣменното състояние на источния въпросъ, а затова азъ считамъ за полезно да приведа нейния текстъ.

„Блистателната Порта се задължава да приложи най точно на островъ Критъ органическия регламентъ отъ 1868 година, като въведе въ него онѣзи видоизмѣнения, които сж признаятъ за необходими.

„Подобни сжщи регламенти, приспособени къмъ мѣстнитѣ потрѣбности, съ исключение на онова, което се касае до даденото на Критъ освобождение отъ на-

гарски и
дѣятъ, че
П
които цѣ
кедония
тамошно
невѣже
матъ въ
за тѣх
мо. П
Фивли
оржли
атъ
съвър

Вардаръ, Струма и Карасу го орошаватъ; по височинитѣ на тоя амфитеатръ се намиратъ добри ливади, които доставятъ на стадата изобилна храна прѣзъ цѣлата година, а въ долинитѣ се простиратъ плодородни полета, на които мегкия климатъ на Егейското море позволява едноврѣменно разработвание на растения отъ умѣрения и южния пояси; брѣговетѣ на тоя амфитеатръ иматъ прѣвъсходни пристанища и чудесни заливи, и едно врѣме, при владичествата на Гърция, Римъ и Византия, тука сѫ биле многочисленни, населени и богати градове, диритѣ на които се запазили и до сега; въ настояще врѣме, вѫтрѣ въ страната обитаватъ най трудолюбивитѣ земледѣлци, а по морското прибрѣжие — най трезвитѣ моряци на нашия материкъ. Прѣдъ видъ на всички прѣброени условия, Македония, подъ управлението на едно правителство, което да ѝ достави обезпечение и уважение къмъ индивидуалнитѣ права, скоро би се прѣвърнала за Портата въ богатъ източникъ за доходи; а за европейската промишленность — въ мѣсто за разпродавание нейнитѣ стоки, много по сериозно, отколкото онѣзи отдалечени колонии и острови, които сега великитѣ държави оспарватъ една у друга. Дозволете на българитѣ да се ползоватъ отъ плодоветѣ на своята дѣятелность и тѣ ще забогатѣятъ, тъй като тѣ могатъ едноврѣменно и да произвождатъ и да спестяватъ. Тогава благодарение на желѣзнитѣ пѫтища, Англия би могла да продава въ Македония своето желѣзо и дребни желѣзни и мѣдни изработени стоки; Австрия и Германия — евтени платове, а Франция — прѣдмѣти за раскошество. И тъй като всички, включително даже Гърция и Сърбия, тълкуватъ Берлинския трактатъ въ полза на Турция, то нека понѣ държавитѣ я задължатъ да испълни най доброто отъ прѣдписанията, които се заключаватъ въ тоя трактатъ.

И нека да поразмислятъ за това въ Цариградъ: чрѣзъ устата на искренния, но далеко-гледния съюзникъ, чрѣзъ устата на лорда Салисбюри, Англия произнесла тържественното прѣдпазвание. Рапорта на лорда Салисбюри отъ 13 юлий 1878 година, съ който той се обрьща къмъ палатата на общинитѣ

който е прѣдставлявалъ Берлинския трактатъ, се завършва съ слѣдующитѣ думи: „Въпроса е въ това, ще-ли се въсползова Турция отъ случая, — вѣроятно послѣдень, — който й прѣдставлява Европа и частно Англия, или ще го пропусни? Тоя въпросъ въ сѫщото врѣме, зависи и отъ това, до колко искренно ще се оправдаятъ, отсега, господарственнитѣ хора въ Турция на цѣлата, която ги задължава да се прѣвърнатъ въ добри управители и прѣобразователи“. На 7 послѣдний октомврий, лордъ Салисбюри, въ една отъ рѣчитѣ на программата, исказалъ слѣдующето: „Нашата политика трѣбва да се заключава въ поддържанието на Турция навсѣкждѣ, гдѣто нейната власть може да бѫде полезна; но когато фактитѣ докажатъ, че нейното правителство е пагубно за благосъстоянието на народитѣ, то, въ тоя случай, ний трѣбва да съдѣйствуваме за образуванието и поддържанието на независими народности, които въ бѫдаще ще установятъ власть и закони; усилванне на свободата въ Европа“.

Ако ли турцитѣ продължаватъ да не обрьщатъ вниманіе на тия спасителни прѣдпазвания, то тѣхъ ги заплашватъ двѣ опасности: първо, непрѣкжснатитѣ намѣсвания въ господарството ще го доведатъ до съвършенно разстройство, което виждаме въ настоящата минута; и, второ, за да се даде край на това несносно състояние, ще се яви необходимость въ чуждестранна намѣса. Успѣхитѣ, достигнати въ Босна, откато е отнета отъ властьта на оттоманитѣ, и близостьта на австрийскитѣ войски, които се намиратъ всичко на три или четире дни разстояние отъ желѣзния пѫть отъ Митровица до Солунъ, позволяватъ да се прѣдскаже, на коя отъ европейскитѣ сили ще бѫде порѫчано това человѣколюбиво посланничество.

Както се изразилъ въ 1878 и въ 1881 година лордъ Салисбюри, — Оттоманската империя не може да продължава своето сѫществование другояче, освѣнъ подъ условие за уягчаванию реда и обезпечаванието въ онѣзи страни, които йоще се намиратъ подъ нейната власть, тъй като, Турция все повече и повече става неспособна да потъпква възстанията на нейнитѣ [illegible]е пó малко и пò малко срѣща въ европейското мнѣ-

ние расположение да търпятъ онѣзи варварства, които се извършватъ при всѣкий новъ случай за потъпкванието на такива въэстания.

Въ Пловдивъ сѫществува една група стари католици, които не трѣбва да се смѣсватъ съ униатитѣ отъ грьцко исповѣдание, които се присъединили къмъ Римъ около 1868 година, когато искали на сила да удържатъ българитѣ подъ властьта на фанариотското духовенство. Тѣзи стари католици, както прѣдполагатъ, сѫ богомили, павликяни или манахеи и относятъ тѣхното происхождение къмъ първитѣ врѣмена на срѣднитѣ вѣкове. Отъ тая група католици се срѣщатъ въ нѣкои села около Никополь, на южния брѣгъ на Дунава. На Каница тѣ казвали, че сѫ павликяни.

Въ 1205 г., именно павликянитѣ, или попеликанитѣ, — говори Виллхардуинъ, — помогнали на българския краль да отнеме Пловдивъ отъ крьстоносцитѣ.

Въ своята прѣкрасна книга *„Придунавска България“* Каницъ съобщава нѣколко твърдѣ интересни подробности за тѣзи придунавски католици-павликяни. Италианскитѣ священници ги рѫководятъ, подобно на Парагвайскитѣ индийци, вънъ отъ всѣко сближавание съ тѣхнитѣ сьотечественници и напълно ги прѣдпазватъ отъ разтлѣвающето влияние на образованието. Прѣподобнитѣ отци направили твърдѣ красиви църкви, но не допуснали да се направи нито едно училище. По тоя начинъ, невѣжеството на тия благодушни българи, — които изобщо така ламтятъ за образование, — е пълно. При това, прѣселенцитѣ отъ тѣзи самитѣ българи, които се поселили въ Банатъ, гдѣто тѣ дошле въ врѣме на Мария Терезия, достигнали тамъ исключително развивание. „Тий сѫ извѣстни въ Банатъ, говори Каницъ, не само чрѣзъ своето усърдие къмъ работа и своята любовь къмъ редъ, но тъй сѫщо чрѣзъ своето прѣвъсходно земледѣлие, лозарство и пчеларство, а особенно чрѣзъ своето прѣуспѣвание въ просвѣщението. Неграмотнитѣ сѫ по малко отъ три процента. Ако единъ настойникъ не даде сирачето въ учи-

лище, той се лишава отъ настойничеството. Така сжщо, рѣдко ще видишь българинъ въ комитатската тъмница".

— Около Пловдивъ, при политѣ на Родопскитѣ планини се намира града Станимака; въ него има до 10,000 жители, които почти всички сж гърци. Неговото положение е твърдѣ живописно, а самъ той е огнището на най пламеннитѣ еллински упования. Съ тоя градъ сж свързани много исторически въспоминания отъ стари врѣмена, разказа за който може да се прочете въ книгата на Бейе. — Станимака, очевидно, е остатокъ отъ старо грьцко население, което едно врѣме е занимавало цѣлата страна. Но, като не били въ състояние да търпятъ турскитѣ притѣснения, гърцитѣ захванали да се изселвать изъ страната въобще и селата частно, като се прѣселвали въ градоветѣ и особенно на морския брѣгъ. Тогава тѣхнитѣ мѣста завзели българитѣ, които пò обичатъ земледѣлието и които, вслѣдствие пò малката чувствителность на своята кожа, се оказали пò способни да търпятъ и турското правителство.

Моя домовладика, д-ръ Чомаковъ, ме развожда изъ града и прѣдградията на Пловдивъ. Азъ разгледахъ градината на Чомакова, за която той много се грижи, и се смаяхъ тамъ, както отъ чудеснитѣ овошки и плодове, които свидѣтелствоватъ за плодородието на почвата, тъй и за оная забѣлѣжителна способность на българитѣ къмъ градинарството. При това ний прѣминахме прѣзъ една голѣма общинска ливада, старото *метрике,* на която свободно пасатъ воловетѣ и коньетѣ на пжтницитѣ, които понѣкога си правятъ тука и чадъри. Такива земи сж сжществовали въ срѣднитѣ вѣкове въ Англия подъ название green, а въ Нидерландия, подъ название greente; имало ги тъй сжщо и на континента.

Подъ голѣмитѣ върби млади момичета и войници играяха *хоро,* при което кржга на играющитѣ образуваше лакатушки, а играющитѣ пѣяха троплива пѣсень, въ която се пазеше каданс (управление въ игранието.)

ца на областния управитель, прѣдишенъ турский положенъ срѣди една градина. На редъ съ него,

руситѣ обърнали изоставенитѣ турски гробища въ обществен-на градина, гдѣто по нѣкога свири военната музика.

Около тая мѣстность навсѣкждѣ се правятъ добри зда-ния, и най доброто, въ твърдѣ изященъ стилъ, принадлѣжи на единъ книжаринъ-издатель на единъ вѣстникъ. По тоя начинъ, печата се расположилъ въ най раскошното мѣсто въ града: не е ли това добъръ прѣдвѣстникъ за интелектуалното развивание на страната?

Между желѣзно-пжтната станция и стария градъ, край широкия, насѣянъ съ дървета булваръ сж направени два реда красиви вилли, заобиколени съ цвѣтя и влечащи растения: въ тѣзи вилли живѣятъ консулитѣ. Малко пò нататъкъ се виждатъ турскитѣ кжщи, които се прѣвръщатъ въ развалини; тѣхнитѣ притежатели ги оставили и се прѣселили. Ислямизма вече у-стжпва прѣдъ новата цивилизация, която се показва навсѣкж-дѣ. Изобщо да се каже, Пловдивъ може да се прѣдпочите за столица на България отъ София: той е пò добрѣ расположенъ и въ него много пó приятно се живява.

Директора на оттоманскитѣ пжтища ми испрати нѣколко тома Revue des Deux Mondes, въ които се намиратъ статиитѣ на *княгиня Дора д' Истрия* и на Albert Dumont за стра-нитѣ, които азъ посѣщавахъ. Отъ тѣхъ въ статията на Дора д' Истрия за българската националность и за българскитѣ пѣсни (отъ 15 юний 1868 г.), добрѣ сж опрѣдѣлени упованията на българитѣ. „Като оставимъ на страна другитѣ многозабѣлѣжи-телни данни, пише тя, — единъ твърдѣ уменъ нѣмский пжте-шественникъ, който опубликовалъ въ Unsere Zeit резултата отъ своитѣ наблюдения, — свидѣтелствова, че българитѣ съвсѣмъ не сж расположени да си оставатъ при скромнитѣ стремления на своитѣ бащи. Като се гордѣятъ сега съ своята численность, тий не мислятъ вече да се сливатъ съ гърцитѣ. Тий знаятъ, че онѣзи, които владѣятъ Балканскитѣ планини, ще господство-ватъ и на Полуострова и ще държатъ въ своитѣ ржцѣ ключо-ветѣ отъ Цариградъ“. Дора д' Истрия добрѣ показва послѣ противоположностьта, която сжществува между сегашния бълга-

рини, тихъ добъръ и жестокитѣ българи отъ VIII и IX вѣкъ, когато царь Крумъ, като побѣдилъ византийския императоръ Никифора Лаготета, умъртвилъ го и отъ черепа му направилъ позлатена чаша, съ която пилъ вино на угощенията. Въ IX вѣкъ въ България имало твърдѣ много манахеи, и единъ отъ тѣхнитѣ апостоли, Василъ, ги нарѣкълъ богомили, т. е. мили на Бога. У югославянитѣ [illegible] е въ голѣмо употрѣбление, при прощаване, казватъ: „съ Богомъ“, сирѣчь Богъ съ васъ. За богомилството е напечатана една статия въ януарската книжка (1886 г.) на литературния журналъ, който се издава въ София [illegible] сегашния министръ на народното просвѣщение.

Пътешественика Рюбрики знаялъ, че вулгаритѣ занимавали едно врѣме Велика България, на брѣговетѣ на Вулга или Волга. „Отсѣка именно, говори той, сѫ дошле българитѣ, които живѣятъ отвъдъ Дунава, сирѣчь отъ къмъ Цариградъ“. (Itinéraire de G. de Rubruk dans les pays orientaux. Edition de Société de Geographie de France, стр. 264 и 275).

Азъ ще приведа отъ Дора д' Истрия и слѣдующето мѣсто, гдѣто тя говори за склонностьта на българитѣ къмъ земледѣлието: „Тая толкова необходима за цивилизацията склонность придава на българската нация такова значение, което би не могли да обезпечатъ нито нейната храбрость, нито нейната самостоятелность. Българина завзелъ на Балканския полуостровъ такова положение, което вече не може да се оспарва у него. И тъй като труда води слѣдъ себе си богатство, а богатството съставлява високо могжщество въ всѣка една демократическа епоха, то интересно е да се засвидѣтелствова у българина такова трудолюбие, което му придава нѣкои сходни чърти съ германеца, и особенно съ упорностьта на англо сакса“.

Азъ ще направя тъй сжщо нѣколко извлечения отъ наблюденията на единъ толкова начетенъ, колкото и проницателенъ пжтешественикъ, именно, отъ наблюденията на Albert Dumont, който въ 1867 г. прѣдприелъ отъ Родосто (на брѣга на Мраморното море) пжтешествие въ Одринъ и въ Пловдивъ, описалъ описанието на това пжтешествие въ Revue des

Ии. Йордановъ?
у-ль

Deux Mondes (отъ 15 юлий, 15 августъ и 1 октомврий 1870 година).

Въ Буюкъ-Кара-Керли, той видѣлъ, именно, „кръчма, напълнена съ османлии; тѣ се събиратъ тамъ отъ сутриньта, запушатъ чубуцитѣ и по цѣли часове прѣкарватъ въ най необикновенно бездѣйствие, повече въ дремливо състояние, отколкото въ разбудено. За такава пълна лѣность ний нѣмаме и понятие; само едното имъ вървение указва на дълбоката мързеливость: тѣ тъй си влякатъ по улицата чехлитѣ, като че имъ е мѫчно да си подигнатъ и краката. Чехлитѣ и чубуцитѣ сѫ външни признаци за западванието на оттоманитѣ".

На равнинитѣ, които сега сѫ изгорѣли отъ слънцето, печални и пустинни до съвършенно оголвание, Дюмонъ срѣщалъ прѣкрасни мостове, скѫпоцѣнни остатки отъ прѣдишнето могѫщество на османлиитѣ. Къмъ тѣхъ не отивали никакви пѫтища, и тий принадлѣжали къмъ XVI и XVII вѣкове, когато Румелия имала йоще постлани съ камъни пѫтища.

Hafsa притежавала забѣлѣжителенъ *ханъ* съ многочисленни стаи за пѫтешественницитѣ. Сега всичко е развалено и хана е прѣвърнатъ въ каменоломня, отъ която вадятъ камъни за здания.

Въ Одринъ Дюмонъ изучилъ устройството на турската администрация. Областьта или *вилайета* се управлява отъ *валия;* окрѫга или *санджака* — отъ *мютесарифинъ;* кантона или *казаата* се управлява отъ *каймакаминъ*, общината или *нахията* — отъ *мидюринъ.* Безредица въ управлението пълна, и никакви справки сѫ невъзможни, тъй като всички забѣлѣжки се пишатъ въ книги, които се сгѫватъ и се хвърлятъ въ голѣми торби както доде. Такова първобитно управление би служило само за такова устройство, гдѣто прибѣгватъ къмъ писание твърдѣ на рѣдко. Но сега, какъ всичко това благоприятствова за всевъзможни притѣснения!

Правосѫдието се достига само съ пари и това е естественно за всички. „Нѣма бакшишъ, нѣма и сѫдия", казва грьцката пословица.

Слѣдующия анекдотъ ще покаже, колко е справедливо изражението на Дюмона, който накжсо описва данъчната система съ тия думи: „Налога въ Турция сжществува само за това, за да дава възможность да живѣятъ онѣзи привилегировани лица, които занимаватъ господарственни длъжности“.

„Димитръ, влиятелно и располагающе съ голѣмъ свободенъ капиталъ лице, закупува десетъка на единъ кантонъ за хиляда кесии (50,000 гроша); въ сжщата вечерь той го прѣпродава на Никола, който не е до толкова въ приятелски отношения съ губернатора. Съ голѣмитѣ богаташи Никола си кара работата дружелюбно, макаръ че може и на тѣхъ да прави неприятности, ако да иска. Богатитѣ платци се отърваватъ съ десетъка: за тая цѣна тѣ могатъ да си жьнатъ житото, да го върхатъ и да си го прибиратъ у тѣхъ, когато искатъ. Но бѣднитѣ хора се намиратъ въ пълна зависимость отъ оногова, който е откупилъ събирането на налога. Обикновенно той ги прѣдава на пò долни агенти, понѣкога на своитѣ слуги, на които устжпва по части да събиратъ даждието.

„И трѣбва човѣкъ да види въ околноститѣ на Цариградъ събирачитѣ на десетъка, — често евреи или ерменци, — като се борятъ съ българскитѣ селени! Наглостьта на еднитѣ — и унижаванието и страха на онѣзи, които считатъ себе си за роби, — съставлява едно отъ най печалнитѣ въспоминания, които оставатъ на човѣка отъ пжтешествието по истокъ. Селянина е беззащитенъ; той не може ни да се съпротивлява, ни да се отърве; често рѣзкитѣ на рабоша съставляватъ единственно удостовѣрение, че селянина вече заплатилъ всичко или една часть отъ онова, което длъжи. По тоя начинъ, налога прѣминава прѣзъ ржцѣтѣ на петь посрѣдника; не е ли все едно, слѣдователно, обременителенъ ли е той самъ по себе си или не? Нѣма ли да се прѣвърне той всѣкога въ разорение“!

Какво значатъ, слѣдъ това, измжчванията на Вереса въ Сицилия, въ сравнение съ тѣзи гнусни поредици, съ които сега, между друго, се ползоватъ да удовлетворятъ западнитѣ лихвари?!

[illegible]дринъ, Дюмонъ говори, „че макаръ и да се нами-

ра въ българска страна, но града е населенъ особенно съ оттомани и гърци“. И това е понятно: гърцитѣ оставили селата, гдѣто тѣ сѫ биле прѣдоставени на различни притѣснения, и се прибрали въ града, вслѣдствие на което тѣ се отървали отъ изиѫчванията на бирницитѣ и отъ обидитѣ на заптиитѣ. „Гръцкитѣ владици въ българската страна, говори по̀ нататъкъ Дюмонъ, — не сѫ друго, освѣнъ духовни откупници. Тѣхната единственна грижа е, да събиратъ това, което имъ се слѣдва, а това не е малко нѣщо, тъй като тий иматъ право да събиратъ многочисленни обръци. Макаръ че сѫ прѣкарали цѣли години, но тий не сѫ основали на едно училище ни една семинария за священници! Тий принуждаватъ низкото духовенство да употрѣблява при богослужението грьцкия езикъ, който то не разбира; и изобщо повече тѣ сѫ виновницитѣ на онова печално състояние, въ което се намира тоя възобще толкова понятливъ народъ“.

Йоще отъ онова врѣме, отъ 1868 година, грьцкитѣ епископи заключили съюзъ съ турскитѣ чиновници за притѣснение и обирание на българскитѣ селяни. „Тий живѣятъ отъ своята епархия, както валията отъ своята область, говори Дюмонъ. Но за да удържатъ въ повиновение своето духовно стадо и да събиратъ отъ него всички слѣдуеми обръци, — тѣ сѫ нуждаятъ отъ съдѣйствието на мюсюлманската власть“.

Слѣдующия анекдотъ ще покаже,
изражението на Дюмона, който накжсо
ма съ тия думи: „Налога въ Турция
за да дава възможность да живѣятъ
ца, които занимаватъ господарственни
„Димитръ, влиятелно и располага
денъ капиталъ лице, закупува десетъка
хиляда кесии (50,000 гроша); въ
дава на Никола, който не е до толкова
ния съ губернатора. Съ голѣмитѣ
ботата дружелюбно, макаръ че може
приятности, ако да иска. Богатитѣ
десетъка: за тая цѣна тѣ могатъ
върхатъ и да си го прибиратъ
нитѣ хора се намиратъ въ
то е откупилъ събирането на
дава на пò долни агенти, понѣкога
устжпва по части да събиратъ
„И трѣбва човѣкъ
градъ събирачитѣ на десетъка
— като се борятъ съ българ
нитѣ — и унижаванието и
бе си за роби, — съста
минания, които оставатъ
токъ. Селянина е без
тивлява, ни да се
ватъ единственно
всичко или ед
налога прѣм
все едно,
си или

Спи...

...то (гюловото) *масло* иде отъ *„Розовата до-*
...анлжкъ. Обработванието на *гюла* изисква, въ-
...много трудъ и грижи. Той расте добрѣ само по
...ълмове, гдѣто господствова прохладния вѣтрецъ.
...трѣбва да се удвоява и да се оре два или три
...ната, а растението захваща да приноси плодъ са-
...ть или шесть години. Събирането на гюля се на-
...ий и се продължава отъ 25 до 40 деня. За доби-
...инъ *мускалъ* (4 грамма и 81 сант.) се изисква 8
... гюль и даже 15, ако пролѣтьта да е била много
...ото струва отъ 5 до 8 лева мускала или отъ 1,040
...ева за килограммъ. На дѣсно отъ пжтя, по хълмо-
...ървитѣ планини отъ Родопската верига, които огранича-
...ъ западъ Марица, — азъ виждамъ ново-разсадени гю-
...ъ като се прѣселили турцитѣ, българския земледѣлецъ,
...о може сега безпрѣпятственно да се ползова отъ плода
... трудъ, навсѣкждѣ захваналъ да сѣе скжпоцѣннитѣ рас-
...които прѣди се скривали въ балканскитѣ долини. Въ
...о, край рѣката, азъ забѣлѣзвамъ квадратни ниви, покри-
...трѣва и заградени съ малъкъ плетъ: това сж прѣдишни
...и ниви, прѣвърнати въ ливади, послѣ запрѣщаванието
...итъ оризъ, който произвождалъ малярийна трѣска. И това
...щение съставлява една прѣвъсходна мѣрка.

Станция Катуница. Тука, срѣдъ селото, което се състои
... твърдѣ бѣдни кжщици, измазани съ глина и покрити съ
...а, се възвишава съвършенно ново здание, което бие въ очи
своята бѣлизна. Това е първоначално училище, направено
...ъ пожертвованията на общината. Въ това село е направено
...сжщо и земледѣлческо училище, но на правителственни раз-
...ърната година това училище имало вече 70 уче-
... е въобще стремлението към образование. Друго
...о училище има на образцовия чифликъ въ Садово.
...ината на Марица, по която ний се спущаме, е добрѣ
...а. Ръжьта е великолѣпна, сжщо и боба, съ който се
...ъ продължение на многочисленнитѣ „постни“ дни. Въ

Цариградъ. — Турския строй.

Розова долина. — Одринъ. — Почвата плодородна, но запустѣла. — Thalassa. — *Явора на Шербулье. — С. Стефано. — Цариградъ и джамиитѣ. — Селямлѫкъ. — Де-Нойаль въ Терапия. — Принкипо. — Распадванието на турската империя и неговати причина. — Бакшишъ. — Лѣкувание, прѣдложено отъ Бловицъ: продаванието на вакуфитѣ. — Невъзможность вещественна и нравственна. — Тѫй нарѣчената европейска цивилизация убива Турция. — Рѣшение на въпроси. — Источний съюзъ (конфедерация).*

Азъ тръгнахъ за Цариградъ по оттоманския желѣзенъ пѫть и макаръ че пѫтя е 200 километра, но трѣбва да се пожертвоватъ два деня. На деня минава само единъ тренъ и [illegible] вѣнъ това, нощемъ той се спира въ Одринъ. Такъвъ [illegible] за движението на желѣзницата напомня пѫтуванията [illegible] *турино*, които сѫществуваха едно врѣме въ Италия. [illegible] глеждание на страната, — тоя способъ е прѣвъсход[illegible] сѫщо е удобенъ той и за онѣзи, които не бързатъ [illegible] токъ никой не бърза!

Прѣди да тръгна, [illegible] че [illegible] ление на вагона, което [illegible] упр[illegible] на мое разпореждание, [illegible] тели съ[illegible] теля имъ не си относ[illegible] сѣмъ [illegible] туване си оставих[illegible] злат[illegible] р[illegible] [illegible]

бъл-
н. На
лъ за
а вър-
обно на

ѣга на
си оста-
налѣга-
авятъ бен-
ъ се отдѣля
при подно-

адъ което се
ългото и спрет-
бѣлата тиникия.
прѣзъ желѣзенъ
тъ, сир. въ Турция.
крива прѣдъ насъ,
въ 1205 година и
Иоаникий (Иванъ) тре-
„le roi de Blaquie et
дуинъ, ималъ въ своята
казацитѣ, които дразня-
орявали ги и ги пронизвали

Виллхардуина за расправиитѣ
говори за „Blaques“ и за
„Bogres“. Не ги ли бърка
ия е била обитаема тогава отъ
съставляватъ сега ръмънскитѣ на-
Дунава?
ружава изданието на Виллхардуина,
туря Велика Влахия или „Blaquie“
тность, въ центра на която се нами

[illegible] и сега още се срѣ- [illegible] благодарение на [illegible]

[illegible] билъ ужасенъ човѣкъ: [illegible] за роби. Така [illegible] който билъ единъ отъ [illegible] империя. Иоаникий [illegible]

[illegible] Борилъ (1207 [illegible] втория вождъ [illegible] [illegible]—1241) свалилъ [illegible] Послѣ благодаре- [illegible] своето цар- [illegible] могъществено [illegible]

[illegible] плодородната рав- [illegible] Марица, Тунджа и Ар- [illegible] Родопскитѣ [illegible] първобитнитѣ [illegible] който още се на- [illegible] страна; монарси- [illegible] построили [illegible] мѣстопрѣ- [illegible] Цариградъ. Тѣх- [illegible] и да е разру- [illegible] сега; той много [illegible] понятие за едно- [illegible]

[illegible] особенно [illegible] отъ бѣлъ [illegible] отъ антич- [illegible] зелено-античенъ мраморъ, [illegible] (бѣлъ мраморъ съ зелени линии), [illegible] прѣдверието на древнитѣ римски храмове. Кубе- [illegible] съ поразителна свѣтлость; поддържатъ го четире

грамадни порфирови колони и то е по високо отъ кубето на Св. София. — Ески-Джамия или Старата джамия, основана отъ Мохамеда I и Мурадие, основана отъ Мурада I, сж по стари, отъ джамиитѣ въ Цариградъ. Тѣ сж направени отъ грьцки архитектори, — които сж подражавали на Св. София. Хановетѣ, които се относятъ къмъ тая епоха, тъй сжщо биле прѣвъсходни здания. Постлания съ плочи пжть, подобно на римскитѣ пжтища за съобщение, прѣсичалъ едно врѣме Балканския полуостровъ, отъ Мряморно море до Бѣлградъ. „Въ XVI вѣкъ, говори Алберъ Дюмонъ, — въ сравнение съ оттоманската империя, ни едно господарство не испълнявало по голѣми и на по-голѣмо протежение распространени работи, прѣдназначени за обща полза“. Въ тая епоха биле направени и голѣмитѣ джамии. Джамията е символъ на истокъ, тъй като тамъ всичко се основава на вѣрата. Но вѣрата сега исчезнала, и съврѣменнитѣ турци, като се заразили отъ европейската гнилость, не могатъ вече да прѣдприематъ нищо общеполезно и даже не могатъ да поддържатъ паметницитѣ на своето древно величие.

Улицитѣ, които сж пълни съ хора въ живописни костюми и дюгенитѣ, въ които всевъзможни занаятчии открито приготвятъ своитѣ издѣлия, — придаватъ на Одринъ по источенъ видъ, отколкото вида на самия Цариградъ.

На двора прѣдъ Султанъ-Селимъ-Джамия се расположили окжсани солдати. Прѣдъ конака (сарая на валията) важно се расхождатъ нѣколко голѣмци офицери, мундиритѣ на които сж обшити съ злато; но тука до тѣхъ стоятъ опьрпанитѣ караулни. Караулнитѣ иматъ видъ на добри войници, силни, сухички и почьрнѣли отъ слънцето. — Мѣстото за обща расходка, съ течащата вода и съ сѣнкитѣ отъ раскощнитѣ дървета, — е великолѣпно; но на расходка нѣма никой. Мжжьетѣ пушатъ тютюнъ въ кафенетата, а женитѣ сѣдятъ запрѣни въ харемитѣ. Одринъ е вторий градъ въ империята; прѣдполагатъ, че въ него има отъ 60,000 до 100,000 жители; но никой не знае точно; нѣма ни распрѣдѣление по сословия, ни статистика.

12.

тѣснения и за получване бакшишъ! Селенина не може пò рано да си дигне снопитѣ, до като не додатъ да четатъ; а пъкъ чиновницитѣ не отиватъ, до като не имъ спуснатъ нѣщо. Ако не имъ дадатъ нѣщо, тѣ оставятъ снопитѣ да гниятъ на нивитѣ. Тоя варварский способъ за оцѣнение билъ причина за възстанието въ Херцеговина.

Разказваха ми тъй сѫщо, че който не си плаща даждието, не му налагатъ запоръ на доходитѣ отъ кѫщата, както на западъ, но не му даватъ да поправя нищо въ кѫщи, до като не заплати. Ако недоборитѣ сѫ значителни и домовладѣлеца се намира въ стѣснително положение, той така си оставя зданието, което малко по малко се събаря и се прѣвръща въ развалини. Въ Цариградъ вий дѣйствително ще видите кѫщи, които изцѣло сѫ прѣдоставени на стихиитѣ. Стрѣхата на полвинъ разкрита, прозорцитѣ исчупени, стѣнитѣ пробити; до като не се развалило йоще цѣлото здание, семейството се спасява въ долния катъ; но разрушението не ще се забави, тъй като кѫщитѣ сѫ дървени и, въобще, много лошо сѫ направени.

Така сѫщо мѫчно може да се получи кирията, ако би кирияшина да не иска да плати. Мюсюлманския сѫдия е добъръ и жалостливъ къмъ бѣднитѣ: „Вий сте домовладѣлецъ, богатъ, говори той, защо ще разорите и ще изгоните тоя сиромахъ, който нѣма кѫдѣ да иде“? Тогава домовладѣлеца снема керемидитѣ, откача вратата и прави кѫщата да не може да се живѣе въ нея. А кирияшина понѣкога, отмьстява за това съ подпалвание. Чувствата и законитѣ се намиратъ въ съотношение съ патриархалностьта на обществото, и въ никакъвъ случай не съ нашия строй, гдѣто господствова суровия законъ на запитвания и прѣдложения. Като послѣдствие отъ посрѣщанието на тѣзи два способа въ мислението и дѣйствованието се явява всеобщо разстройство.

Въ Павло-кюю живѣятъ нѣколко сиромаси, които нѣматъ нищо; нѣматъ яхѫри и за добитака, който свободно си ходи по оголената пустия. На всѣка кѫща се вижда по едно гнѣздо щърци и малкитѣ имъ радостно трептятъ съ крилѣтѣ, когато

родителитѣ имъ донесатъ храна; въ цѣлото селце, тѣзи птици сѫ единственнитѣ щастливи сѫщества.

Въ Баба-Ески се начева пустинна равнина, която се простира до самия Цариградъ. Земята е плодородна, тъй като тя сама се покрива съ злакови растения, пеперудоцвѣтни и особенно съ раскошни екземпляри отъ извѣстни видове млѣчокъ; но човѣкъ не извлича отъ нея никаква полза. На-мѣсти, тукъ-тамъ, се виждатъ жълти квадрати: това сѫ ниви, посѣяни съ пшеница; тѣ се криятъ въ нѣкой трапъ въ земята, значително далечъ отъ засѣянитѣ пространства. Тука много земя остава необработена между обработенитѣ части; обичната система е слѣдующата: покритата самопроизволно съ растителность почва оратъ всѣки 6, 8 или 10 години, до като бодиля се появи въ голѣмо количество. Като я разоратъ, въ тукашната, именно, мѣстность сѣятъ пшеница, рѣдко царевица, и слѣдъ като събиратъ посѣяното, оставятъ земята да почине, при което тя се прѣврьща въ ускадно пасище за овци. Вслѣдствие на тая система, на грамадни пространства не се вижда ни дърво, ни кѫща, никакво человѣческо сѫщество: вижда се само една съвършенна пустиня, която, колкото се приближава къмъ столицата, става пò оголена.

Около Черкезъ-кюю желѣзния пѫть прѣсича покрити съ дървета възвишености, но дърветата не достигатъ голѣма височина; послѣ идатъ блатисти низки мѣста, по които пасатъ биволи.

Въ Кабаи, прѣдишно черкеско село, турцитѣ обработватъ земята, при което взематъ участие и женитѣ имъ. Широкитѣ панталони, феса и чървения поясъ придаватъ на орачитѣ извѣстенъ отпечатъкъ, но сѫпѫтницитѣ имъ сѫ облѣчени въ пстрити и износени памучни дрѣхи. Мюсюлмани, които да обработватъ почвата сами, се срѣщатъ навсѣкждѣ въ голѣмо количества, и тѣ не се отличаватъ особенно отъ българскитѣ селяни.

Около Хадемъ-кюю почвата съдържа повече тибеширь, ——— марголъ и става пò суха; растителностьта е пò бѣдна. тдавно направенитѣ казарми и прѣдъ желѣзно-пѫтная се расхождатъ солдати, дрѣхитѣ на които сѫ съ-

вършенно истрити; мундиритѣ имъ окжсани, оцапани и до толкова прашни и мазни, щото синия цвѣтъ се прѣвърналъ въ сивъ или черенъ. Панталонитѣ сж окжсали отдолу и се пробили на колѣнѣтѣ. Много отъ тѣхъ бѣха боси или съ цървули. Само офицеритѣ съ чехли, но и тѣхнитѣ мундири почти че се одърпали. Въ настоящето врѣме на милитаризма, армията съвсѣмъ не е оставена даже и въ такива страни, гдѣто селянитѣ умиратъ отъ гладъ. До колко трѣбва да е ужасна бѣдностьта тука! Султана, като отива на джамия всѣкий петъкъ, вижда по пжтя два реда избрани, добрѣ облѣчени солдати и нищо не подозрѣва за онова жалостно състояние, въ което се намиратъ неговитѣ храбри войски.

Около Спарта-Куле азъ видѣхъ отъ-далечъ Мряморно море. Thalassa! Thalassa! Послѣ толкова дълги дни, прѣзъ които очитѣ на човѣка гледали само сухи и печални равнини, каква е радость да види тѣзи свѣтливо-сини вълни, упьстрени съ бѣли вѣтрила! Горката стихия избѣгнала властьта на человѣка и никакви лоши правителства не сж въ сила да ѝ отнематъ естественната красота. Въ дълбочината на малкия заливъ, брѣга на който е покритъ съ кжмжшъ, което е рѣдкость въ солената вода, — се вижда малко селце съ керемидни покриви, съ нова описана джамия и нѣколко дървета; всичка тая смѣсь отъ свѣтливи бои приятно дѣйствова на очитѣ. Отъ какъ съмъ оставилъ Босна, азъ не бѣхъ виждалъ красиво дрьвче!

Въ Кючюкъ-Чекмедже вече напълно истокъ: ето турска кжща съ издадени балкони и дървени рьшетки по прозорцитѣ, подъ сѣнкитѣ на яворитѣ, на които, подъ лжчитѣ на вечерното слънце, се пощатъ семействата на щьрковетѣ. При гледанието на всичко това ми доде на умъ една страница отъ Шербулье, който така отдавна е изобразилъ южния яворъ. Азъ ще приведа тая страница, като съмъ увѣренъ, че всѣкий единъ ще я прочете, безъ да съжалява за изгубеното врѣме.

„Всичко-ли обаче, говори той, — ний исказахме за тоя яворъ, който ни задържаше да го гледаме и ни хвърли въ такова упоително съзерцание? Проникнахме-ли ний въ съкровен-

ния смисълъ на неговото безгранично, омаятелно влияние, вслѣдствие на което неговата красота ни развълнува душата до нейната дълбочина? Това великолѣпно дърво, — у което движението се проявява само въ крайщата, а грамадния трупъ на което стои неподвижно, като внѣдрява въ почвата своитѣ корени, — ни явява изображение на здравъ, бодръ, и могжщъ животъ; то е символъ на безмятежность и сила, и когато живота ни бива омраченъ отъ борбата съ свѣта и съ сами себе си, то това изображение на горделивъ покой, който се смѣе надъ бурitѣ, — отново възбужда въ насъ западналитѣ сили и имъ придава ново закаляване. И тоя животъ е до толкова могжщественъ, щото може да оказва защита и на другитѣ. Тоя яворъ, — яворъ източенъ, може да се каже, е мѣсто на убѣжище; на крайщата на чепатитѣ му клони щърцитѣ си направили гнѣзда, и когато тѣ се исправятъ и стоятъ неподвижно, то тѣхнитѣ форми се бѣлѣятъ и се изрисуватъ на зеленитѣ широки листи. Като любимо живѣлище на въздушнитѣ обитатели, това дърво распространява и на земята своята гостоприемна сѣнка, и тя именно вика уморения пжтникъ на почивка. Ето, пладнѣ; горѣщината захваща да пари, и между слънчовитѣ лжчи и гигантското дърво се захваща борба; но тържествува побѣдата все пакъ дървото, като распространява около себе си хладина, която привлича и камилитѣ, които съ прѣгжнати колѣнѣ почиватъ и прѣгризватъ; привлича и тѣхния водитель, който небрѣжно се простира и се наслаждава съ прѣлестьта на съня. Отъ това присъединение къмъ дървото и другитѣ сжщества, то се обогатява съ нова красота, и като живѣе само, увлича въ своя животъ и онѣзи, които го окржжаватъ.

„Но това дърво извърша и нѣщо повече: то не само живѣе, то чувствова и мисли; като дълбоко замисленно въ своитѣ нѣжни мечти, то се наслаждава съ своето безмълвно сжществование и осѣща тайно удовлетворение отъ своята собственна красота: голѣмитѣ му клони, които се спущатъ до земята съ своитѣ крайща, се прѣдставляватъ като безпрѣдѣлни, вѣчни съ-

и на сѣнката, която дреми подъ него, а трептението

на листитѣ отъ тихия вѣтрецъ се явява като въздишка на прѣнесена въ сънувания душа“.

Въ Санъ Стефано азъ се спрѣхъ у Halin, директора на южнитѣ желѣзни пѫтища, и въ това дружественно семейство азъ намѣрихъ най добро гостоприемство. Съ трена азъ можахъ ежедневно да ходя до Цариградъ за четиредесетъ минути. Санъ-Стефано съ нищо не напомнюва Турция. Може човѣкъ да помисли, че се намира въ нѣкое село въ Неаполитанския заливъ. Въ бѣлитѣ кѫщи надъ самото море живѣятъ грьцки рибаци и чуждестранцитѣ. Азъ се расположихъ въ красивата вилла на персийския посланникъ. Вишнитѣ, които бѣха увиснали до земята отъ плодъ и наровитѣ дьрвета съ своитѣ цвѣтове хвърляха сѣнка въ прозорцитѣ. Въ задната стѣна на трапезарията имаше джамлия балконъ, отгдѣто се виждаше, като по синето небе, какъ плаватъ къмъ Златния Рогъ и се врьщатъ назадъ корабитѣ, и какъ отдалечъ се бѣлѣятъ очьртанията на азиятскитѣ планини. Прѣдъ видъ на омайванието отъ тая картина, става понятно наслажданието съ источното кафе. Тука дохождатъ да се кѫпятъ въ топлата морска вода, която до толкова е бистра, щото като се спущахъ въ нея, азъ различавахъ, на дълбочина два метра, красивитѣ рисунoци отъ раковинитѣ и водораслитѣ, които пьстряха морското дъно.

Отъ дѣсна страна се намираше кѫщата, въ която билъ подписанъ Санъ-Стефанския трактатъ; то е италианско палаццо съ голѣма градина отъ-къмъ морето. Въ нея не живѣе никой. Продаватъ я, но нѣма кой да я купи и за 30,000 франка, тъй като трѣбва да се прави доварa къмъ брѣга, който сѫ развалили морскитѣ вълни. Въ Франция и въ Италия това прѣлестно здание би струвало повече отъ 100,000 франка. Но безпаричието е всеобщо; а собственностьта тука е изложена на толкова случайности и на толкова притѣснения!

— Россия трѣбваше да запази тая кѫща, въ която тя прояви такова прѣдвиждание.

— Босфора ми напомни езеро Камо, а влизанието, отъ-къмъ Мрямoрното море, Неаполитанския заливъ; но хълмоветѣ

[illegible] изобразни
[illegible] духа: аимѣ
[illegible] Мас-
[illegible] острова.

[illegible] доктора
[illegible] Той е най до-
[illegible] изобрази: той
[illegible] вър-
[illegible] турския
[illegible], което е
[illegible] инна-
[illegible], на-
[illegible] еги-
[illegible] множество
[illegible] на което
[illegible] направена
[illegible] отъ еги-
[illegible] са зани-
[illegible], коя-
[illegible] е направена
[illegible], отъ
[illegible] на Мох-
[illegible]

[illegible] всичкия
[illegible] европейски
[illegible] центра на
[illegible] красива и
[illegible] промишленность
[illegible]

[illegible] расходка,
[illegible] Тия два реда стѣни, защи-

тени съ безчисленни кули, свидѣтелствоватъ за величието на Византия и вижда човѣкъ, кое й помогнало тъй дълго да се съпротивлява, даже и тогава, когато оттоманскитѣ завоеватели, подобно на вълни отъ морский приливъ, я окржжили отъ всѣка страна. Кръстоносцитѣ взели града съ пристжпъ отъ-къмъ морето, кждѣ Златния Рогъ, благодарение на слѣпия Дандола; кръстоносцитѣ, слѣдъ това, изгорили и разграбили Цариградъ много по немилостиво, отколкото турцитѣ; и тий, по сетнѣ, като подкопали силитѣ на империята, — подготвили нейното падание и тържеството на мюсюлманитѣ.

Трѣбва да прочете човѣкъ прочувствованнитѣ страници въ съчинението на С. Властоса: *Послѣднитѣ дни на Цариградъ* (1453), за перипетиитѣ на геройската защита на града, които происхождали подъ ржководството на императора Константина, който умрѣлъ съ оржжие въ ржцѣ, слѣдъ като извършилъ чудеса отъ храбрость. Християнскитѣ народи, като оставили глупаво и подло своята послѣдня твърдина на Босфора, открили на оттоманитѣ пжть къмъ цѣлия Балканский полуостровъ, въ Венгрия и къмъ Виена, и оставили истокъ четире столѣтия на варварството. Макаръ че се съединили и двѣтѣ църкви, за прѣговоритѣ на което императоръ Иоаннъ Палеологъ отишелъ лично на Флорентинския съборъ (въ 1438—1439 год.), — но папата можалъ да испрати, за борбата съ невѣрнитѣ само петдесеть въоржжени хора!

Византийската империя паднала съвършенно така, както сега пада оттоманската империя. Малко по малко тя изгубила всичкитѣ си области, — и настанала голѣма сиромашия. Доходитѣ, които достигали, при императоритѣ — македонци, 700 миллиона франка на наши пари, паднали до 5 или 6 миллиона. Цариградъ, който ималъ повече отъ полвинъ миллионъ жители, останалъ само съ 80,000. Така, дървото, като изгубило своитѣ клони, изсжхнало, най сетнѣ, и само.

Слѣдъ нашитѣ расходки, ний закусвахме то à la franque, то à la turque, то à la greque. Турцитѣ ни даваха пилавъ, — голѣма чения съ добрѣ сваренъ оризъ, размѣсенъ съ

[illegible] месо; послѣ, овче месо, което пекатъ на шишове, твърдѣ своеобразно направени. Закачения перпендикулярно шишъ е снабденъ съ спирална въртушка, и топлия въздухъ, който се [illegible] отъ разгорѣнитѣ въглища, върти и нея и шиша, което е необходимо за да се получи добро печено. — Въ грьцкия ресторанъ всичкитѣ [illegible] сѫ расположени амфитеатрално за [illegible] взора на посѣтителитѣ и като се приготвятъ по [illegible], [illegible] се топли на слабъ огънь. Може по тоя начинъ [illegible] свободно да си избере каквото иска, а пъкъ Ки-[illegible] или [illegible] [illegible] не е скѫпо.

[illegible] Санъ-Стефано азъ посѣтихъ единъ голѣмъ чифликъ, [illegible] на [illegible] арменецъ Оаннесъ-бей, дъщерята на [illegible] е [illegible] за Нубаръ-паша, извѣстния египетский министръ, а [illegible] на който притежава на другия брѣгъ на Босфора [illegible] [illegible], срѣдъ такава обширна гора, щото едвамъ може да я [illegible] человѣческий взоръ. Той чифликъ прилича на [illegible]. [illegible] само пшеница, която получаватъ отъ [illegible] безъ [illegible], не [illegible] [illegible] оставение мѣстата неработени. Тамъ [illegible] и [illegible], но, [illegible] че това е странно, [illegible] се само за [illegible]. [illegible], които въ Белгия би дали [illegible] за 1.200 или 1.500 лева се оставятъ на нивата. А пъкъ ако би да се [illegible] нивата и да се насѣе по често, то можало би да се получи [illegible] [illegible], който въ течение на една година би далъ доходъ, който да надминава петь пѫти цѣнността на земята. Вършеятъ съ коне или съ волове, които обикалятъ по харманя и [illegible] [illegible] като шайна. Послѣдствие на това [illegible] [illegible] се [illegible]. Какъ всичко това е първобитно! А пъкъ, се казва, тѣй се намиратъ при врата на столицата и на чифлика у [illegible] разуменъ агрономъ.

— Като се връщахъ въ Санъ-Стефано, азъ вървѣхъ съ [illegible] директоръ на земледѣлието. Той е образованъ турчинъ, училъ се въ Франция. Казваше ни, че на разстояние единъ часъ [illegible] пѫть за Цариградъ и близо до желѣзно-пѫтната [illegible] [illegible] купилъ единъ чифликъ 400 хектара, по 35 фран[illegible]. Тамъ той прѣдполага да видоизмѣни системата

за работението на почвата, — като въведе, вмѣсто промѣнливото оставяние нивята, искуственно развъждание ливади и като достави, по тоя начинъ възможность да се сѫдържа добитакъ и да се удобрява почвата. Детелината вирѣе добрѣ, а люцерната йоще по̀ добрѣ; тя дава двѣ много изобилни косения. — Чувало-ли се е, ми говореше той, че маслото се носи тука изъ вѫтрѣшната часть на България, а пъкъ у насъ най добритѣ земи се продаватъ безъ цѣна? Дѣйствително това е странно; но, много е понятно: нѣма обезпеченность, и затова не е възможно прѣуспѣвание въ земледѣлието.

Сѫществуватъ, напримѣръ, описъ и документи за нѣкоя собственность; но въ случай че се появи прѣпирня, документитѣ се оказватъ въ два вида, истински и лъжливи. А пъкъ спечелва процесса не оня, който притежава истинскитѣ документи, но оня, който заплати повече.

Па, и въобще да се прибѣгва къмъ правосѫдието е безполезно. Така, компанията на оттоманскитѣ желѣзни пѫтища направила на открита поляна около желѣзно-пѫтната станция едно малко служебно здание. Тогава ближния съсѣдъ заявилъ, че полвината на зданието е направено върху негова земя. Границата дѣйствително се оказала неясно означена, но, изобщо, спорнитѣ метрове не стрували повече отъ 10 или 15 франка; турчина, обаче, поискалъ 10,000 франка. Компанията заповѣдала да развалятъ зданието, но, при всичко това, сѫдията я осѫдилъ да заплати 3,000 франка загуба. И това е йоще человѣколюбиво! Самата плячка ще се раздѣли, — и сѫдията ще вземе най голѣмата часть.

Английската компания, която направила поднемателния желѣзенъ пѫть, който съединява Галата съ централната улица на Пера, — купила едно голѣмо количество земя на площада, гдѣто се намира върхната станция. Тя мислила да направи добри здания, съ голѣми и изящни дюгени въ нижния катъ, и такива здания би съставили твърдѣ желателно украшение, тъй като въ Пера съвсѣмъ нѣма богати магазини. Обаче, градското управление изнамѣрило гениално срѣдство да поускуби компа-

ширѣ [illegible] — около
твър[illegible] компанията за под-
в [illegible] пари. Тая
по[illegible] 0 франка. Но
то [illegible] е компания-
[illegible] страна,
[illegible]

[illegible]

всѣко едно отъ тѣзи кубета се виждатъ по двѣ или по три жени, облѣчени съ пъстри дрѣхи. Тий сѣдятъ прѣдъ пердето отвънъ на вратата, а това перде скрива дълбочината на стаята отъ очитѣ на публиката. Нищо подобно нѣма въ турския кварталъ, въ Стамбулъ; но, затова, тамъ ядa играе голѣма роля при уреждането на семейнитѣ дѣла. Дѣцата се устраняватъ или йоще недоносчета, чрѣзъ ядовити вжтрѣшни лѣкарства, или отпослѣ чрѣзъ ядовити вещества. Докторъ У. . . говорилъ на английския економистъ Senior; „Азъ избѣгвамъ турскитѣ кжщи, за да не зная толкова много ужасни тайни; тамъ, то жена бива откровена отъ своята съперница; то отравятъ дъщерята, която не искатъ да въспитватъ; то, най сетнѣ устраняватъ едина отъ синоветѣ, за да доставятъ прѣимущество на брата му“. Дѣтоубийството тамъ се случва твърдѣ често, но полицията не обрьща върху него никакво внимание. Измислили даже, както ми казваха, и поговорка за неговото означение: „Дѣтето плакало, а сега вече се успокоило“.

— Азъ присжтствувахъ при селямлжка, сирѣчь при онова посѣщение на джамията, което султана прави всѣкий петъкъ. Абдулъ-Хамидъ се бои, както казватъ, да не стане жертва на нѣкое покушение, подобно на двамата свои прѣдшественници, отъ които едина е умъртвенъ съ ножици, а другия е заточенъ, като лудъ. Затова отрано не извѣстяватъ, въ коя джамия ще отиде султана; но сега той пò често бива въ малката джамия Меджидие, около Бешикъ-Ташъ, тъй като тя се намира близо до Ялдъзъ Кйошкъ, въ който живѣе султана.

Благодарение на Рахибъ бея, първия министръ на султана, азъ се сдобихъ съ много добро мѣсто въ караулната, която се намира близо срѣщò вратата на джамията, въ която щеше да доде Абдулъ-Хамидъ. Около ми бѣха турски генерали и адмирали. Мундиритѣ имъ бѣха облени съ злато и украсени съ ордени; сами тий бѣха низки, дебели и неподвижни. Между тѣхъ имаше и трима прусски офицери, повикани да прѣустроятъ армията. Тий, напротивъ, бѣха високи, спретнати и подвижни, тѣхнитѣ чървени или руси бради се развѣваха като кждѣли, и

въобще, за тѣхъ може да се каже, че тѣ сѫ като героитѣ Нибелунги при двора на Аттила. Гордость, чувство на прѣвъсходство и прѣзрѣние къмъ всичко, което ги окрѫжава, се виждатъ въ всѣко едно тѣхно движение и въ всѣкий погледъ. На редъ съ тѣхъ се намираше графъ Сечени, който удивително е наредилъ пожарната команда, което е важно за такъвъ градъ, гдѣто огъня често се случва и опустошава цѣли квартали. Азъ попитахъ графа за неговия братъ, Бела, когото виждахъ въ 1867 година въ Пеща. Тогава той бѣше най очарователенъ отъ всички унгарски кавалери. Въ деня на коронацията азъ го видѣхъ въ свитата на императора; той бѣше въ очарователенъ костюмъ на унгарский магнатъ. Послѣ той удовѣлъ, при което изгубилъ такава жена, която била идеално красива; подиръ това, той ходилъ безъ умора да пѫтешествова и проникналъ въ центра на Азия, въ почти неизвѣстни страни. Казаха ми тъй сѫщо и Мавроени-паша, твърдѣ забѣлѣжителенъ лѣкарь, който състои, собственно, при особата на султана.

Двамата сина на султана, — едина 15, а другия 12 години, макаръ и млади, но облѣчени вече въ военни мундири, - като додоха, заеха особенно помѣщение, а въ тържественната карета, заобиколена отъ евнуси, която се установи около вратата на джамията, се виждаха, прѣзъ прозрачния шалъ, тънкитѣ чърти и блѣстящитѣ очи на една красива жена. Казаха, че ти била сегашната фаворитка. Регулярнитѣ войници бѣха расположени на шпалери, и тѣхнитѣ тъмно-сини мундири се пониниха нови. Тѣхния господарь мисли, че всичката му армия е като тѣхъ. Но, ето че се зададе на площада единъ отредъ кавалерия; послѣ, офицери потънали въ злато, и, най сетнѣ една открита каляска, въ която сѣдѣше султана и при него единъ адютантъ. Лицето на султана прѣдставлява красивъ овалъ; то е блѣдно, чернитѣ му очи сѫ много меланхолични, а рѣдката му черна брада е изящна.

Като видѣхъ тоя неограниченъ властитель на толкова
и, които се растроили и станали безплодни, азъ
е е достатъчна само неговата воля, да имъ възвр-

не макаръ една часть отъ прѣдишното състояние. Но, за жалость! неговия печаленъ видъ, слабия вървежъ и погледъ наскърбенъ и пъленъ съ безропотна покорность на сѫдбата, — ми дадоха да разбера, че у него никога нѣма да се появи енергия, за да унищожи тѣзи многочисленни злоупотрѣбления.

— Азъ закусихъ въ Терапия въ французското посолство, у де-Нойаля. Посолството занимава една голѣма кѫща à la turque, на брѣга на самия Борфоръ, и отъ голѣмитѣ прозорци на зданието се открива очарователенъ изгледъ. Градината, която се простираше, задъ кѫщата, до върха на хълма, е пълна съ великолѣпни дървета. Но и срѣдъ тая раскошна природа г-жа де-Нойаль сжалява за своето живѣлище въ Римъ. Истина, че тамъ тя е живѣла въ двореца Фарнезе, едно отъ най добритѣ живѣлища въ цѣлия свѣтъ. Какво чудо отъ архитектура и живописъ прѣдставлява то, въ сравнение съ онѣзи картони, съ които сѫ обковани стаитѣ на султана, и съ оная позлата, която трѣбва да ги украшава и която, обаче, напомнюва залитѣ на кафе — шантанитѣ!

Въ сегашно врѣме, първенствующе мѣсто межлу съвѣтницитѣ на султана завзема Германия. Султана ѝ подарилъ въ Терапия единъ голѣмъ паркъ съ вѣковѣчни горици, които се простиратъ отъ брѣговетѣ на Босфора, далечъ въ височинитѣ. Тамъ ще правятъ дворецъ за лѣтно мѣстопрѣбивание на германското посолство. Зимния дворецъ на посолството, който се намира въ Пера, високо се издига надъ посолствата русско и френско; на четирь-тѣ ѫгла на това здание е туренъ, между друго, по единъ орелъ. Бисмаркъ енергически побужда султана да въведе прѣобразования, но и той тъй сѫщо нѣма да достигне нищо, както и неговитѣ офицери, за които казватъ, че тѣ, — като се уморили вече да се борятъ съ прѣпятствията, които срѣщатъ, — искатъ вече да си идатъ. Желѣзния канцлеръ е побѣденъ вече отъ негово величество бакшиша.

Когато султана нѣкога е много доволенъ отъ нѣкой свой любимецъ, той му подарява или прѣкрасенъ домъ, или голѣма часть земя. Но отъ кѫдѣ намира той срѣдства? Той просто си

и се проникнахъ отъ най искренно съболѣзнование. Ето нация, надарена съ мжжественни и благородни качества, при всичко това, тя се намира при послѣдне издихание!

Историята ни разказва за паданието и погибванието на царствата; но азъ никога не разбирахъ добрѣ точния смисълъ на тѣзи думи. Въ цѣла Европа ний намираме доказателства за чудно и всеобщо прѣуспѣвание и ни се струва, че у народитѣ въ това трѣбва да се изражава тѣхния естественъ ръстъ. Въ Келнъ, на рейнскитѣ брѣгове, въ Вюрцбургъ, и особенно въ Виена, азъ видѣхъ възникване на нови булеварди, цѣли квартали изящни и закжтани кжщи, а тъй сжщо всевъзможни обществении паметници, които сж погълнали миллиони въ съучастие съ най усъвършенствованнитѣ искуства; такива сж тамошнитѣ църкви, музеи, университети, театри, институти, дворци и парламенти; а въ тая величественна столица. за която мислятъ, че тя нѣкога ще стане центръ на цивилизованния миръ, азъ намирамъ, — срѣдъ всеобщето осиромашавание, което еднакво е заловило както частнитѣ лица, тъй и управляющитѣ, — паметницитѣ на древностьта въ разрушение; кжщитѣ въ развалини; хората умиратъ отъ гладъ, и запустявание, подобно на онова, което се съглежда и въ турскитѣ провинции.

Па въ какво се заключаватъ причинитѣ за прѣуспѣвание и падание на господарствата? Ето единственния въпросъ, който трѣбва да се яви прѣдъ всѣкий единъ историкъ и да поиска своето разрѣшение.

Азъ влизамъ въ Цариградъ по желѣзния пжть, който отъ Еди-куле до Централната желѣзно-пжтна станция, на брѣга на Златния Рогъ, — прѣсича града на пространство осемь километра и отива край старитѣ стѣни на града, основитѣ на които сж въ морето. И отъ двѣтѣ страни на града се виждатъ само разсипани и на полвинъ развалени кжщи. По тоя дългъ желѣзенъ пжть сж развалени стотини живѣлища; компанията заплатила за тѣхъ, но господарството, което е отчуждило тѣзи имущества, както казватъ, не дало нищо на тѣхнитѣ притежа-

сеца и то въ видъ на *хавале* (чекове) отъ десетъка на овцьетѣ въ Армения: тий нѣматъ съ какво да се хранятъ.

Около Портата очарователния шадраванъ на султана Ахмеда нѣма вода; прѣзъ покрива му се вижда небето, и дъжда и снѣга скоро ще разрушатъ съвършенно тая драгоцѣнность на източната архитектура. Нѣма вече смисъль въ онѣзи трогателни думи, които сѫ написани на него мозаически отъ злато и лазуръ: „Отпуши чюшмята на тоя източникъ, и, като призовешь името Божие, напий се отъ тая неизсекаема и чиста вода, като се помолишь за султана Ахмеда“. Френския пѫтешественникъ Грело, въ врѣме на своето пѫтешествие въ 1881 година въ Цариградъ, свидѣтелствова, че въ тоя градъ и околноститѣ му, около джамиитѣ и въ други мѣста имало до 5935 шадравана (фонтана). Какво е останало отъ тѣхъ сега?!

Свята София е най красивото религиозно здание, отъ които азъ съмъ виждалъ. Събора на Св. Петра въ Римъ и всичкитѣ цьркви, които сѫ направени по подражание нему: Св. Павелъ въ Лондонъ, Св. Женевьева въ Парижъ, Св. Исакий въ С. Петербургъ, — всички длъжатъ своето сѫществование на Микель-Анджело, който надъ срѣдата на базилика на цьрквата искалъ да въздигне въ въздушното пространство Пантеонъ; обаче, вслѣдствие на това, зданието се показва пó малко, отколкото е въ дѣйствителность, и за да се насладишь отъ съзерцанието на кубето (купола), трѣбва тъй да си дигнешь главата, щото шията ти ще прѣпука; а да се види всичката вѫтрѣшность на зданието съ единъ погледъ отъ нѣкой пунктъ, нѣма никаква възможность. Напротивъ, колоссалния и величественъ сводъ на Св. София се прѣдставлява въ всичката си безискуственность и въ всичкото си величие тозъ-часъ при самия входъ. Не може човѣкъ да разбире, защо архитектуритѣ не сѫ копирали отъ Св. София? И тоя образецъ отъ древнята архитектура се заплашва отъ падание; контрофорситѣ повьрвѣли, а мозаикитѣ падатъ една по една, и ги продаватъ на пѫтешественницитѣ. Колко е жалостно! Паметницитѣ на Египетъ и Гърция могатъ да се запазятъ, защото нарежданието на тѣхния материалъ

тели; [illegible]
поддан[illegible]
гого [illegible]
дава [illegible]
летвор[illegible]
отъ [illegible]
твърд[illegible]
да [illegible]
огра[illegible]
подъ [illegible]
нощ[illegible]
да [illegible]
гол[illegible]
[illegible]

на Византия. Сега въ цистерната влизатъ по натрупанитѣ камьни отъ разрушения кивгирь, и нѣколко бѣдни жени точатъ тамъ коприна. Има йоще една цистерна Базилейя, по турски *Еребатанъ-Сарай*, сирѣчь дворецъ подъ земята. Освѣнъ това грьцкитѣ императори направили въ разни квартали повече отъ двадесеть цистерни. Но сега тѣ всички сѫ изсъхнали и даже сѫ напълнени съ прьсть, а пъкъ въ града нѣма вода ни за пиенье, ни за испълнение на религиознитѣ прѣдписания, ни за гасение на пожаритѣ.

Около джамиитѣ се группиратъ красиви постройки съ кубелии покриви, медрессе, въ които живѣятъ студенти по богословието, които се обучаватъ да прѣподаватъ Корана. И какво да видишь, — прозорцитѣ и на тѣзи здания развалени, джамоветѣ исчюпени, крошума отъ малкитѣ кубета одранъ или разкраденъ; вѣтъра и водата вливатъ отъ-всѣкждѣ, и много отъ тѣзи здания вече не сѫ за живѣнье.

Азъ посѣтихъ новитѣ сараи по двѣтѣ страни на Босфора: Долма-Бахче и Бейлеръ-бей. Като се отражаватъ въ чистата вода на Босфора, тий произвождатъ очарователно впечатлѣние; обаче зданията нѣматъ стилъ, а материала, отъ който сѫ направени, е отъ най долне качество: вмѣсто мряморъ или дѣлани камьни тѣ сѫ измазани съ варъ и гипсъ; по тоя начинъ, за исправното поддържание на тѣзи здания се изискватъ много разноски, а за това съвсѣмъ не ги поправятъ. И, въобще, тука не гледатъ да иматъ добъръ инженеринъ и архитекторъ, които би биле на своето мѣсто, — а прѣдпочитатъ да иматъ добъръ началникъ на евнуситѣ! И въ тѣзи здания навсѣкждѣ се забѣлѣзва, че водата си проправила пжть прѣзъ стѣнитѣ и покрива. Сетнѣ, въ зимния сарай на Долма-Бахче, джамоветѣ сѫ изчюпени, колонитѣ сѫ раскривили и, въобще, разрушението се наченало. Вжтрѣшното украсявание на тѣзи толкова разхвалени сараи е сторило нечувани сумми миллиони и

щето, гдѣто Пития изричала своитѣ прорицания, — прѣминалъ на Spina на хипподрома; обаче, и тогава йоще, то е било драконъ, на тройната глава на който се възвишавалъ треножникъ, а на треножника статуята на Аполлона. Сега нѣма ни статуя, ни треножникъ, ни глава". (Revue de Deux mondes, 15 Августъ 1871 г.).

ние и съ приготвени ястиета за угощение. Вчера азъ го отворихъ: той бѣше празенъ и само една мишка гризеше една коричка хлѣбъ. Азъ повикахъ котката, понѣ нея да угостя. Но тя погледна, замяца и не рачи да улови мишката. И азъ разбрахъ защо: тя бѣше съвсѣмъ много измършавяла“!

Въ своето послѣдне прѣбиване въ Цариградъ де-Бловицъ ималъ честьта да се удостои да похортува интимно съ султана и Бловицъ заключилъ, че Абдулъ-Хамидъ е уменъ, и — което има йоще голѣма цѣнность, — че той е много расположенъ да изслушва правдата и да прави добро. Обаче, знаменития корреспондентъ на Times, при всичката си прѣдаденность къмъ Турция, утвърждава, че положението на турската империя е лошо, и той приписва това на седемь различни причини: бакшишъ, хавале, харемъ, вакѫфи, отсѫтствие на пѫтища, не утвърждение на дълга и недобросъвѣстность отъ страна на Европа. Които се интересуватъ отъ всичко това, могатъ да прочетатъ самата книга на де-Бловица, а пъкъ азъ отъ своя страна ще заимствовамъ отъ него само онова, което той разказва за бакшиша:

„Да! Султанъ Бакшишъ достига по нѣкога крайни прѣдѣли за смѣхъ; но той възбужда такъвъ мраченъ смѣхъ, който може да застави човѣка да умрѣ въ конфулсивно припадание отъ избухването на тоя смѣхъ. Спрете се, напримѣръ, при вратата на Мудания и идете по пѫтя за Брусса. Отлѣво и отдѣсно вий ще видите много релси, разядени отъ ражда; послѣ, то подъ стрѣхата, гдѣто отъ-всѣкѫдѣ духа вѣтъръ, то на откритъ въздухъ, подъ раздрани, почърнѣли и изгнили покривки, — вий ще видите локомотиви, тендери и вагони. Вий ще се спрете и ще се озъртате, ще дирите самия желѣзенъ пѫть, понѣ нѣкакви дири отъ него, било по земята или по нѣкой мостъ, — обаче, вий нѣма да намѣрите нищо, нищо и рѣшително нищо!

„Вий ще се почудите да ли сте съ ума си, или да не ви е посѣтила галлюцинация. Но вашия другарь ще ви извади отъ това смутно състояние, като ви каже: това е все отъ султана!

Кой султанъ?

— Че, султанъ Бакшишъ! Когато рѣшили да направятъ прѣзъ посрѣдството на самото правителство, желѣзенъ пѫть между Мудания и Бурса, то всички, които можали да вземать въ него участие, се заловили да купуватъ релси, вагони, локомотиви и тендери. Тъй като за всичкия тоя материалъ можало да се получи бакшишъ. Въ сѫщото време да изслѣдватъ мѣстностьта, да начъртатъ пѫтя и, въобще, да захванатъ да го правятъ. Но, тъй като нито инженеритѣ, които правили плана, нито всички други, които участвовали въ самото правение на прѣдполагаемия желѣзенъ пѫть, не можили да получатъ бакшишъ, затова оставили да се занимаватъ съ тоя желѣзенъ пѫть; ограничили се само съ купуването на материала, турили бакшиша въ джобъ, а материала разхвърляли по поляната; и сега, като се свършилъ първоначалния бакшишъ, а материала се испоразвалилъ отъ стоение въ полето, — сега вече мислятъ не за да завършатъ линията, а да я прѣпродадатъ, за да могатъ пакъ да вземать бакшишъ; най сетнѣ, при тая операция на бакшишване, нито една монета нѣма да се върне въ оная хазна, която е дала нечувани суми да заплати материала за желѣзния пѫть, който никога не е сѫществовалъ.

„А пъкъ на 45 страница въ доклада отъ 24 май 1880 година на негово прѣвъсходителство Хассанъ Фелли, министра на публичнитѣ работи, може да се прочете слѣдующата хомерическа фраза: „Линия изъ Мудания въ Кара-кюю, прѣзъ Бруссеа. Дължина 160 километра; обща стойность: 6,900,000 турски лири (около 160 миллиона франка). Тая линия е почти завършена между Мудания и Брусса. Тя е тѣснолинейна; и т. н.

„Да, тя дѣйствително е толкова тѣсна, щото даже и оная камила, която може да мине прѣзъ иглено ухо, неще може да мине по тоя пѫть, за който прѣди три и полвина годи-
ни министра на публичнитѣ работи е извѣстилъ, че е почти
... сѫщность, рѣшили да прѣкаратъ желѣзния пѫть
...; материала трѣбвало да закупи султанъ Бак-
... велѣнието на когото, уцѣлѣлитѣ нѣща ще бѫдатъ
...ени; това е всичко!

„Подобни истории за султанъ Бакшишъ сѫ хиляди. Оставенитѣ броненосци въ Златния Рогъ; шесть грамадни круповски орѫдия въ кулата Топъ-Хане, които се търкалятъ по земята, и т. н.: всичко това е бакшишъ и бакшишъ! Да си припомнимъ най сетнѣ и оная прѣлестна историйка, която ми разказа, въ врѣме на Берлинския конгрессъ, Мехмедъ-Али: „Когато билъ губернаторъ въ Сараево, единъ отъ околнитѣ селяни докаралъ четире коня овесъ за кавалерията на гарнизона. Приели овеса и дали расписка; но, за да получи пари, той ходилъ цѣла недѣля, и все получвалъ расписки, една вмѣсто друга, и все давалъ бакшишъ. Къмъ края на недѣлята той си изгубилъ и овеса, и коньетѣ, и всичкитѣ пари, що ималъ. Всичко минало въ рѫцѣтѣ на султанъ бакшишъ; тогава той изпсувалъ послѣдния чиновникъ, за което го запрѣли въ тъмницата, отгдѣто Мехмедъ-Али, на правителственна смѣтка, го испратилъ въ селото му“.

Въ врѣме и на моето пѫтешествие въ Египетъ за откриванието на Суевския каналъ, азъ тъй сѫщо събрахъ много подобни факти. Така, единъ пѫть убѣдили Хедифа, че въ неговитѣ безчисленни имущества трѣбва да обработватъ почвата съ парни плугове. Той заповѣдалъ да доставятъ нѣколко такива, и порѫчката и исплащанието дали възможность да се въсползоватъ въ голѣмо изобилие съ бакшишъ. Но тъй като въ Египетъ орятъ щомъ се дрыпне водата, то парнитѣ плугове затънали въ мократа йоще почва. И ето, въ различни мѣстности по рѣката Нилъ се виждатъ оставени раждиви плугове и тѣхнитѣ принадлѣжности.

Нахортували на Хедифа, че eucalyptus ще бѫде драгоцѣнню дърво за Египетъ, и той тозъ-часъ зарѫчалъ нѣколко стотини хиляди такива дървета. Но когато ги донесли, не знаяли, какво да правятъ съ тѣхъ и тѣ изсъхнали на слънце. Обаче, главната цѣль била достигната: бакшиша влѣзълъ въ нѣколко джоба.

На редъ съ тѣзи язви сѫществуватъ и други и прѣди всичко: „оставяние дѣлата за утрѣ“ и равнодушие, което до-

— Че,

чрѣзъ посрѣд

ду Мудания и

него участие,

ви и тендери

получи бакш

ностьта, да

правять, то,

нито всичк

прѣдполаг

шишъ, за

ограничи

шиша в

га, като

испор

за да

пакъ

бакш

по,

дѣ

да не би да повредятъ на себе си. „Въпроса е много важенъ, говори президента на съвѣта; вижда се, като че ще се рѣши въ удовлетворителенъ смисълъ, но ето колко съмнѣния възникватъ“! Послѣ и всѣкий единъ отъ министритѣ иска думата и съ еднакво краснорѣчие говори и *за* и *противъ*. По тоя начинъ, обсѫжданието се продължава, но рѣшение не се постановява, и министерския съвѣтъ завършва съ това, че прѣдоставя всичко на мѫдростьта на негово величество султана. Прѣзъ това, султана, благодарение на упоителното влияние на никотина доходи въ блаженното състояние на кейфа; безплодното барборание на министритѣ му възбужда въ него отвръщение. „До утрѣ, казва той, и отива въ харема“.

Една отъ голѣмитѣ злини на парламентарната система отъ тоя родъ, както се практикува въ извѣстни страни, — е твърдѣ честото смѣнувание на министритѣ. Но въ Турция това зло достига своя максимумъ. Така отъ 1876 година до 1882, сѫ смѣнени 18 кабинета. Въ 1881 година Вефикъ свалилъ Саида и станалъ великий визирь. На утрѣто възтържествувалъ пакъ Саидъ и тъй сѫщо свалилъ Вефика. По тоя начинъ, капризитѣ на деспотизма приносятъ много повече вреда, отколкото борбитѣ на политическитѣ партии.

Друго зло се заключава въ слѣдующето: металличнитѣ монети сѫ рѣдкость, а монетната система се намира въ състояние по̀ лошо, отколкото въ срѣднитѣ вѣкове. Изведнаждъ биле запрѣтени и кайметата, съ които се исплащатъ голѣми суми, и мѣднитѣ дребни пари. А пъкъ турската златна лира, 22 лева и 70 ст., се срѣща рѣдко, и изъ рѫцѣ ходятъ рѣдкитѣ меджидиета 20 гроша, безчисленнитѣ и оцапани *алтѫлѫци*, *бешлици* и *грошове*, относителната цѣнность на които въ сравнение съ лирата, постоянно се измѣнува. Освѣнъ това, въ всѣка улица ще видите голѣмо множество сарафи, и за регулирание даже дребнитѣ покупки, къмъ тѣхъ трѣбва да прибѣгватъ всички и особенно простонародието. Произтекающитѣ оттука неудобства просто не сѫ за търпѣние: тий прѣчатъ на сношенията и благоприятствоватъ на прѣкуповачитѣ. Срѣдство про-

ходи до вцѣпеняване.

вя девизъ за Турция,

слѣдующия: „Богъ е

и „до утрѣ“! Това

привожданието имъ въ

ла за дипломатитѣ и

Волфъ е можалъ на

болѣсти бездѣйствието

заимствова отъ Бис

писана на желѣзния

никога.

Въ 1862

Петербургъ,

вялъ, той забързалъ

талига. „Коньетѣ

отговаря селянинъ

врѣме“! —

тѣ търтили да

счюпила. —

За

желѣзната ось

написалъ

сия. Кога

добри нѣмци

тий трѣбва

който въ

го“, а

ма всѣка

терския

нието.

близин

бѣдни хорица иматъ малко земя и го придумвалъ да се съгласи съ похитителитѣ и да имъ устѫпи едната четвьрть отъ своята собственность. Тоя сѫщия банкеринъ далъ съ кирия на овчѣритѣ една часть отъ земята си; на слѣдующата година тѣ не заплатили кирията: Банкерина искалъ чрѣзъ сѫдъ да му заплатятъ и макаръ че билъ другий сѫдия, но отговора му билъ сѫщия, както на първия: „Тѣзи сиромаси нѣматъ нищо, освѣнъ овцьетѣ, нима искате да ги разорите?“ Ето оня именно, земледѣлческий социализмъ, който искатъ ирландцитѣ. Той, разбира се, е най добрия, но отнема всѣко желание за здобивание съ собственность.

Турчина, дѣйствително, е твърдѣ человѣченъ; той е много милосърденъ къмъ бѣднитѣ и никога не бие ни кучето, ни коня. Но горѣспоменатата система за раздавание на правосѫдие не може да благоприятствова на земледѣлието.

Прибавете къмъ всички тѣзи „язви“ подкупуванието на правосѫдието въобще, надостовѣрностьта на наслѣдието, неравномѣрното и произволното събирание на данъцитѣ, и вий все йоще нѣма да завършите съ това безкрайното прѣброявание на незгодноститѣ.

Противъ толкова причини за разложение на страната, Бловицъ намѣрилъ срѣдство; той го указалъ, и реформаторитѣ и прогрессиститѣ захванали да му рѫкоплещатъ! „Нали има за два миллиарда вакѫфи; нека ги продадатъ“! Тогава отъ получената сумма ще исплатятъ текущитѣ дългове; ще направятъ пѫтища, ще захванатъ да плащатъ добрѣ на чиновницитѣ, които ще станатъ твърдѣ съвършенни и страната ще процъвти; навсѣкѫдѣ ще потече медъ и масло. Какво странно заблуждение! Испания и Италия тъй сѫщо продали своитѣ духовни имущества; операцията се продължавала съ години; но това продавание не прѣдпазило Испания отъ хроническия дефицитъ, и Италия съвсѣмъ не чрѣзъ него е достигнала равновѣсието въ бюджета.

Па и кой ще купи всички тѣзи имущества, отдалечени вълбочината на областитѣ, когато земята е запустѣла при

че когато се състои продажбата на вакжфитѣ то, въ замѣна на доходитѣ отъ самитѣ имущества, ще имъ бжде прѣдоставенъ доходъ, равенъ на сегашния. Но работата е, че получената сумма никога нѣма да достигне до господарственното ковчежничество; а дохода на джамиитѣ, училищата и чюшмитѣ, — всичко това ще исчезне въ бездъннитѣ джобове на посрѣдницитѣ.

Сжществува, освѣнъ това, йоще едно пò важно съображение, което зачеква самата сжщность на въпроса за вакжфитѣ. Като продаде вакжфитѣ, султана, главата на вѣрующитѣ, би нанесълъ съ това окончателенъ ударъ на религиозното чувство, което и тъй е разклатено. Такава продажба би била равносилна, ако да поискаше папата да продаде на търгъ имуществата на всички цьркви и на всички християнски общини. А пъкъ всичкото здание на мюсюлманскитѣ общини е съзидено върху вѣрата, отъ която правовѣрнитѣ черпятъ своята честность, храбрость, милосьрдие и безгранично самоотвържение, които се срѣщатъ у мюсюлманскитѣ войници, до които йоще не е достигнало развращающето влияние на Европа. Въ частнитѣ и общественнитѣ дѣла ний замѣнихме добродѣтельта съ устави, написани закони и съ толкова съвършенни механизми за надзирание, щото онѣзи, които извършватъ нѣкоя безчестность, се оказватъ просто слаби въ смѣтанието. Турцитѣ не сж запознати съ това устройство, което едно могло би да нанесе смъртелно поражение на *бакшиша;* когато исчезне тѣхната стара добросъвѣстность, то, естественно, че всичко ще се разстрои. Подобенъ фактъ е билъ вече засвидѣтелствованъ за народитѣ на Тихия Океанъ: внесли у тѣхъ новата цивилизация и тий погибнали.

Ний внесохме въ Турция тѣзи економически бичове: ненаситни бюджети, постоянни дефицити, дългъ, който поглъща всичко и налози, възрастающи непрѣкжснато и турцитѣ въ това сжщото врѣме, не разбрали оная проста истина, че кокошката не може да несе, ако ѝ отнематъ храната и да я измжчватъ. А това ми се струва и указва на истинското целително срѣдство противъ онѣзи злини, които убиватъ оттоманската им-

перия и всички, които ѝ сѫ подвластни. Дайте на областитѣ свобода и самоуправление, които да обезпечатъ на раята спокойното ползование отъ плодоветѣ на своя трудъ: раята ще захване усърдно да си работи земята, ще обогати страната, ще напълни хазната, и за нейно потъпкване и угнетение, Портата нѣма да има вече нужда, да дава своитѣ послѣдни срѣдства на банкеритѣ въ Пера.

И нека да се попрѣдпазятъ, защото паданието на оттоманската империя зависи отъ важни причини. То се начанало отъ поражението подъ стѣнитѣ на Виена, въ 1683 година и отъ тогава вече не се е спирало. Турция послѣдователно изгубила: Венгрия, Трансилвания, Кроация, Бессарабия, Сърбия, Гърция, Княжествата, Босна, България, Румелия, Тессалия, Алжиръ, Тунисъ, Кипръ, а сега, при сѫществованието системата на „врѣменната оккупация подъ върховната власть на султана" — при което тая „система" прѣдставлява щастлива плячка, — отсичанието на крайницитѣ се извършва тъй лесно, щото трупа просто не осѣща тая операция; едно врѣме това е повтарялъ Гизо; сега, това сѫщото и почти съ сѫщитѣ изражения говорятъ Гладстонъ и лордъ Салисбюри, двамата водители на единственната страна, която се осмѣлва искренно да се искаже по тоя въпросъ; Портата трѣбва да обезпечи на своитѣ области такова правителство, което да може да се търпи; другояче, тя ще изгуби една по една своитѣ области и тогава на султана не остава друго, освѣнъ да се прѣсели въ Азия.

— Когато азъ разглеждахъ тоя своеобразенъ градъ, въ който се показва, че всичко е създадено за най добро развивание, а при това всичко се разрушава, — мене неотстѫпно ме прѣслѣдваше слѣдующия сѫщественъ въпросъ: „Възможно ли е, въобще да се подигне Турция къмъ дѣйствително прѣобразование?

Нека послушаме, какво говори по тоя поводъ твърдѣ прѣдадения на Портата, знаменитъ дипломатъ, серъ Хенри Ляйярдъ, който въ едно писмо, адресувано въ Times, между друго,

прѣдставя себе си задълженъ да отрицава достовѣрностьта на начьртаната отъ мене картина на страданията, които търпятъ българитѣ въ Македония. А пъкъ неотдавно самъ-си той, въ качество на английский посланникъ въ Цариградъ, изобразилъ въ много пò мрачни бои гибелнитѣ послѣдствия отъ турското управление. Именно, въ депешата, адресована отъ него отъ 27 априлий 1880 година къмъ своето правителство, той, — като описва всички злоупотрѣбления, притѣснения и всеобщата продажность, — се изражава така:

„Азъ изчерпахъ всички дипломатически срѣдства, като се опитвахъ да направя султана и неговитѣ съвѣтници да разбиратъ опасностьта, която заплашва империята прѣдъ видъ на щомъ приведенитѣ факти. Азъ опитвахъ всички способи за прѣдставления, убѣждения и даже заплашвания, за да ги подбудя къмъ искренно и до края доведено испълнение обѣщанитѣ прѣобразования. Азъ безпрѣстанно се обрьщахъ къмъ самия султанъ лично. Писменно и безъ всѣко скривание азъ му прѣдставяхъ положението на империята, и, като послѣдствие отъ това положение, — намаляване привьрзанностьта на поданницитѣ му къмъ него. Азъ му показахъ неспособностьта на неговитѣ министри и високи чиновници. Указахъ му на неминуемитѣ послѣдствия отъ неговото отказване да обьрне внимание къмъ даденитѣ нему прѣдпазвания, че е възможно да изгуби съчувствието и дружбата на Англия, и че прѣдстои разчленяване на господарството му, въ случай че държавитѣ считатъ себе си задължени да се намѣсятъ и да турятъ край на сѫществующето безвластие и да доставятъ извѣстно правосѫдие и пò добро правителство на населенията, които страдаятъ подъ неговата власть. До сега, всички мои усилия се оказаха напразни. Негово Величество всѣкога е наклоненъ да дава обѣщания, които никога не се испълнятъ, вслѣдствие извѣстни пагубни влияния, насочени постоянно къмъ това, щото да разрушатъ впечатлѣнието, което е произвела моята рѣчь и рѣчьта на нѣкого отъ посланницитѣ на другитѣ държави. Къмъ нищо не довождатъ и заплашванията, ако тѣ не се привождатъ въ

испълнение. Затова, ако ний дѣйствително желаемъ да спасимъ тая страна и, въ сѫщото врѣме, да прѣобразуваме нейното правителство така, щото населението ѝ да се управлява споредъ закона и нелицеприятно, то ний не трѣбва да се ограничаваме само съ едни заплашвания“.

Инструкциитѣ, които биле дадени на Гошена въ депешата на лорда Гренвилля отъ 18 май сѫщата година, не сѫ пó смегчителни:

„Рѣчитѣ на лорда Салисбюри и серъ Хенри Ляйярда не произведоха никакво дѣйствие. Английскитѣ офицери, които сѫ повикани да прѣобразуватъ жандармерията, за извършванието на такова необходимо прѣобразование, — всѣкога срѣщатъ противодѣйствие отъ страна на Османъ паша и ретроградната дворцова партия; като не получватъ ни съдържание, ни съотвѣтствующе назначение, тий сѫ принудени да се върнатъ въ Англия. Коммиссията по Източно-румелийскитѣ дѣла, на която прѣдстои възстановление, — ще се занимае съ разглеждание проекта на органическитѣ закони за европейскитѣ области на империята, споредъ приготовлението имъ отъ мѣстнитѣ коммиссии . . . . Но, до като се чака това врѣме, сѫществуватъ нѣкои мѣроприятия, които сѫ неизбѣжно необходими за спазвание на реда и дарование макаръ какво да е обезпечение за живота и собственностьта на мюсюлманитѣ и християнитѣ; къмъ тѣзи мѣроприятия трѣбвало би да се пристѫпи незабавно, таквиза сѫ: прѣобразованието на жандармерията, прѣкратяванието незаконнитѣ вземания отъ жителитѣ и особенно прѣобразованието въ системата за назначението на чиновницитѣ въ Цариградъ. Въ дѣйствителность, източника на пó голѣмата часть злини, отъ които страдаятъ населенията, трѣбва да се диратъ въ Цариградъ, гдѣто се стремятъ да добиятъ високитѣ провинциални длъжности съ единственна цѣль да се обогатятъ чрѣзъ насилие и продажность . . . . . На ваше прѣвъзходителство надлѣжи да дадете на султана да разбире както слѣдва . . . . че единственната надѣжда да се запази оттоманската империя се заключава въ коренното и довършенно до края прѣобразо-

вание системата на управлението, което трѣбва да се произведе едноврѣменно и въ столицата и въ провинциитѣ“.

Но ето вече петь години и нито едно отъ прѣобразованията не е осѫществено. Положението много и въ всички отношения е станало пó лошо. Портата се смѣе надъ увѣщанията и заплашванията на Англия и другитѣ държави. Й при всичко това, всичкитѣ държави се съединявать заедно и поддържать тоя гнусенъ строй, който губи всички населения безразлично, къмъ каквото племе и къмъ каквото вѣроисповѣдание тѣ и да принадлѣжать. Държавитѣ сѫ готови даже да обявать кръстоносенъ походъ, но не противъ мюсюлманитѣ, а за да ги защитять отъ християнитѣ.

Обаче, дипломатитѣ и лихваритѣ на Турция сѫ твърдѣ слѣпи. Тий не виждать, че единственното срѣдство за продължение нейното сѫществование се заключава въ насилственното й прнуждение за дарование на нейнитѣ поддании такова правителство, което да може да се търпи; другояче, ако Турция, по прѣдишнему иска да прибѣгва само къмъ орѫжие за удържание своитѣ поддании въ покорность, то тя ще се разстрои окончателно.

— По въпроса за русската политика на истокъ азъ помѣстихъ въ Revue de Deux Mondes двѣ статии, написани въ течение на нѣколко години (La nouvelle politique de la Russie, 15 ноемврий 1871 г.; L' Angleterre et la Russie en Orient, 15 юлий 1880 г.). Азъ ще си позволя да вратя къмъ тѣхъ читателя; а тука ще приведа само слѣдующата интересна справка, която се относя къмъ дадения въпросъ:

Принцъ Албертъ, въ разговора си съ Наполеона III, така изложилъ русскитѣ стремления на истокъ: „азъ съмъ съгласенъ съ васъ, че Россия не иска да завладѣе Цариградъ; но тя просто и ясно иска разчленението на оттоманската империя и създаванието на извѣстно число малки господарства, да съставять нѣщо като Германския съюзъ, който тя да

управлява по своята воля, безъ да губи нѣщо и безъ да носи нѣкаква отговорность за него".

Принцъ Албертъ прѣдвидѣлъ тъй сжщо и австро-германския съюзъ. Въ септемврий 1859 г. той писалъ на брата си, Херцога Саксенъ-Кобурготский: „Трѣбва да се вразуми Австрия, че съединената, подъ главенството на Прусия, Германия съставлява единственна защита, която Австрия би могла да намѣри противъ своитѣ двама противника". (Глед. The life of his Royal Highness the Prince Consort, by Theodere Martin, Вк. IV). Обаче, трѣбвало да се прибѣгне къмъ битката при Садова, за да приеме Австрия тая программа на принца Алберта, която неотдавна осжществили въ Виена и която той на кратко начърталъ прѣди двадесеть години. Франция, прочее не може да се счита вече за противникъ на Австрия.

— Всѣкий единъ, който се занимава съ источния въпросъ, трѣбва да чете и да повтаря статиитѣ на Сенъ-Маркъ-Жирардена, които той напечаталъ въ Revue de Deux Mondes между 1860 и 1862 години. Ето нѣколко откжслека отъ тѣхъ:

„Турцитѣ, живущи въ Европа, не сж производителни. Тѣ сж чуждеядно племе, което живѣе исключително чрѣзъ грабение християнитѣ. Направете грабението невъзможно, или понѣ затруднително, — и турцитѣ ще се изселятъ и ще отидатъ да измратъ въ друго нѣкое мѣсто. Турската власть въ България или Румелия, по тоя начинъ, ще падне сама по себе, безъ всѣко намѣсвание, както вече е станало въ Сърбия и въ Придунавскитѣ княжества".

— „Въ Америка, благодарение на човѣшкия трудъ, пустинята все се намалява. На истокъ благодарение на грабителството и нехайството на турцитѣ, пустинята все се увеличава" *).

„Кого искате за властители на Истокъ: турцитѣ или руситѣ?" Ни еднитѣ, ни другитѣ, но самитѣ народи. — „Но кой ще защищава вашата нова Турция?" А кой защищава умирающата Турция? И какъ за Европа е пò мжчно да пази люлката, отколкото гробницата?"

---

*) Глед. № 7 въ Приложенията.

вание системата на управлението, което трѣбва да се произведе едноврѣменно и въ столицата и въ провинциитѣ".

Но ето вече петь години и нито едно отъ прѣобразованията не е осжществено. Положението много и въ всички отношения е станало пó лошо. Портата се смѣе надъ увѣщанията и заплашванията на Англия и другитѣ държави. И при всичко това, всичкитѣ държави се съединяватъ заедно и поддържатъ тоя гнусенъ строй, който губи всички населения безразлично, къмъ какво племе и къмъ каквото вѣроисповѣдание тѣ и да принадлѣжатъ. Държавитѣ сж готови даже да обяватъ кръстоносенъ походъ, но не противъ мюсюлманитѣ, а за да ги защитятъ отъ християнитѣ.

Обаче, дипломатитѣ и лихваритѣ на Турция сж твърдѣ слѣпи. Тий не виждатъ, че единственното срѣдство за продължение нейното сжществование се заключава въ насилственното ѝ побуждение за дарование на нейнитѣ поддании такова правителство, което да може да се търпи; другояче, ако Турция, по прѣдишнему иска да прибѣгва само къмъ оржжие за удържание своитѣ поддании въ покорность, то тя ще се разстрои окончателно.

— По въпроса за русската политика на истокъ азъ посвятихъ въ Revue de Deux Mondes двѣ статии, написани въ течение на нѣколко години (La nouvelle politique de la Russie, 15 ноемврий 1871 г.; L' Angleterre et la Russie en Orient, 15 юлий 1880 г.). Азъ ще си позволя да пратя къмъ тѣхъ читателя; а тука ще приведа само слѣдующата интересна справка, която се относя къмъ дадения въпросъ:

Принцъ Албертъ, въ разговора си

така изложилъ русскитѣ стремления

гласенъ съ васъ, че Россия не иск

но тя просто и ясно иска разчле

перия и създаванието на извѣст

които да съставятъ нѣщо като

управлява по своята воля, безъ да губи нѣщо и безъ да носи нѣкаква отговорность за него“.

Принцъ Албертъ прѣдвидѣлъ тъй сѫщо и австро-германския съюзъ. Въ септемврий 1859 г. той писалъ на брата си, Херцога Саксенъ-Кобурготский: „Трѣбва да се вразуми Австрия, че съединената, подъ главенството на Прусия, Германия съставлява единственна защита, която Австрия би могла да намѣри противъ своитѣ двама противника“. (Глед. The life of his Royal Highness the Prince Consort, by Theodere Martin, Вк. IV). Обаче, трѣбвало да се прибѣгне къмъ битката при Садова, за да приеме Австрия тая программа на принца Алберта, която неотдавна осѫществили въ Виена и която той на кратко начърталъ прѣди двадесеть години. Франция, прочее не може да се счита вече за противникъ на Австрия.

— Всѣкий единъ, който се занимава съ источния въпросъ, трѣбва да чете и да повтаря статиитѣ на Сенъ-Маркъ-Жирардена, които той напечаталъ въ Revue de Deux Mondes между 1860 и 1862 години. Ето нѣколко откѫслека отъ тѣхъ:

„Турцитѣ, живущи въ Европа, не сѫ производителни. Тѣ сѫ чуждеядно племе, което живѣе исключително чрѣзъ грабение християнитѣ. Направете грабението невъзможно, или понѣ затруднително, — и турцитѣ ще се изселятъ и ще отидатъ да измратъ въ друго нѣкое мѣсто. Турската власть въ България или Румелия, по тоя начинъ, ще падне сама по себе, безъ всѣко намѣсване, както вече е станало въ Сърбия и въ Придунавскитѣ княжества“.

— „Въ Америка, благодарение на човѣшкия трудъ, пус[illegible]ата все се намалява. На истокъ благодарение на грабител[illegible] на турцитѣ, пустинята все се увеличава“ *).

[illegible] на Истокъ: турцитѣ или [illegible] народи. — „Но [illegible] защищава у[illegible] [illegible]но да пази

— Д' Ескайракъ де-Латура возили въ Китай на двуколесна талига, въ която биле наковани заострени гвоздеи. Той жестоко страдалъ, когато теглили талигата бърже по неравния пѫть и малка работа пò малко, като се спирала. Такова е положението на раята въ Турция въ онова врѣме, когато не ги подхвърлятъ на мѫки".

— „Щастливъ ще бѫде оня часъ, когато Истокъ прѣтърпи йоще пò голѣмо крушение и устѫпи своето мѣсто на толкова угнетенитѣ, но силни и дѣятелни народи, които, за срамъ на цивилизацията и хората, притиска турския трупъ, и кога Франция ще имъ простре рѫка за помощь, безъ да гледа честолюбието на Россия и обидливостьта на Англия!"

У Сенъ-Маркъ-Жирардена има чудни изрѣчения, които сега рѣдко се произнасятъ. Той безропотно се покорявалъ даже да се завладѣе Турция отъ Англия. „Като французинъ, говорилъ той, азъ можахъ да скърбя, но като човѣкъ, като християнинъ, азъ бихъ се радвалъ, като видя, вмѣсто безсмислената и скотска тирания, добрѣ наредено и умѣрено управление. Ако да зависяше отъ мене да прѣвърна Македония или България, Мала Азия или Сирия въ английски графства и да замѣня толкова злини съ толкова блага, — вий мислите, че азъ би се поколебалъ макаръ на една минута, и даже и въ тоя случай, когато заедно съ това ще може да се прослави Трафалгаръ или Ватерлоо? Азъ би билъ недостоенъ за званието на християнинъ, ако би въ такова благо дѣло, да си позволя да се увлякa отъ национално тщеславие". (Revue de Deux Mondes, 15 октомврий 1862 г.).

Гизо и Тиеръ биле и двамата привърженеци на политиката, която се състояла въ това, че трѣбва да се благоприятствова за освобождението на християнскитѣ народи въ Турция и за образование отъ тѣхъ независими национални групи. Като говори за източния въпросъ, Гизо се изражава така въ своитѣ Mémoires: „Френската политика на истокъ много се грижи за различни интереси и за велика и отдалечена бѫдащность. Ний си останахме вѣрни на нашата всеобща идея; ний едно-

врѣменно желаяхме: да спасимъ оттоманската империя и, въ сжщото врѣме, да съдѣйствоваме за образование на нови господарства, които се надѣятъ да се създадатъ отъ нейнитѣ откжслеци".

Въ дипломатическата нота отъ 3 октомврий 1870 година, Тиеръ писалъ: „Като не биле въ състояние да прѣобразуватъ изведнаждъ всичката държава, пожелали щото истрьгнатитѣ отъ нея части да се прѣврьщатъ въ господарства, независими отъ съсѣднитѣ империи".

— Отдавно йоще се прѣдвижда момента, когато турцитѣ ще бждатъ принудени пакъ да се вьрнатъ въ Азия. Tott разказва въ своитѣ записки, че, когато въ 1788 година войната на турцитѣ съ русситѣ се начѣнала неблагоприятно, то Кеиръ-ефенди го попиталъ, съ какво, въ случай че се продължатъ тѣзи неблагоприятности, могли би да се завьршатъ; срѣщата имъ происходила въ една отъ стаитѣ на двореца отъ който се виждало, на другия брѣгъ на Босфора, Скутари. Tott, като му указалъ на Азия, лаконически отговорилъ: Тамъ, тамъ, насрѣща!" — „Какво отъ това, отговорилъ турчина, и тамъ има прѣлестни долинки: ний ще си направимъ въ тѣхъ кйошкове и ще си пиемъ и тамъ наргилето така исправно, както и тука". Оттука се вижда, че рѣшението на источния въпросъ, което се заключава въ испжжданието турцитѣ съ оржжието имъ и парцалитѣ имъ, — рѣшение, което, както говорятъ, покровителствова Гладстонъ, — не е отъ днесъ или отъ вчера. Но има и друго рѣшение, което би могло да се осжществи много пó лесно и което не би нарушило никои интереси; напротивъ, всички, и християнитѣ и мюсюлманитѣ и особенно мюсюлманитѣ би намѣрили въ него голѣми згодности. Неотдавно йоще това рѣшение така краснорѣчиво се е излагало и се е защищавало отъ Сенъ-Маркъ-Жирардена, по поводъ на сега забравената, но въ свое врѣме твьрдѣ добрѣ приетата книга на единъ просвѣщенъ грькъ, Дионисий Раттосъ, който прѣдлагалъ да прѣвьрнатъ Цариградъ въ свободенъ градъ и въ порто-франко, подобно на Хамбургъ. Управлението на града да бжде въ ржцѣтѣ на сената, въ който да засѣдаватъ прѣдставители отъ различни

националности и който да избира испълнителенъ съвѣтъ; а стокитѣ безъ мито и безъ съблюдение на нѣкакви формалности да се допущатъ за депозирание, както въ града, тъй и въ прѣдѣлитѣ на неговия окрѫгъ. Прибавете къмъ това и добра полиция, справедливъ сѫдъ, незначителни налози и задължителни за всички прости закони, съ една рѣчь, свобода, равенство и пълно обезпечение за живота, достоянието и правата на всѣкиго, — и слѣдъ нѣколко години, Цариградъ би захваналъ да се наслаждава съ нечувано благополучие. Освободената отъ всички прѣпятствия и затруднения, търговия би се удвоила и утроила. Цѣнностьта на кѫщитѣ съ земята би се увеличила въ сѫщия размѣръ. Собственницитѣ — турци, които сега сѫ дошле до крайна бѣдность, бърже би забогатѣли и всичко това, безъ да правятъ нѣщо, освѣнъ да си гледатъ кейфа, който, очевидно, прѣдставлява идеалъ на тѣхното благополучие въ тукашния животъ.

При това, ще се осѫществи мечтата и на двѣтѣ племена, които оспарватъ града едно у друго, и Цариградъ би станалъ едноврѣменно столица на България и еллинизма. Нѣма да го изгубятъ гърцитѣ, заедно съ тѣхъ ще го иматъ и славянитѣ, а въ сѫщото врѣме, нѣма да пѫдятъ изъ него и турцитѣ.

Но не сѫ ли праздни мечти всички тѣзи примамливи надѣжди? Азъ не мисля да е така, тъй като имамъ прѣдъ видъ мнѣнието на единъ отъ онѣзи английски господарственни хора, които добрѣ знаятъ и вѣрно опрѣдѣляватъ положението на дѣлата на материка, на Grant Duff, бившiй членъ въ парламента и въ настояще врѣме губернаторъ въ Индия, въ Бомбайската провинция. Когато бѣхъ у него въ село, въ крѣпостьта Кнебвартъ, което му бѣше прѣдоставилъ въ распореждание неговия приятель лордъ Литтонъ, въ него врѣме вице-краль въ Индия, — ний много разговаряхме за източнитѣ работи. Той е горѣщъ привърженецъ за съвършенното освобождение на балканскитѣ славяни и единъ отъ онѣзи хора, които заедно съ Гладстона, най много сѫ се стремили, за да възстържествува тоя възгледъ на дѣлото и въ общественното мнѣние на Англия. Той ми привождаше една отъ своитѣ рѣчи, която произнесълъ

въ Палатата на общинитѣ на 29 май 1863 година, въ която говори слѣдующето: „Славянитѣ приематъ, и азъ съмъ твърдо увѣренъ, че това нѣкога ще се случи, — че Цариградъ ще стане свободно пристанище, обезпечено и запазено отъ цѣла Европа и всичкия просвѣтенъ миръ. При това, Византия дѣйствително би се прѣвърнала въ източна царица, и вмѣсто да бѫде, както сега, за Мала Азия причина за осиромашавание и разрушавание, би станала за нея източникъ за цивилизация; по тоя начинъ, тая великолѣпна область отново би се прѣвърнала, както прѣди въ врѣме на перситѣ, гърцитѣ и даже римлянитѣ, въ една отъ най прѣкраснитѣ и най богатитѣ области на вселенната".

Но, ако въ сила на неизбѣжния исторический законъ оттоманската империя е прѣдназначена отъ сѫдбата да исчезне изъ Европа, — то кой ще ѝ завземе мѣстото? На тоя въпросъ се прѣдвиждатъ три отговора. Или, Балканския полуостровъ, съ исключение на Гърция, може да бѫде раздѣленъ между Австрия и Россия; или, една отъ тѣзи империи може да си го присвои изцѣло; или, най сетнѣ, народитѣ, които го населяватъ, могатъ да се съединятъ единъ съ другий и да образуватъ съюзъ. Първото отъ тѣзи рѣшения, като напомня раздѣлянието на Полша, мѫчно би било постигнато въ настояще врѣме, тъй като то прѣдоставя Цариградъ на Россия, и рано или късно ще направи да се пожертвова Ромѫния, която би се озовала като стисната между два камъка, между двѣтѣ части на Российската империя. Второто рѣшение би било пò възможно само въ такъвъ случай, ако би да го осѫществи Австрия, защото, отъ една страна, тя вече завзема въ Нови-Пазаръ важенъ стратигический пунктъ, въ центра на Балканския полуостровъ; а, отъ друга страна, нейното присѫтствие въ Цариградъ пò лесно би могли да допуснатъ Англия и Германия, отколкото присѫтствието на Россия. Но тъй като подобно измѣнение на картата не може да се извърши безъ война на смърть между Австрия и Россия, и, въ сѫщото врѣме, то би подхвърлило освободенитѣ вече балкански юго-славяни на подчинение,

което би било за тѣхъ ненавистно, — то никой отъ приятелитѣ на мира и свободата не може да пожелае това.

Остава, слѣдователно, третото рѣшение на въпроса: балканский съюзъ; и такова рѣшение би било, първо, единственно, което да се съгласува съ правото на народитѣ да се управляватъ самостоятелно; а, второ, то би исключвало необходимостьта да се прѣдостави на едната отъ двѣтѣ съсѣдни империи такова прѣобладание, което би било опасно за свободата. Дѣйствително, не е ли значително пò просто и пó справедливо да се прѣдостави на сърбитѣ, българитѣ, албанцитѣ, гърцитѣ и турцитѣ да располагатъ сами съ своята сѫдба и да се управляватъ, както искатъ? Всичка Европа трѣбва да благоприятствова на такъвъ съюзъ между балканскитѣ народи, защото той ще възвърне на тѣзи страни, които сѫ биле отдавно врѣме опустошавани отъ войни и лоши правителства, — благосъстояние, съ което тѣ сѫ се наслаждавали въ старо врѣме; а тъй сѫщо ще прѣдотврати и онова гнусно клание, което се прѣдвижда между великитѣ държави, щомъ тѣ, съ орѫжие въ рѫцѣ, захванатъ да оспарватъ наслѣдството на „болния човѣкъ“. Това толкова естественно и толкова справедливо рѣшение на въпроса вече отъ прѣди значително врѣме било прѣвъзносимо отъ английскитѣ либерали, и особенно отъ Гладстона. Къмъ него неотдавно се благоволили въ Атина, и тамъ то все йоще и сега се защищава отъ единъ еллинский комитетъ и редактирания съ голѣмъ талантъ специаленъ вѣстникъ: „La Confederation oriental“. Въ Албания тъй сѫщо се образовала, подъ име Drita (Свѣтъ), литературна и политическа ассоциация съ цѣль да направи съглашение между албанцитѣ отъ всички три вѣроизповѣдания: православни, католици и мюсюлмани, и да ги приготви, по тоя начинъ, къмъ завземание тѣхнитѣ мѣста въ бѫдащия съюзъ; споредъ едно твърдѣ поучително съчинение отъ М. А. Канини (Lettere sulla Questione Balcanica), който добрѣ е запознатъ съ балканскитѣ дѣла, — азъ виждамъ, че и сѣвернитѣ и южнитѣ албанци подъ никой начинъ не искатъ да приематъ главенството на гърцитѣ; но, въ сѫщото врѣме, тѣ сѫ

расположени да влѣзатъ въ съюзъ, който да имъ обезпечва самоуправлението. Въ България азъ не срѣщнахъ нито едного, който да не бѫде привърженецъ на федералния съюзъ. Сѫщо ми се показа, че тоя съюзъ бѣше въ устата на всички и въ Сърбия, до като не бѣха се появили у тѣхъ неотдавнитѣ честолюбиви и завоевателни стремления. Сѫщия съюзъ е билъ една отъ цѣлитѣ, които е прѣслѣдвалъ вѣстника *Уставность*, и ето забѣлѣжителнитѣ думи, които, по тоя поводъ, е произнесълъ на 6 декемврий 1884 година въ банкета на Либералната ассоциация, Иованъ Ристичъ: „За да можемъ да запазимъ онова, което сме добили, необходимо е да придобиемъ дружески расположения задграница, и особенно трѣбва да ги диримъ на Балканския полуостровъ. Балканския съюзъ не е призракъ на въображение; той е оная система, въ която ний, источнитѣ народи, можемъ да намѣримъ убѣжище и безъ която нашата бѫдащность би останала въ голѣма безизвѣстность. Балканския полуостровъ съставлява едно цѣло не само отъ географическа гледна точка, но така сѫщо и отъ историческа, тъй като, въ течение на много вѣкове, всички народи, които го населяватъ, прѣкарали една и сѫща сѫдба. Въ настояще врѣме за него остава само едно отъ двѣтѣ: или да състави едно цѣло въ чужди рѫцѣ; или да го образува съ своитѣ собственни. Едно врѣме за кадръ на това единство е била византийската империя; слѣдъ нейното разрушение, на пѫтя къмъ възсъединението на всички источни народи е била империята на Душана, и, споредъ думитѣ на историцитѣ, това възсъединение би се осѫществило, ако прѣждеврѣменната смърть да не бѣше грабнала Душана, — нашия великъ императоръ, нашия великъ господарственъ человѣкъ, нашия великъ полководецъ. За да продължи неговото дѣло не се намѣрилъ нито единъ на Балканския полуостровъ, който и билъ присвоенъ отъ завоевателитѣ. Но сега подобно единение станало вече невъзможно, все едно, както и да го нарѣчемъ: византийско, сърбско или оттоманско. Сега, като се пробудило чувството на националноститѣ, единението на Балканския полуостровъ е възможно само въ форма на съюзъ и федерация на

балканскитѣ народи, като включимъ тука тъй сжщо и Турция, но, разбира се, Турция конституционна".

За образецъ на Балканския Съюзъ трѣбва да служи Съюза Швейцарский, сирѣчь въ него трѣбва да има отдѣлено мѣсто и за группитѣ съ незначителна численность, безъ всѣко побуждание за сливание въ по̀ голѣми единици. Прѣдъ видъ на това, именно, биле раздѣлени и безъ това не особенно обширнитѣ кантони Аппенцель, Унтервалденъ и Базель на полу-кантони, при което всѣкий захваналъ да си живѣе самостоятелно и да има свое прѣдставителство въ Съюзния Съвѣтъ. Защо, напримѣръ, вмѣсто да се опитватъ да създаватъ една голѣма Албания, гдѣто три вѣроисповѣдания постоянно ще враждуватъ едно съ друго, да не образуватъ три кантони: единъ отъ албанци-католици, други отъ албанци-православни и третий отъ албанци-мюсюлмани? Сжщото и за Македония: нека тя да не бжде присъединена ни къмъ България, ни къмъ Гърция, ни къмъ Сърбия! Всѣка община, всѣкий окржгъ, нека си живѣе самостоятеленъ животъ, безъ да приноси въ жертва нито свободата, нито правата на личностьта, и Македония да си има свои прѣдставители въ двата съюзни съвѣта, съ сжщитѣ права, както и освободенитѣ сега господарства.

Но за да може подобенъ съюзъ да се създаде, трѣбва да се смаже въ зародиша оная нелѣпа и гнусна теория за равновѣсието на силитѣ, която неотдавно измислила Сърбия, да оправдае най несправедливитѣ си посягвания върху съсѣднитѣ области. Тая теория е нелѣпа, защото нея нищо не я оправдава ни въ историята, ни въ съврѣменнитѣ дѣла. Нима въ Европа ний не виждаме да сжществуватъ малки господарства, като Холландия, Дания, Белгия, Швейцария, на редъ съ великитѣ държави? Конфедерацията на Съединенитѣ Штати нима не е съставена отъ господарства—исполини, както Калифорния, Тексасъ, Огайо, Нью-Иоркъ, и отъ твърдѣ малки господарства, както Родъ-Исландъ и Менъ? Въ Швейцария, нима 160,000 тессински италианци не живѣятъ щастливо и свободно на редъ съ 2,600,000 французи и нѣмци? Ако българитѣ желаятъ да се

съединятъ, то Сърбия не може въ никакъвъ случай да противодѣйствова на това, тъй като и тя сама, ако сѫществува, то е благодарение на правата на народитѣ да располагатъ съ своята сѫдба.

Теорията за равновѣсието е отвратителна, защото първото ѝ послѣдствие ще бѫде поддържание въ младитѣ господарства на Балканския полуостровъ въ непрѣкѫснато състояние съперничеството и враждебностьта, които съвсѣмъ ще ги разорятъ, вслѣдствие истекающата оттука необходимость да се въоржжаватъ до крайни прѣдѣли; а друго послѣдствие ще бѫде побуждението да нападатъ единъ другиго при всѣко прѣуспѣвание на едно отъ тѣхъ. Прѣдположете си, че къмъ Гърция би се присъединилъ Критъ или еллинска Тессалия: Сърбия и България не ще могатъ да ѝ позволятъ това, тъй като съ това се наносва нащърбявание на равновѣсието! Отъ друга страна прѣдположете си, че Сърбия би сполучила да добие отъ Австрия Босна или отъ Турция — Стара Сърбия: тозъ-часъ Гърция и България ще иматъ право да ѝ обявятъ война!

Единъ отъ високопоставенитѣ сърби ми пише слѣдующето: „Ний противодѣйствоваме за съединението на България съ Румелия, именно, затова, за да направимъ съюза възможенъ, тъй като между съюзнитѣ господарства трѣбва да сѫществува извѣстно равенство и не може да се позволи едно отъ тѣхъ да се усили значително, сравнително съ другитѣ“. Страненъ способъ за подготвяние на конфедерация чрѣзъ насѫскване на взаимна борба бѫдащитѣ съюзници! И какво е това умствование, което противорѣчи на всѣкий смисълъ и на всѣко понятие за общественно право! Послѣ това, тъй като на Балканския полуостровъ българитѣ сѫ повече отъ сърбитѣ, то българитѣ никога не ще могатъ да се съединятъ, безъ да бѫдатъ нападнати отъ тѣхъ? Какво би казали, ако би кантона Нижний Аппенцель, който има 12,841 житель и полу-кантона Нидвалденъ, въ който сѫ 11,992, или полу-кантона Обвалденъ съ 15,356 и Цугъ съ 22,994 жители, — да съставяха съюзъ, за да кажатъ на Берлинския кантонъ: у тебе има 532,164 жители, слѣдова-

телно, ти си значително пò силенъ отъ насъ, а това противорѣчи за сѫществованието на съюзното господарство. Ний ще се присъединимъ къмъ другитѣ кантони, такива малки, като насъ, за да можемъ да те распокѫсаме на части, на които ще бѫде запретено да се съединяватъ отново.

Западъ заразилъ ума на сърбитѣ съ тѣзи стари и погрѣшни идеи за равновѣсие, за народно съперничество и за завоевания. А при това, всичко що благоприятствова за прѣуспѣвание и увеличавание силата и процвѣтяванието на българитѣ, всичко това трѣбвало би да радва сърбитѣ, тъй като и еднитѣ и другитѣ, първо, сж хора, второ, християни, а най сетнѣ и вслѣдствие на това, че тѣ принадлѣжатъ къмъ едно и сѫщо племе. Съвършенно очевидно е, че за Сърбия е пò згодно да има за свой съсѣдъ и съюзникъ богата, процвѣтающа, гѫсто-населена и просвѣщенна България, тъй като, въ такъвъ случай, Сърбия би извлякла за себе си полза при обмѣняванието на идеитѣ и стокитѣ; и, освѣнъ това, колкото е пò силно могѫществото на нейния съюзникъ, то пò обезпечена ще бѫде и сама тя.

Чувствата, които побудиха Сърбия да прѣдприеме война противъ българитѣ, която прѣдставителитѣ на другитѣ държави въ Бѣлградъ, справедливо, нарѣкоха братоубийственна, — съвършенно не сж понятни. Всичката южна часть на Сърбия е населена твърдѣ слабо. Тамъ лѣжатъ обширни пространства плодородна земя, които очакватъ само рѫцѣ и капиталъ, за да произведатъ голѣмо изобилие. Но вмѣсто да употрѣби своитѣ срѣдства за да засели тая страна, Сърбия приносва жертва и своитѣ пари и своитѣ хора въ най добрата възрасть, да завоюва областъ, която вече е освободена отъ оттоманското иго и е населена съ друга славянска группа. Тя разстроява сама себе си, за да причини вреда на другитѣ и прави това даже безъ никаква полза за себе си.

Ако, вмѣсто да взема страната на турцитѣ и да върши толкова безсмисленно, колкото и прѣстѫпно нападение на братьята си, — Сърбия да бѣше направила съюзъ съ Бълга-

рия и Гърция съ цѣль да освободятъ Македония, то, сега: тя би владѣла Стара-Сърбия, Гърция би могла да разширочи своитѣ прѣдѣли до границата на своята етническа область, а останалата часть на провинцията би подпаднала подъ властьта на България.

А сега, да се изглади напълно въспоминанието за тая гибелна война, може би, не ще бѫде и лесно. Има страхъ, че войната ще посѣе въ душитѣ такова злопаметство и такова желание за отмъстяване, които дълго врѣме йоще ще служатъ като прѣпятствие за установление съгласието въ бѫдаще. Дългъ е на патриотитѣ и хората, които желаятъ доброто и у двата народа, да се стараятъ съ всички сили да унищожатъ тѣзи сѣмена за раздоръ и ненависть. За достигание на тая цѣль, едно отъ най добритѣ срѣдства би се заключало въ основанието на сърбско-българска ассоциация, която да се събира на конгресъ, по редъ, въ всѣка една отъ тѣзи страни. Тя трѣбва да има три отдѣления: литературно, архиологическо и историческо, — и економическо. Първото да се занимава съ литературнитѣ произведения и на двѣтѣ страни и да дири срѣдства за възбуждание националната литература; второто, съ всичко, що се отнася къмъ историята на южнитѣ славяни: съ хроники, раскопавания, нумизматика, стари произведения; а третото да изнамѣрва способи за сближаванието на двата народа по отношение къмъ материалното развиванпе. Тѣзи отношения и тѣзи годишни събрания би породили братски чувства, и първия въпросъ, който подлѣжи на изучване, би билъ въпроса за митническия съюзъ между Сърбия и България. Нали Zollverein е приготвилъ федералното устройство на германскитѣ господарства.

По тоя начинъ, фламандскитѣ и холландскитѣ списатели ежегодно се събиратъ на конгрессъ, то въ Белгия, то въ Холландия, и тѣзи събирания твърдѣ много сѫ съдѣйствовали за исчезванието на всѣко въспоминание за борбата въ 1830 година, а тъй сѫщо за възстановявание общитѣ чувства по произхождение и племе. Щомъ разбиратъ народитѣ на Балканския полуостровъ, че нѣматъ никакъвъ интересъ да завиждатъ единъ

на другий, да отнематъ единъ у другий области и да истрѣбватъ единъ другиго, — то идеята на съюза повелително ще прѣдстане прѣдъ всички. Нека само да настѫпи, послѣ, благоприятно врѣме и тоя, йоще толкова далеченъ, по видимо, идеалъ ще се осѫществи съвършенно просто, при такова, разбира се, условие, че за него ще бѫдатъ подготвени умоветѣ.

Ако-ли пъкъ, напротивъ, заслѣпени отъ старитѣ прѣдразсѫдъци и неспособни да распознаятъ своитѣ истински интереси, — българитѣ, сърбитѣ, гърцитѣ, мюсюлманитѣ и албанцитѣ продължаватъ да се каратъ единъ съ другий, то ще ги постигне сѫдбата на Полша: или ще бѫдатъ раздѣлени между тѣхнитѣ могѫщественни съсѣди, или съвсѣмъ ще бѫдатъ погълнати отъ пó силния отъ тѣзи съсѣди. Quod Dîi avertant!

РУМЖНИЯ.

Отъ Варна до Руссе.

Азъ съ съжаление оставямъ Цариградъ и моя приятель, който ми направи толкова приятно прѣбиването въ Санъ-Стефано и съ когото не ми било писано вече да се видя. Азъ сѣднахъ на австрийския параходъ, който тръгва въ единъ часа по пладнѣ и пристигва въ 2 $^1/_2$ нощѣ въ Варна. При излизането изъ Босфора въ Черно море брѣговетѣ на Европа и Азия сж еднакво сурови. Виждатъ се само едни укрѣпления и нѣколко рибарски колиби. И, изобщо, топове, отъ едната страна, и сиромашия, отъ другата; прѣлестни, сами по себе си, мѣстности и безлюдие и запустѣние: и това е вѣрното изображение на Турция.

Желѣзницата тръгва отъ Варна въ петь часа сутриньта и върви по блатиста долина, надъ която господствоватъ варовити планини. Обработването на земята тука е твърдѣ първобитно: безобразенъ плугъ съ осемь волове рѣже цѣлината; воловетѣ води жена, облѣчена въ одърпани памучни дрѣхи, а управлява плуга мжжъ въ турский костюмъ. Въ всичката тая мѣстность, до Добродджа включително, болшинството жители сж турци. Нивитѣ съ житни растения и съ царевица завзематъ само малка една часть отъ повърхностьта; а другото пространство се намира въ видъ на пасища, които сж обширни и по които блуждаятъ конье, биволи и дългороги волове.

Селскитѣ живѣлища сж измазани съ глина, размѣсена съ слама и сж покрити съ кжмжшъ. Дворовете, по които тичатъ кокошки и телета, — сж заградени съ плетъ или съ натрупани сьчки. Въ источна Европа, по видимо, не знаятъ за живитѣ ограждания. Истина, че трѣбва нѣколко години, прѣди да могатъ дърветата да закоравятъ до толкова, щото да могатъ да служатъ за ограждиние, а прѣдусмотрителность и трудъ за въ бждаще врѣме тука, именно, и не се оказва. Недостатока въ безопасность заглушава всѣко стремление за подобрение.

Провадия — малъкъ градецъ съ три джамии; въ него има много мюсюлмани, както и въ Варна. Варовититѣ планини, които надъ

него обграждатъ долината, се прѣдставляватъ еднообразни. Надъ полѣгатитѣ баири, отвѣсно се поднематъ, като крѣпостни стѣни скалисти стрьмнини: общия видъ на мѣстностьта напомнюва Кенигштейнъ отъ къмъ Саксонска Швейцария.

Почвата е отъ добро качество, тъй като непокосената йоще трѣва е твърдѣ висока, а около пжтя е украсено съ чървени, сини и жьлти цвѣтя отъ най богата растителность изъ семейството пеперудоцвѣтни. И ако би подобрената порода добитакъ да захванатъ да хранятъ съ детелина и люцерна, то страната можала би да се обогати. По пжтя се срѣщатъ стари турски гробища, бѣлитѣ надгробни камани на които сж завалени на земята. Но и цѣлия истокъ не е друго, освѣнъ едни обширни гробища.

Послѣ *Ишикларъ* минава се прѣзъ едно голѣмо гористо пространство, по него се виждатъ само млади фиданки. Всички високи дървета сж изсѣчени, съ исключение на нѣколко широколисти липи, които принадлѣжатъ къмъ рѣдка една порода. На извѣстно разстояние се вижда *Разградъ*, доволно значителенъ градецъ, въ който прѣобладава турското население. Въ околноститѣ азъ забѣлѣзвамъ ниви засѣни съ ръжь, което рѣдко се срѣща на истокъ.

Ето величествення Дунавъ съ грамадна широчина, която надминава Босфора. По него съ отворени вѣтрила плуватъ на горѣ морски кораби. Отлѣво въ височинитѣ на чървеникъвитѣ хълмове господствующи надъ рѣката, — се вижда Руссе. Малко параходче ни прѣнесе въ *Журжево*, гдѣто ни очакваше Orient-Express.

Въ заключение ще кажа нѣколко думи за политиката, която прѣслѣдватъ на истокъ великитѣ държави. Двѣтѣ стари съперници, *Россия* и *Англия*, често дѣйствоватъ противъ оная цѣль, която сж имали прѣдъ видъ. Россия е приносила голѣми жьртви съ хора и съ пари за постьпенното освобождение на славянитѣ, но като искала да имъ се бърка въ вътрѣшнитѣ работи, тя е изгубвала всичкитѣ плодове на своитѣ усилия. *Англия* не разбрала, че нейния интересъ ѝ повелѣва да благоприятствова за създаванието на Балканския полуостровъ достатъчни силни държави, за да се запази неговата независимость. Австро-Венгрия, напротивъ, съ благоразумие и съ настояванио върви напрѣдъ по пжтя на тоя родъ економическо господство, което се изражавало въ желѣзнитѣ пжтища и търговскитѣ договори. Тя злоумисленно е прибрала въ ржцѣ (elle accapare)

трите четвърти отъ търговията за обмѣняване въ новитѣ господарства на полуострова. По тоя начинъ, най голѣмия интересъ за нея би се състоялъ въ това, да добие за областитѣ, които оставатъ подвластни на Портата, и особенно за Македония редъ и безопасность, които сѫ необходими за развиванието на тѣхното богатство, отъ което австрийската търговия би извлякла голѣма полза. Но ми се струва, че Австрия не съзира това достатъчно ясно.

Неотдавна (въ януарий 1886 г.) *графъ Андраши* красноречиво е доказалъ въ унгарския парламентъ, че Австро-Венгрия трѣбва да покровителствова младитѣ националности, които се образуватъ на Балканския полуостровъ, и, въ настояще врѣме, трѣбва да се признае съединението на България съ Румелия.

Най голѣма послѣдователность въ източната политика е показала, именно, *Франция*. Съ исключение на Кърымската война, — грѣшка, която е произлѣзла отъ династическата политика на Наполеона, — Франция всѣкога е провъзгласявала себе си за покровителница на раята.

Посоката, която трѣбва да слѣдва *Италия*, напълно и опрѣдѣлено се указва, както отъ нейното происхождение, тъй и отъ нейнитѣ търговски интереси: тя трѣбва да поддържа образованието на самоуправляющитѣ се националности, които нѣкога да могатъ да се съединятъ въ федераленъ съюзъ. Нѣкои егоистични и криво разбрани възгледи, по видимо, по нѣкога я отклоняватъ отъ тая посока, която е проста, великодушна и се съгласува съ правилно разбрания ѝ интересъ.

Що се касае до *Германия*, то тя има само една грижа: да благоприятствова за расширочаванието на Австрия, съ цѣль да направи пò необходимъ и пó полезенъ съюза на двѣтѣ империи.

Бловицъ, — като изражава, въ тоя случай, общото мнѣние, мисли, че за рѣшение на въпроса, кому трѣбва да принадлѣжи Цариградъ, необходима е една обща война. Господарствата така често се сражаватъ безъ никакъвъ разуменъ поводъ,

щото и тая прѣдосждителна борба би могла да се случи. Но, азъ не мисля, че тя не може да се устрани. За да се избѣгне тя, стига само да се приложи въ турскитѣ провинции 23 ст. на Берлинския трактатъ, като се истълкува въ смисълъ на дѣйствующия сега въ Ливанъ регламентъ. Тогава Албания, Македония и провинцията Одринъ, надарени съ дѣйствително самоуправление, би могли да се развиватъ безъ всѣко прѣпятствие и безъ чуждестранна намѣса. Въ Цариградъ, смѣсенитѣ управления ще управляватъ мунципалнитѣ интереси. Върховната власть на Портата ще бжде запазена, а доходитѣ ѝ ще се увеличатъ отъ възрастающето благосъстояние на нейнитѣ подданници. Тогава, ако би оттоманитѣ да се приспособятъ къмъ тоя строй на свобода и равни права, то положението имъ би било уягчено; ако ли не, то тий постьпенно ще бждатъ устранени отъ елементитѣ, които пó добрѣ сж натъкмени за съврѣменния строй. По тоя начинъ, чрѣзъ бавно прѣуспѣвание, — безъ нѣкакво чувствително видоизмѣнение, ще се породи новъ редъ, безъ ужасната криза отъ общата война.

Сега, когато азъ завършвамъ тоя томъ, носятъ се слухове, че идеята за *источния съюзъ* захванала да намира благосклоненъ приемъ и въ правителственнитѣ сфери въ Цариградъ.

ПРИЛОЖЕНИЯ.

№ 3. За происхождението на българитѣ и тѣхната писменность *).

Йоще въ началото на III-я вѣкъ славянитѣ се срѣщатъ населени между Дунава и Балкана, и до самата полвина на столѣтието, тѣзи орди биле откарвани на югъ отъ постояннитѣ нахлувания на нови пришелци, които идяли отъ истокъ. Спорѣдъ мнѣнието на Шафарика, Дринова и най свѣдущитѣ историци, славяни, въ 684 година, тий подпаднали подъ владичеството на българското племе, принадлѣжаще къмъ угрофинска-

*) Въ № № 1 и 2 се говори за Сърбия.

та раса. Происхождението на българитѣ е единъ отъ най противорѣчивитѣ въпроси въ етнологията. Считали ги за потомци на татаритѣ; Райхъ, сърбския ученъ, мисли, че тий биле славяни, и това мнѣние е прието въ настояще врѣме отъ русския историкъ Иловайский. Крьстевичъ, българския списатель, мисли, че племето, къмъ което той принадлѣжи, произлиза отъ славянитѣ, но и хунитѣ той счита, че происходятъ оттамъ, а тѣзи двѣ утвърждения мжчно се съгласуватъ. Етимологията на името: Булгари, Волгари, не é обяснена и до сега достатъчно. Първоначалната му формá: Бургари, Боргиани, Вургари и т. н. има извѣстна аналогия съ наименованията на различнитѣ племена, както Онугури, Утургури, Кутругури, тъй щото съставнитѣ части на думатѣ ще бждатъ Булъ и Гари *). Извѣстно е изъ историята, че българския князь Кубратъ отхвърлилъ аварското иго и че слѣдъ неговата смьрть, петь-тѣхъ му синове раздѣлили неговото царство. Най голѣмия удържалъ за себе си старото мѣстопрѣбивание на Волга, гдѣто развалинитѣ на столицата и сега се посѣщаватъ отъ пжтешественницитѣ. Третия синъ на Кубрата, по име Аспарухъ, прѣминалъ Днѣстръ и Днѣпръ и се поселилъ най напрѣдъ въ мѣстностьта, нарѣчена Онклосъ, между Трансилванскитѣ Алпи и Дунава **). Отъ тогава българитѣ, като се спущали на югъ, както казахме пó горѣ, заселили се въ оная страна, която и до сега занимаватъ. Отъ онова врѣме тѣ се слѣли и съ първобитнитѣ славянски поселенци. Дриновъ сравнява това стремление за сливание съ сжщото сливание на германскитѣ франки съ галлитѣ подъ родово име *французи*. По сжщия начинъ, извѣстно число славяни приели името *русси*, което имъ придали тѣхнитѣ фински завоеватели.

Извѣстнитѣ най стари писания на старо-българский езикъ сж слѣдующитѣ:

1. Ржкописъ на Ассеманя, нарѣчена така по името на калугерина, който го донесълъ отъ грьцкия мънастирь на Ливанъ. Сега се намира въ Ватиканъ.

*) Schafarik, Slavische Alterthümer, т. II, стр. 169.

**) Дриновъ. Славяне на Балканскомъ полуостровѣ.

2. Ржкописъ, нарѣченъ Giagolita Clozianus, защото едно врѣме принадлѣжала на графа Cloz, отъ Триентъ. Той съдържа поучения отъ Св. Иоанна Златоуста, Св. Атанасия и Св. Епиѳана.

3. Палимпсестъ отъ *Бояна*, открить отъ Григоровича въ село Бояна при София; ржкописа е на пергаментъ отъ 4 ⁰ съдържа 109 страници.

Повидимо, вѣроятно е, че Евангелието било напълно прѣведено отъ славянскитѣ апостоли. На всѣкий случай, извѣстно е, че всичката Библия била вече прѣведена на старо-славянския езикъ къмъ края на XV вѣкъ. Споредъ Добровский, тя напълно била опубликована само около 1488 година, когато била напечатана Пражската чешска библия.

Ще споменемъ сжщо за Болонския псалтирь, който може да се отнесе къмъ XII вѣкъ.

4. Реймското Евангелие, извѣстно подъ име „Texte du Sacre“, историята на което е любопитна. На тая, именно, книга, французскитѣ кралье се кълнали при коронясването имъ въ Реймсъ, до Революцията. Тоя ржкописъ билъ въ великолѣпна подвързия съ позлатени плочки, украсени съ драгоцѣнни камьни. Когато Петръ Великий дошелъ въ Реймсъ въ 1717 година, и му показали тоя драгоцѣненъ документъ, той призналъ, че Евангелието е написано по славянски. Въ врѣме на французската революция „Texte du Sacre“ било откраднато, разбира се, за богатата подвързия. Дълго врѣме то било изгубено, но, впослѣдствие, филолога Строевъ го намѣрилъ, макаръ и безъ подвързия. Прѣдполагатъ, че ржкописа възходи до XIV вѣкъ.

Ученицитѣ на Св. Кирилла и Св. Методия се появили въ България въ врѣме на царь Симеона (890—927), въ епохата, която се разглежда като златенъ вѣкъ на българската литература. Тий распространявали християнската религия и съставлявали книги на старо-славянский езикъ. Самъ императоръ Симеонъ, който билъ въспитанъ въ Цариградъ, достигналъ такава степень образование, щото го наричали полугрькъ. Той ѣвелъ 135 проповѣди отъ Св. Иоанна Златоуста, подъ име

„Златоструй“; най стария ржкописъ на тая книга въсходи до XII вѣкъ. Историкъ Гиббонъ признавалъ, че България занимавала въ тая епоха важно мѣсто между образованитѣ господарства. Царь Симеонъ управлявалъ 40 години, често нападалъ на Византийцитѣ и два пжти вземалъ Одринъ. Той дохождалъ даже до Цариградъ, изгорилъ палатитѣ въ околностьта му и се върналъ дома съ голѣма плячка.

Отъ старитѣ списатели могатъ да се споменатъ: Климентъ, който е нарѣченъ въ заглавие на неговитѣ творения: „славянский апостолъ“; той оставилъ нѣколко проповѣди и панегирици на святцитѣ; умрѣлъ въ 916 година; Иоаннъ Екзархъ Българский, който билъ много ученъ; той написалъ „Шестодневъ“, който заключава въ себе си толкования на първитѣ глави въ Битието, и прѣвелъ на българский езикъ грьцката грамматика; Епископъ Константинъ, който изложилъ въ стихове една молитва; прѣдполага се, че това е първо поетическо творение на славянский езикъ; най сетнѣ, монахъ Храбръ, който живѣлъ въ X вѣкъ и който дава любопитни указания относително славянската азбука, каквато си е била при нейното изнамѣрвание отъ Св. Кирилла.

Макаръ че има стари закони русски и срьбски, но нѣма никакъвъ образецъ отъ български закони, съ исключение на нѣколко откжслека, приведени на грьцкий езикъ и запазени отъ Suidas. На тоя прѣдметъ е посвятена книгата на проф. Богишича: *За писанитѣ закони на южнитѣ славяни* (Аграмъ, 1872).

Единъ отъ първитѣ сборници на литературата, прѣдаваема устно, — която е толкова богата въ славянскитѣ страни, трѣбва да се припише на Благоева. Той се появилъ въ Пеща, въ 1842 г. Сжщо и Dozon опубликовалъ една книга *за Неиздаденитѣ български народни пѣсни*. Двамата братья, по происхождение българи, Димитръ и Константинъ Миладинови събрали народни пѣсни, и на пожертвованията отъ епископа Штросмайера, който толкова много работилъ за развиванието на славянската литература, опубликовали ги въ Аграмъ, въ 1861

година. Въ прѣдисловието на това издание Константинъ Миладиновъ показва, колко е голѣмо числото на българскитѣ стихотворения съ това обстоятелство, че отъ една само млада мома въ Струга, въ Македония, той събралъ 150 баллади, (V The Dawn of European literature. Slavonic literature. W. R. Morfill, M. A. Londres, 1883).

№ 5. Сърбия и България *).

Всѣка сутрина телеграфа ни извѣстява, че сърбската армия се готви да встѫпи въ България. Азъ никакъ не мога да се рѣша да повѣрвамъ това и ето защо. Сърбитѣ сѫ народъ храбръ, честенъ и рицарский. Тѣ ще имъ бѫде противно да нападнатъ отзадъ братьята си отъ едно съ тѣхъ племе, една религия въ онова врѣме, когато тий трѣбва да напрегнатъ всичкитѣ си сили, за да се срѣщнатъ лице съ лице съ общия врагъ. Ако би Сърбия да влѣзе въ България въ онова врѣме, когато послѣдната се заплашва отъ Турция, то това би значило, че сърбитѣ въ дѣйствителность се присъединяватъ къмъ оттоманитѣ.

Но нима сърбитѣ сѫ забравили всичко, което сѫ прѣтърпѣли отъ своитѣ угнетатели отъ оня мраченъ день, когато тѣ съ такава слава погибнали въ битката на Косово поле: всичко двадесесь години се е изминало отъ-като Бѣлградъ е билъ бомбардиранъ отъ турцитѣ, които тогава занимаваха йоще крѣпостьта, и отъ-какъ набиваха сърбскитѣ герои на колье около мѣстото за общественна расходка на Кале-мегданъ; тѣ нѣма да забравятъ и за полвинъ вѣкъ геройската борба за завоевание на своята независимость. При вратата на Нишъ, гдѣто въ настояще врѣме прѣбивава краль Миланъ, се вижда знаменитата *Кула отъ черепи*, Кула-Калесси, направена отъ главитѣ на сърбскитѣ войници, които паднали въ неравния бой. И тогава, когато тѣхнитѣ български братья се сражаватъ за да до-

*) Въ № 4 се излага бюджета на българското княжество за 1884 година. Статията въ № 5 е напечатана въ Pall-Mall Gazette въ прѣдвечерието на последнята сърбо-българска война.

биятъ независимость, която сърбитѣ си извоювали съ цѣната на толкова геройски пожьртвования, тий изведнаждъ, да употрѣбятъ своето оржжие, — йоще обагрено отъ турска кръвь, пролѣна всичко прѣди седемь години, — за да попрѣчатъ на българитѣ да не се освободятъ и тий! Това не е възможно!

Въ цѣлия славянский миръ, отъ Москва до Прага и отъ Каттаро до Варшава, нѣма да се чуе нищо, освѣнъ едни негодования противъ тая нещастна и братоубийственна война, и йоще повече, че тя ще послужи като ужасенъ доводъ *противъ* славянското дѣло.

Погледнете, ще кажатъ неговитѣ врагове, — славянитѣ и до сега йоще сж варвари. Едвамъ що се освободиха и не намиратъ за какво друго пó необходимо да се грижатъ, но гледатъ само да се биятъ и да унищожаватъ единъ другиго. Единственното срѣдство да се държатъ мирно и да се обезпечатъ отъ вражди и бѣснование, — то е да се подчинятъ на нѣкоя друга държава: на австрийцитѣ, венгритѣ или турцитѣ. И нѣма какво да възрази човѣкъ на това.

Сърбитѣ знаятъ своята история. Тий трѣбва да помнятъ, че побѣдитѣ и величието на Душана длъжатъ главно на това, че въ течение на всичко свое царувание той нѣмалъ страхъ отъ българитѣ, съ които той ималъ съюзъ, благодарение на жена си. Тий трѣбва да помнятъ, че нашествието на оттоманитѣ било доведено отъ непрѣкжснатитѣ взаимни борби на гърцитѣ и славянитѣ, които промѣнливо сключвали съюзъ съ турцитѣ, само и само да побѣдятъ своитѣ християнски братья. Сега нападението на сърбитѣ възобновява това прискърбно зрѣлище. Кое ще попрѣчи100 послѣ на българитѣ да направятъ съюзъ съ турцитѣ, за да идатъ противъ сърбитѣ.

Знаменития прѣдставитель на Сърбия, Миятовичъ, въ двѣ думи указалъ на разрѣшението сложнитѣ въпроси, които се обсждатъ на Балканския полуостровъ: необходимъ е съюзъ, който да се вдхновява отъ чувства на християнско приятелство. Но, нима не значи надълго врѣме да се отдалечатъ отъ осжществяванието на тоя величественъ идеалъ, ако захванатъ

си, да увеличава приятелскитѣ и търговскитѣ сношения и, по тоя начинъ, да приготвя бѫдащия съюзъ, който прѣдвижда Миятовичъ. Не чрѣзъ нападение на своитѣ бѫдащи съюзници, тя ще достигне своята цѣль. Ако швейцарцитѣ, които сѫ заобиколени отъ велики държави, желающи да ги завладѣятъ, да сѫ запазили своята свобода, то е за това, че тѣ всѣкога сѫ биле въ съюзъ по между си, като сѫ поддържали программата, която вкратко се заключава въ нѣмското название на тѣхното съюзно господарство, Eidgenossenschaft, което значи „клетвенний съюзъ“. Нека юго-славянскитѣ народи подражаватъ на швейцарцитѣ, и както въ Бѣлградъ, тъй и въ София, само едната мисъль за братоубийственна война трѣбва да се счита за прѣстѫпление.

— Въ рѣчьта, произнесена въ Единбургъ на 17 ноемврий 1885 година, Гладстонъ, така се исказалъ за щомъ наченатата тогава българо-сърбска война. „Тая война е вещь прискърбна. Да гледашь, че тѣзи страни се подхвърлятъ на рискъ и отговорность за внасение орѫжие и проливание кръвь на родственни народи, съ които тѣ сѫ свързани съ въспоминания за дълговѣчно робство и унижение, които тѣ търпѣли заедно; да гледашь тая война, съ нищо не прѣдизвикана и така прѣслѣдуема, — съставлява едно отъ най печалнитѣ зрѣлища, които азъ съмъ срѣщалъ!“

№ 6. Положението на Македония.

Тука азъ събрахъ извлечения изъ корреспонденциитѣ, които могатъ да дадатъ понятие за съврѣменното положение на Македония.

Единъ отъ моитѣ корреспонденти, който дълго врѣме живѣлъ въ Македония и е посѣтилъ всичката тая страна, ми пише, по въпроса за тамошнитѣ националности, слѣдующето:

„Ето прѣди всичко свѣдѣнията, които сѫ заимствовани отъ брошюрата на Офейкова, озаглавена *Македония;* тѣ сѫ ...ни отъ всички църковни македонски общини и не могатъ

да бждатъ заподозрѣни, тъй като Офейковъ три години се занимавалъ съ македонския въпросъ и прѣди нѣколко мѣсеца е извършилъ не само едно пжтешествие по тая нещастна страна.

„Македония е раздѣлена на петь санджака (префектури), именно: Солунъ, Сересъ, Скопие, Битоля и Призренъ, а тъй сжщо включва и една часть отъ албанската земя. Всѣкий санджакъ се подраздѣля на каази.

Общо число на градоветѣ и селата.

	Български.	Българо-турски.	Турски.	Гръцки.	Българо-гръцки.	Българо-ружжнски (куцовласи)	Неопрѣдѣлена национalность.	Гръко-турски.	Българо-влашки.
Санджакъ Солунъ. Каази: Солунъ, Енидже, Вардаръ, Кукушъ, Воденъ, Дойренъ, Тиквишъ, Струмица и Велесъ . .	392	141	159	8	3	1	1	—	—
Санджакъ Сересъ. Каази: Неврокопъ, Димиръ-Хисаръ, Мелникъ, Захненъ и Петричъ. .	242	96	125	24	1	2	3	23	—
Санджакъ Скопие. Каази: Скопие, Куманово, Кратово, Тетово, Паланка, Радовичъ, Котшани и Истибъ . . .	502	90	124	—	—	—	—	—	—
Санджакъ Битоля. Каази: Битоля, Прилѣпъ, Китчево, Рессенъ, Прѣкна, Охрида, Лерине, Джумая и Костуръ . . .	576	131	62	13	—	—	8	—	3

„Въ санджака Призренъ населението говори по сърбски и именно на най чистъ сърбски езикъ; тамъ, дѣйствително се намира Стара-Сърбия. Обаче, голѣмо число сърби по едно врѣме се изселили въ Австрия и мѣстата имъ завзели арнаути.

„Азъ живѣхъ двѣ години въ Македония; вслѣдствие на моитѣ занятия азъ постоянно се намирахъ въ сношение съ прѣдставителитѣ на градоветѣ и селата и даже най отдалеченитѣ, и съ изключение на Стара-Сърбия, не срѣщнахъ никого да говори по сърбски или даже да има сърбский говоръ. Азъ пжте-

шествовахъ на всѣкждѣ по България и Румелия и отлично зная нарѣчията на страната; нигдѣ азъ не намѣрихъ старо-българския езикъ така чистъ, както въ Македония. Даже въ центра на еллинизма, Сересъ и Воденъ, сжществуватъ най богати източници за филологическитѣ изискания по старо-славянския езикъ; за убѣждение въ това, стига да чуе човѣкъ, какъ говорятъ най проститѣ селяни. Що се касае до общинитѣ, които наричатъ себе си грьцки, то тий не знаятъ ни дума по грьцки, а сж принудени да се показватъ за гърци само отъ страхъ да не ги прѣслѣдватъ: отъ една страна грьцкия архиепископъ, отъ друга, — турцитѣ, които ги управляватъ, за които думата „българинъ“ е равносилна на думата революционеръ.

„Единъ случай ще покаже, какъ се относятъ къмъ българитѣ турскитѣ власти, върху които влиятъ грьцкитѣ агенти, особенно грьцкото духовенство. Азъ посѣтихъ извѣстната солунска тьмница: Канлж-Кула (Кървава Кула), гдѣто въ настоящитѣ йоще минути пжшкатъ въ голѣмо множество българи, заточени безъ сждъ. Когато проникнахъ въ тая кула, придруженъ отъ единъ важенъ турский чиновникъ, то до ушитѣ ми додоха слѣдующитѣ раздирателни молби: „Бога ради, нѣма-ли нѣкой да доде на помощь?“ И послѣ затворника продължаваше: „Ето вече цѣла година какъ сьмъ тука, и не зная даже за какво“. Тогава турчена му каза: „Гяуръ, какво си се развикалъ?“ Когато нещастника разказа за своето арестување, то турчена му рѣче съ усмихка: „А тебе какъ те викатъ!“ „Иванъ“, отговори нещастния. — „Ти си лудъ, Иване! Че има-ли нѣщо пó прѣстжпно, отколкото да те викатъ Иванъ“?

Азъ нѣма да описвамъ безчисленнитѣ измжчвания въ Македония, причиняеми по насжскване на грьцкия архиепископъ, на българското население отъ баши-бозуцитѣ, заптиитѣ и арнаутитѣ. Тѣ се разхождатъ отъ село на село, съ сабя въ ржка, за да подбуждатъ българското население да признаятъ себе си за гърци. Има вече двѣ години, какъ вий сами се занимавате съ тоя въпросъ въ английския и френския печатъ.

„Въ своя отчетъ за пжтешествието по Македония за по-

вѣрка на неопровържимитѣ факти, приведени отъ Лавеле, майоръ Троттеръ се изражава така: „Въ всички градове, въ всички села на Македония, българския езикъ се употрѣблява навсѣкждѣ; на пазаря, хората, които принадлѣжатъ на различни националности: турска, влашка, арнаутска, грьцка, еврейска, употрѣбляватъ исключително българския езикъ. Даже и въ каазитѣ: Енидже, Воденъ, Лерине, Костуръ, Тиквишъ, Струмица, Китшево, Прилѣпъ, Охрида, всичкото мюсюлманско селско население и даже въ градоветѣ, както Воденъ, Кавадорци, Неготинъ, Ватоши, Тиквишъ, — говорятъ исключително на българский езикъ, тѣ сж помаци, мюсюлмани отъ българска националность“.

„Въ общо, притезанията на българитѣ, гърцитѣ и сърбитѣ въ Македония могатъ да бждатъ оправдани въ слѣдующитѣ граници: българската Македония се распространява къмъ югъ до Кортша, Сатиста и Вирея. Къмъ югъ отъ тѣзи градове, къмъ Гърция, страната е населена, главно, съ гърци и власи, макаръ че и тамъ има голѣмо число български села. Къмъ западъ българската Македония доходи до окржга Дибра включително.

„Вънъ отъ тѣзи граници страната е населена съ арнаути и власи. А отъ Вирея къмъ югъ, другитѣ части на Епиръ и Тессалия, сжщо и адриатическото прибрѣжие въ Албания несъмнѣнно сж грьцки или албански.

„Що се касае до сърбската Македония, то българитѣ не сж имали ни най малки притезания на Призренъ, Дьяково, Пріштина, Витворица, Ново-Пазаръ и т. н. Българската Македония се завършва съ Шаръ-Планина; къмъ сѣверъ отъ тѣзи планини вече е Стара-Сърбия, и тука именно сърбитѣ ще срѣщнатъ своитѣ едноземци, които трѣбва да се освободятъ. Въ Велесъ, Прилѣпъ, Китшево, Юскюбъ и т. н. сърби нѣма.

„За окончателното разрѣшение на тоя въпросъ, стига да испратятъ въ Македония двама български архиепископи, които сж вече утвърдени отъ Портата и да произведатъ прѣобразованията, които сж прѣдвидени въ Берлинския трактатъ; тогава, скоро, скоро, всичкото население би признало себе си за

българско; сърбскитѣ и грьцкитѣ притезания тогава ще паднатъ сами по себе си, съ исключение на горѣуказанитѣ окржзи“.

Б. Р.

Разбойничеството въ Македония.

(Извлечения изъ писма).

„Сжществуватъ два рода разбойници: еднитѣ поощрява правителството или грьцкото духовенство, а другитѣ сж бандисти по професия, и тѣхнитѣ дѣяния се продължаватъ само благодарение на търпимостьта и безсилието на властитѣ.

„Отъ врѣме на послѣдната война чиновницитѣ на турското правителство гледатъ на своитѣ длъжности, като на срѣдство за да обезпечатъ своята малко много неопрѣдѣлена бждащность; тий сами публично се признаватъ, че тѣхното врѣме се свършило и че тѣ трѣбва да се въсползоватъ отъ своето положение, да обезпечатъ себе си за гладни години. И сега ний виждаме, че както въ Цариградъ, тъй и въ другитѣ провинциални градове, правителственнитѣ длъжности, дѣйствително, сж станали прѣдметъ на откупъ. Мѣстата се продаватъ на аукциона, и който е заплатилъ повече, възврьща си паритѣ чрѣзъ грабение населението, което управлява. Грабението, по тоя начинъ, е станало работа на правителството, и относително това гласно говорятъ въ тѣзи нещастни страни. Искателитѣ публични длъжности не се стѣсняватъ да даватъ за тѣхъ цѣни, които съвсѣмъ не съотвѣтствоватъ на съдържанието, и може човѣкъ да види проститѣ каймаками, които плащатъ сумми, които надминаватъ два-три пжти тѣхното официално жалование. Пашата, като имъ продава длъжноститѣ, казва имъ: „Да не бждете слѣпи. Обичното съдържание е само полвината или третата часть отъ купената цѣна; но вий, сами, си отваряйте очитѣ“.

„Чиновницитѣ се принуждаватъ да злоупотрѣбляватъ и да грабятъ. Съдържанието имъ се плаща неправилно, а по нѣкога и съвсѣмъ не имъ плащатъ: тий трѣбва да го получатъ отъ платцитѣ на данъка, и съотвѣтственно на длъжностьта, и при-

емитѣ биватъ при това, различни. Така, митничнитѣ чиновници се закупуватъ отъ търговцитѣ, на които тѣ позволяватъ да вкарватъ и да искарватъ стокитѣ си безъ мито. Но особенно сѫ полезни юродическитѣ длъжности, гдѣто грабителската система е организована пò добрѣ и гдѣто рушвета се практикува повече и доставя пó много полза. Като се ползоватъ отъ старата вражда, която сѫществува между гърцитѣ и българитѣ и която подбужда тѣзи племена къмъ безпрѣстанни сбутвания, — турскитѣ сѫдии твърдѣ скѫпо продаватъ своето правосѫдие. Споредъ заплатата тѣ обезпечватъ пълно удовлетворение на тѣхнитѣ желания, а послѣ, рѣшаватъ въ полза на оногова, който е платилъ пò много. Колкото повече дѣла има между българитѣ и гърцитѣ, толкова повече турчина си пълни джоба. Въ случай че се получи распореждение отъ префекта, сѫдията или турския чиновникъ го обявява на оногова, отъ когото може да получи повече пари, а когато види, че распорежението не е въ полза на оногова, който е платилъ повече, то тий или не го испълнятъ, или го испълнуватъ до колкото е възможно въ полза на себе си и на своя любимецъ. Всички турски чиновници водятъ така дѣлата си и всички молятъ своитѣ жертви за пазение на тайнитѣ.

„Нека не мислятъ, че тая безнравственность е развита само у долнитѣ чиновници; тя се срѣща по всички стѫпени на правителственната стълба: горѣ, както и долу, съ тая само разлика, че пò високитѣ чиновници дѣйствоватъ чрѣзъ посрѣдници. А тъй като и тѣ се придържатъ о поговорката „noblesse oblige“, то тѣхнитѣ добри услуги се исплащатъ значително пó скѫпо. Най малката цѣна е отъ 15 до 20 турски лири за всѣкий пѫть.

„Тая система процвѣтава даже и между лицата, които сѫ най близо до султана. Тамъ, именно, се създала поговорката, която е извѣстна навсѣкждѣ: „Рушветсизъ биршей олмазъ“.

„Другата форма грабителство е слѣдующата: често гърцитѣ клеветятъ българитѣ прѣдъ турскитѣ власти, че сѫ рево-

люционери. Тогава, нещастнитѣ заточавать, подхвърлять ги на жестоко и бавно правосѫдие, което съвсѣмъ не се прилага, — и на ужаситѣ въ най миризливитѣ тъмници, при които кулитѣ на краль Бомба, които едно врѣме възбудили негодованието на Гладстона, — сѫ рай; а когато запрѣнитѣ, най сетнѣ, се освободять, то властитѣ ги пущать, слѣдъ като накарать невиннитѣ да заплатять значителна сумма за право на свободата. По нѣкога, като получать паритѣ, властитѣ испращать нещастнитѣ въ военния сѫдъ (отъ врѣме на послѣдната война въ Турция се пази осадно положение), и сѫда, споредъ обстоятелствата на минутата, или ги пуща на свобода, или ги испраща на заточение.

„Сѫдиитѣ постоянно протакать дѣлата, до като разорять съвършенно странитѣ, и когато вече не могать да получать ни една пара, постановявать произволно рѣшение, безъ да се рѫководять отъ справедливостьта.

„Но даже когато се е състоялъ окончателенъ приговоръ на сѫда, изгубившата страна все пакъ може, чрѣзъ бакшиша, да обърне расположението на сѫдиитѣ въ своя полза.

„Разбойнически шайки свободно се расхождать по цѣла Македония. Благодарение на тая съвършенна безопасность, тий дохождать даже до вратата на голѣмитѣ градове, като Солунъ и Битоля, вземать въ плѣнъ хората и грабять имуществата. Миналата година, окрѫзитѣ Дибра, Китшево, Охрида и Битоля биле ограбени отъ тѣзи банди по нѣколко пѫти: много села биле изгорѣни и разрушени, както Пападита, Орѣше, Вогилово, и повечето жители биле избити.

„Прѣди двѣ години, турското правителство поискало да потъпче тѣзи безредици и началницитѣ на тѣзи разбойници биле запрѣни въ Битолската и Скопската тъмници; но коммиссара на султана, Дервишъ-паша, ги пусналъ на свобода подъ прѣдлогъ, че сега трѣбва да се осѫществять реформитѣ, обѣщани за Македония отъ Берлинския трактатъ.

„Двѣ думи за Дервишъ-паша, когото всичкото население, безъ разлика на вѣра и племе, нарѣкло *джилатъ-паша*

(убиецъ-паша). Той се расходилъ по всичка Македония; събралъ отъ българитѣ, гърцитѣ и турцитѣ повече отъ хиляда лири и често ги заставялъ да исплащатъ тѣзи суми въ 24 часа. Разбойницитѣ, като сж увѣрени въ мълчаливата поддьржка на правителството и, най сетнѣ, като знаятъ, че съ своитѣ пари тѣ всѣкога ще могатъ да се освободятъ, отъ день на день все пò добрѣ и пò добрѣ си нареждатъ работата. Въ планинитѣ тий си иматъ укрѣпени мѣста и оттамъ слизатъ да опустошаватъ страната и да ловятъ хората, които отпущатъ само слѣдъ голѣми откупи. Тий крадатъ 10, 12 годишни дѣца и ги подхвърлятъ на най срамни поругания. Откупа трѣбва да се достави скоро; ако-ли се забавятъ, то убиватъ плѣнницитѣ безъ всѣко милосърдие или пъкъ ги изгарятъ живи. Тия разбойници минаватъ даже прѣзъ селата, като носятъ на коли главитѣ на своитѣ жертви и съ това распространяватъ ужасъ между населението. Безполезно ще бжде да прибавяме, че тий крадатъ жени и моми, които оставятъ у себе си за наслаждение или ги изнасилватъ и ги заминаватъ.

„Отъ турската полиция селянитѣ се боятъ толкова, колкото и отъ разбойницитѣ. Властитѣ ужъ испращатъ по селата баши-бузуци да ги прѣслѣдватъ, но тий вмѣсто да гонятъ разбойницитѣ, горятъ селата, мжчатъ хората за пари и ядение, а пъкъ ако имъ откажатъ, тий арестуватъ нещастнитѣ подъ прѣдлогъ, че тѣ сж революционери. Турскитѣ войници тъй сжщо посѣдяватъ въ тѣзи села, дълго врѣме ги хранятъ селянитѣ, а когато си отиватъ, слѣдъ нѣколко недѣли искатъ отъ кмета на селото удостовѣрение, че сж заплатили всичко, което сж взели, макаръ че всичко сж вземали безплатно. Когато питатъ военнитѣ началници, защо тѣ не нападатъ на разбойницитѣ, които сж испратени да прѣслѣдватъ, то тий отговарятъ: „Защо да излагаме войницитѣ на разбойническитѣ крошуми? Намъ тука ни е много добрѣ“.

Економическото положение е печално: търговията се намалява отъ день на день, тъй като за търговцитѣ не сжществува безопасность; ако тий избѣгатъ отъ разбойницитѣ, то срѣ-

щатъ заптиитѣ, които имъ вземать паритѣ или ги обвиняватъ, че сѫ *комити*, сирѣчь членове на революционния комитетъ. Данъка се събира безъ никакво бавение; по нѣкога вземать за двѣ, три години напрѣдъ и по нѣкога по два пѫти, тъй като нѣма ни расписки, ни правилно счетоводство. За жалость! всичко води къмъ упадъкъ. Дълго-ли ще се продължава това така?"

Систематическо прислѣдвание учителитѣ на българскитѣ училища.

Въ септемтрий 1885 година ми писаха отъ Солунъ:

„Турското правителство, подбудено отъ грьцкото духовенство, захваща систематически да прѣслѣдва българскитѣ учители въ Македония. Въ тѣзи послѣднитѣ дни сѫ извършиха слѣдующитѣ факти:

„Прѣди двѣ недѣли каймакамина отъ Воденъ влѣзълъ въ училището, когато попъ Манчо Дзюджавъ давалъ урокъ по Законъ Божий, арестувалъ попа и безъ да му позволи да си вземе нѣщо, испратилъ го въ Солунъ съ двама жандари. По молбата на църковното настоятелство и българитѣ въ Солунъ попа билъ освободенъ, но, съ условие, да не се явява вече въ Воденъ, ни като священникъ, ни като учитель по Законъ Божий.

„Сѫщото е притърпѣлъ Байдовъ, прѣподаватель и екзархийский намѣстникъ въ Костуръ.

„Прѣди два мѣсеца най почетнитѣ лица въ Китшево биле запрѣни въ тьмница, защото цѣлия градъ призналъ българския екзархъ, а не грьцкия патриархъ.

„Румѫнската църква въ Крушево е затворена и даже запечатана съ турския правителственъ печатъ, само затова, защото българския екзархъ я взелъ подъ свое покровителство.

Църквата въ село Крастево, около мънастиря, е затворена по сѫщитѣ причини.

„Отъ августъ мѣсецъ 30 учители очакватъ отъ турското правителство позволение да постѫпятъ на длъжность и не могатъ да получатъ това позволение. По тоя начинъ искатъ

косвенно да попрѣчатъ на селянитѣ да платятъ на училищата, гдѣто вече не учатъ. Надѣятъ се, че училищата ще запустѣятъ и, слѣдователно, ще могатъ да ги затворятъ и да ги унищожатъ. И учителитѣ въ Струмица, Дуархана и други села се намиратъ въ сѫщото положение.

„Грьцкитѣ школи се поддьржатъ отъ Цариградъ, а отъ друга страна, грьцкитѣ епископи испращатъ грьцки учители въ селата, самото название на които показва, че тѣ сѫ български, както въ солунския вилайетъ: Богданци, Ново-село, Негованъ, Гефгели, Петричъ, Стояково. Българитѣ не смѣятъ да протестиратъ противъ това, като се боятъ да не ги испратятъ на заточение.

„Въ крѣпостьта Канлѫ-Кула всѣкога се съдържатъ стотини отъ учившитѣ се българи, отъ врѣме на врѣме ги заточаватъ въ Мала-Азия, отгдѣто тѣ вече не се врьщатъ. Отъ 16 априлий до 8 октомврий 1884 година, по тоя начинъ, биле испратени около 160 българи.

„Ето единъ примѣръ, който може да покаже какви сѫ поводитѣ:

„Попъ Стоянъ отъ Стояково написалъ на сина си, да го пита, приема ли да вземе мѣстото на попа въ Гефгеле. Сина отговорилъ, че е съгласенъ и че той ще исповѣдва, че е българинъ, като прѣдполага, че тая националность може да сѫществува както всѣка друга.

„Писмото попаднало въ рѫцѣтѣ на грьцкия учитель. Той наклеветилъ бащата, който билъ на 65 години и сина, който се училъ въ Солунската Българска Гимназия: и двамата биле пратени на заточение, като революционери. Тий обричали себе си да обучаватъ българското юношество, а това е непростително прѣстѫпление, и трѣбвало да се искупи съ заточение, което е пó лошо и отъ самата смьрть. Попъ или учитель, — всѣкий, който просвѣщава българскитѣ дѣца, — въ очитѣ на турцитѣ и гьрцитѣ е врагъ, когото трѣбва да искоренягъ!

Че тѣзи факти сѫ вѣрни, доказватъ и думитѣ на вѣстника Standard, специалния защитникъ на Портата: „Въ едно

писмо изъ Солунъ отъ ноемврий 1885 година съобщаватъ, че много българи биле арестовани само затова, че искали български училища. Хассанъ паша, военния комендантъ въ Сересъ запрѣлъ президента на българската община, учителя на българското училище и много други учители, тъй като, благодарение на тѣхъ, жителитѣ подали просба да имъ назначатъ учители въ българскитѣ училища. Това дѣяние пашата призналъ за вредително на общественното спокойствие!“ Не трѣбва да забравяме, че българитѣ просили само онова, което дозволява турския законъ. Stamboul затова и пита: защо, ако гърцитѣ, католицитѣ и протестантскитѣ миссионери могатъ да отварятъ училища за обучение на разни езици, това сѫщото не може да се даде и на българитѣ, оттомански подданни? — Положението на работитѣ трѣбва да е станало нетърпимо, ако вече и цариградскитѣ вѣстници, които сѫ толкова благоразумни, се осмѣлватъ да заговорятъ съ такъвъ езикъ“. (Друго едно писмо отъ ноемврий 1885 година). „Навсѣкждѣ българскитѣ училища сѫ затворени, учителитѣ се прѣслѣдватъ като революционери, запиратъ ги и ги заточаватъ въ Мала-Азия; священницитѣ, които извършватъ службата на славянский езикъ се арестуватъ и се прѣслѣдватъ до съвършенно унищожение. Кой не знае възмутителнитѣ постѫпки, извършени въ Стойково, Воденъ, Прилѣпъ, Сересъ, Струмица и особенно въ окрѫга Дибра? И което не може да се разбире, то е, че всички тѣзи факти се извършватъ така, като че сѫществуватъ закони, които ги разрѣшаватъ.

„Каймакамитѣ, придружени отъ заптиитѣ, посрѣдъ пладнѣ, безъ никакво стѣснение, арестуватъ учителитѣ, заточаватъ заможнитѣ българи или ги испращатъ въ военния сѫдъ. Тѣзи нещастници сѣдятъ въ тъмницитѣ по нѣколко години и не могатъ да се освободятъ по другий начинъ, освѣнъ съ пари; или пъкъ просто ги испровараждатъ въ Азия. А пъкъ кога сполучатъ да се освободятъ, то захващатъ до толкова да се придирватъ къмъ тѣхъ, щото тѣ най сетнѣ биватъ принудени да оставятъ страната. Много български цьркви сѫ или затворени или завзети отъ гръкоманитѣ, които се поддържатъ отъ грьцкитѣ архиепископи. За това богослужението за християнитѣ — българи се извършва въ частни кѫщи, прѣвърнати въ врѣменни храмове, както, напр. въ Негованъ, Крушево, Струмица, Дойренъ, Сересъ и т. н. Даже въ Солунъ, гдѣто българитѣ сѫ спомагали да правятъ църквитѣ, и гдѣто гърцитѣ собственно си иматъ остаточно цьркви, тѣ всички сѫ въ рѫцѣтѣ на грьцкия архи-

епископъ; двѣ църкви сж затворени и при всички оплаквания българитѣ не биле удовлетворени даже и прѣдъ сѫда. И гърцитѣ и турцитѣ употрѣбляватъ всички мѣрки за да душатъ систематически българитѣ. Гърцитѣ по най гнусенъ начинъ клеветятъ българитѣ прѣдъ турцитѣ. Най сполучливата отъ тия измислици се състои въ това, ужъ че българитѣ се протежиратъ отъ московититѣ, които се стремятъ да испѫдятъ турцитѣ изъ Европа. И това го вѣрвали не само турцитѣ, но и цѣла Европа, до като събитията въ Румелия не показали ясно противното.

„По тоя начинъ, цвѣта на народа се испѫжда изъ страната, стотини нещастници отиватъ на заточение, отгдѣто, може би, и съвсѣмъ нѣма да се върнатъ, а други гниятъ въ тъмницитѣ, като оставатъ тамъ безъ никаква присѫда. Макаръ Турция да не иждивява нито една стотинка за своитѣ християнски подданни (за раята), но тя напълно се разпорежда въ християнскитѣ школи и всичко подчинява на своя законъ. Тя се стреми да държи тѣзи подданни въ най дълбоко невѣжество, за да не могатъ никога да достигнатъ, за да искатъ възврьщание на своитѣ права; всѣкий единъ день тя създава нови затруднения на училищата, които сѫществуватъ номинално и нѣматъ изброявание всевъзможнитѣ измжчвания. Единственната българска гимназия въ Солунъ, прѣдъ очитѣ на всички европейски консули и централното правителство, е прѣвьрната въ нѣкакво бюро, гдѣто се разглеждатъ ежедневнитѣ клевети на грьцкитѣ агенти. Въ учебно врѣме, почти всѣка недѣля, българскитѣ училища и пансиона се подхвьрлятъ на неочаквани обисквания отъ сѫдебнитѣ власти придружени отъ грьцки агенти въ надѣжда да намѣрятъ нѣкое нищожно обстоятелство, за да затворятъ училището. Ето единъ фактъ, който може да послужи за доказателство на тѣхнитѣ неистовства: миналата година тѣ намѣрили между книгитѣ на единъ ученикъ на 14 или 15 години, нарисуванъ кавалеристъ, приели го за руссинъ; тозъ-часъ той и баща му биле заточени въ Аденъ.

„Правителството запрѣщава на българитѣ въ Македония да иматъ печатници; всички учебни книги тий получаватъ отъ Румелия и България. При всички затруднения за доставянието книги въ Солунъ (благодарение на сѫществующата цензура въ Цариградъ), тѣ (книгитѣ) се подхвьрлятъ на пълно прѣглеждвание йоще единъ пжтъ, при получаванието на мѣстото и се даватъ, слѣдъ като се измине дълго врѣме. Единственната цѣль на всичко това се заключава въ унищожението на българската

националность въ Македония, като че нѣма да пострада отъ това Турция пó напрѣдъ.

„Ето собственнитѣ думи на губернатора въ Битоля, които произнесълъ прѣдъ българската депутация: „Азъ съмъ съгласенъ да се отвори тая църква и ще направя всичко, което е необходимо, но съ условие, че въ тая църква богослужението ще се извършва на грьцки езикъ и че вий ще признаете за вашъ духовенъ началникъ еллинския патриархъ, тъй като българитѣ и тѣхния русский езикъ, сѫ явни врагове на оттоманската империя“. Изражението: „Ако вий не признавате грьцката църква, това значи вий сте революционери“, — е влѣзло тука навсѣкждѣ въ поговорка.

„Отъ врѣме на войната, нито една българска община се признава отъ правителството. Въ всичката оттоманска империя нѣма нито единъ македонский българинъ ни чиновникъ, ни членъ на нѣкоя коммиссия, или въобще прѣдставитель на интереситѣ на раята. Старѣитѣ на българскитѣ села се избиратъ отъ грьцкитѣ архиепископи, и назначенитѣ отъ тѣхъ лица се утвърдяватъ отъ турцитѣ. Това се прави съ цѣль, за да иматъ въ ржцѣтѣ си общинския печатъ, въ случай че се прѣдстави за него нужда, напр. за подтвържденıе на статистиката или друга нѣкоя манифестация, което се и случило миналата година слѣдъ опубликованието вашитѣ статии, на знаменития грьцкий митингъ, въ Солунъ, гдѣто е било провъзгласено, „че въ Македония нѣма вече убийства“. Като завършилъ поучението, грьцкия архиепископъ извикалъ: „Да живѣе негово величество султана! Да живѣе Галибъ-паша! Да живѣе Англия и другитѣ европейски държави! Долу българитѣ! Долу Лавеле! . . . . Въ Македония нѣма българи! Всички, които казватъ, че сж българи, сж противници на нашето правителство! Тѣ сж панслависти, агитатори, революционери... Долу българитѣ! Да идемъ мои чада, при нашия покровитель Галибъ-паша и да му съобщимъ нашитѣ желания да помолимъ да закрие българскитѣ училища! Да идемъ тъй сжщо и възъ прѣдставителитѣ на великитѣ държави! Долу българитѣ!“ — Долу българитѣ! Крѣскали и присжтствующитѣ. Долу революционеритѣ! Македония е грьцка страна. Тамъ нѣма ни злоупотрѣбления, ни убийства! Лавеле лъже?“ и т. н.

По тоя начинъ, българското население се оказва лишено отъ всички свои политически и религиозни права. И това печално положение се е начело особенно отъ послѣдната вой-

на. Прѣди войната на 1877 година, български епископи е имало въ Охрида, Велесъ и Скопие; тѣ си имали викарии, и прѣслѣдванията не сѫ биле тъй систематични, както сега. Отъ войната насамъ, Портата всѣка година обѣщава реформи, които искатъ отъ нея. Послѣ вашитѣ статии, тя даже поискала отъ българския екзархатъ кандидатитѣ на вакантнитѣ епархии; но и до сега йоще не е позволено на назначенитѣ епископи да отидатъ въ Македония и нѣма да имъ се позволи, до като не се измѣни положението. Грьцкия патриархъ се противи на това; той намира, че това би било покушение на неговата власть, и тѣзи оплаквания съ неправилно основание се подтвърдяватъ съ нѣкои фирмани и се оказватъ съгласни съ каноническитѣ закони на православната църква. Ако би населението да е, наистина, грьцко, то за какво се боятъ? Какво влияние би моглъ да има българския епископъ въ Азиатска Турция или въ Египетъ между мюсюлманскитѣ населения? Защо противъ българския екзархатъ е произнесено обвинение въ ересь? Защо тая ересь не е припозната отъ всички православни църкви? Затова, защото обвинението въ ересь е само modus vivendi, при посрѣдството на който грьцкия патриархъ мисли, че може да убие националнитѣ стремления на българитѣ въ България, Тракия и Македония. Съ това той сбърка. Но ересьта се явява срѣдство за чисто политическа война.

Независимо отъ това Македония е завладана отъ чуждестранна пропаганда, при което най опасна въ Македония за българската националность е пропагандата на униато-католицитѣ. Появяванието на католицитѣ въ Македония не е особенно отколѣ. Католическата пропаганда се е породила въ 1870 година, когато българитѣ се отдѣлили отъ православната църква. Тогава, както и сега, македонскитѣ българи, — като не се надѣяли вече да се здобиятъ съ българский екзархъ и за да избѣгнатъ притѣсненията отъ грьцкото духовенство, отдали се подъ покровителството на католицитѣ, които можали искусно да се въсползоватъ отъ своето положение. Католицитѣ биле добрѣ извѣстни за всичко относително расправиитѣ на българитѣ съ гърцитѣ; тѣ биле въ състояние да дадатъ на учителитѣ—българи образование на българский езикъ и богослужение на славянский и при помощьта на покровителството, което имъ оказвали европейскитѣ консули въобще и особенно австрийския консулъ, — тѣхното появявание въ Турция се извършило въ благоприятна минута и напълно тихо и мирно.

При това и срѣдствата, съ които располагатъ католицитѣ, се намиратъ напълно въ съотвѣтствие съ оная цѣль, която тѣ иматъ прѣдъ видъ: тий получаватъ помощь отъ австрийското правителство и самъ австрийския императоръ е почетенъ прѣдсѣдатель на Пропагандното Общество, той много се интересува отъ пропагандата и всѣка година му доставятъ отчетъ за нейния вървежъ. До послѣдне врѣме, това общество имало клонове въ Одринъ и въ Солунъ; но отъ скоро врѣме насамъ, всичко е съсрѣдоточено само въ Солунъ. Тамъ Обществото притежава великолѣпно здание, въ което се помѣщава католическата българска колегия. Въ настояще врѣме въ нея се намиратъ 60 ученика българчета, които се въспитватъ отъ срѣдствата на пропагандата; а въ края на годината, регулярно испращатъ въ Италия млади момчета за да изучатъ богословието. И това сѫ синоветѣ на българитѣ, които сѫ най влиятелни въ македонскитѣ села. Комитетитѣ на българскитѣ униати много добрѣ сѫ се закрѣпили въ Солунския вилайетъ, особенно въ окрѫзитѣ Авратъ-Хисаръ, Кара-Даıъ и Гефгеле. Въ тѣзи окрѫзи има 60 села съ 6,701 житель, 45 священника, 24 църкви и 38 първоначални училища. Католическитѣ агенти принадлѣжатъ къмъ различни националности: тѣ сѫ българи, французи, италианци и поляци, но тѣ всички добрѣ знаятъ българский езикъ. Тий сѫ образовани и искусно се приспособяватъ къмъ нравитѣ и обичаитѣ на страната; онѣзи отъ тѣхъ, които сѫ българи, много сѫ фанатици и всецѣло сѫ прѣдадени на дѣлото. Недавно единъ българинъ, Младеновъ, билъ посвященъ за Солунский епископъ. Той е уменъ човѣкъ, получилъ прѣвъсходно образование. Братъ му билъ българский учитель и билъ запрѣнъ въ тьмницата, като революционеръ. Въ течение на шесть мѣсеца, до като се продължавало неговото сѣдение въ тьмницата, много пѫти е провраждалъ при него солунския епископъ, собственния му братъ, да му кажатъ, че ако той стане католикъ, ще получи свобода; но запрѣния енергично отхвърлилъ това, — и отишелъ на заточение. Католицитѣ не се прѣслѣдватъ нито отъ гърцитѣ, нито отъ турцитѣ, тъй като тѣхъ ги защищава Обществото на Пропагандата, което се намира подъ високото покровителство на Австрия. Въ Македония това Общество на Пропагандата може да се сматря като авангардъ на Австрия за къмъ Солунъ.

„Протестантизма тъй сѫщо е распространенъ въ Македония, но той не прѣдоставя такава опасность, като католи-

цизма. Протестантскитѣ миссионери не се занимаватъ съ политика, тѣ се ограничаватъ само съ распространение на евангелски знания. Тѣхнитѣ центрове сѫ въ Разлогъ и въ Битоля, гдѣто тий иматъ коллегия и пансионъ. Протестанството особенно е распространено въ Махомия и въ Банско; агентитѣ сѫ американци, а българи сѫ твърдѣ малко. Тѣ всичкитѣ знаятъ добрѣ българския езикъ. Тий иматъ органъ, който се издава въ Цариградъ: той е *Зорница,* която се занимава съ религиозни и философски въпроси. Политическата часть на вѣстника е просто прѣводъ отъ другитѣ журнали и се ограничава само съ статии, които не се докосватъ до Турция. Главния редакторъ е американеца Байнгтонъ. Той печата брошюри и классни книги на българский езикъ, и цѣната на тѣзи издания е съвършенно нищожна. Протестантитѣ получаватъ спомоществование отъ разни лица изъ Америка. Тѣ тъй сѫщо съдържатъ прѣвъсходни учебни заведения въ Самоковъ. (Глед. Jean Erdic en Bulgarie).

„Въ Цариградъ тий иматъ двѣ коллегии: една, Робертъ-Коллежъ, мѫжска, а друга, въ Скутари женска. Макаръ че болшинството въ тѣзи коллегии сѫ българи, но тѣзи учрѣждения сѫ открити за всички народи на истокъ, и въ тѣхъ не сѫществува религиозна пропаганда въ полза на нѣкое неповѣдание".

„P. S. Вий ще прочетете въ английскитѣ вѣстници, че една шайка отъ 300 души албанци нападнала на българското село Янковица, около Манастиръ. Жителитѣ отъ селото се защищавали твърдѣ храбро, но биле побѣдени и селото изгорѣно".

№ 7. За управлението на турцитѣ.

„Слѣдъ русско-турската война западнитѣ държави, именно Англия, обърнали вниманието на отгоманското правителство върху реформитѣ, които то трѣбвало да въведе въ Мала-Азия, особенно въ провинциитѣ, които сѫ извѣстни подъ име Ермения . . . . Ермеццитѣ сѫ много прѣдадени на търговията; тѣ съставляватъ раса, която има голѣмо сходство съ израилското племе. Истинското имъ отечество, — мѣстноститѣ, отъ които водятъ своето начало, — сѫ провинциитѣ на Кавказъ (Ериванъ) и Персия (Адербейджанъ). Безъ да се обръща внимание на етнографическитѣ погрѣшки, направени въ Берлинъ, все пакъ би трѣбвало да се помогне на тѣзи бѣдни ерменци, всѣкога угнетаеми отъ кюрдитѣ, за което свидѣтелствова и съобщението

на английскитѣ военни консули, които сѫ распрьснати въ страната. Въ Мала-Азия сѫ испратили по тоя поводъ коммиссия, състояща отъ Бекеръ-паша, бившии английский полковникъ, който постѫпилъ на турска служба; той билъ въ коммиссията отъ името на Англия, а отъ името на Блистателната Порта билъ Саидъ-паша, сегашния посланникъ въ Берлинъ; и най сетнѣ, отъ двореца билъ испратенъ Сюлейманъ-паша. Пьрвия коммиссаръ билъ чуждестранецъ; втория — образованъ турчинъ, поклонникъ на прѣуспѣванието; третия — по видъ тъй сѫщо образованъ турченъ, но въ дѣйствителность краенъ изувѣръ и врагъ на чуждестранцитѣ и европейцитѣ. Събранието отъ такива различни хора, които имали прѣдъ видъ такива несходни единъ на другъ интереси, и дѣйствовали подъ налѣгание на противоположни идеи, не можло да дойде до никакъвъ резултатъ .... И дѣйствително, когато коммиссията прѣдставила своя докладъ, то мнѣнията и оцѣнката дадени отъ тия три члена биле до толкова противорѣчиви, щото правителството не можло да извлече никаква полза отъ доклада; но това никакъ не го съкрушавало, тъй като западнитѣ държави, и именно Англия, не можили да укажатъ ни на една практическа мѣрка за въвеждание на прѣдложенитѣ реформи. Портата се приструвала благосклонна къмъ всичко, което искали отъ нея, но не могли да направятъ нищо и statu quo-то си останало. — И така бива всѣкога съ реформитѣ, прѣдполагаеми отъ турцитѣ, ако само Европа не надзирава за тѣхното въвеждание, подобно на това, както се е извьршило въ Ливанъ и въ Румелия".

— Когато, прѣди дванадесеть години, Абдулъ-Керимъ билъ въ Шуменъ, то българитѣ отишле да му се оплачатъ отъ войницитѣ, които крали грозде.

„Земнитѣ блага се даватъ отъ Бога, имъ отговорилъ пашата; войницитѣ сѫ бѣдни, а вий сте богати; тий ви защищаватъ, а вий само плюскате. Тий постѫпали добрѣ. Вънъ скоро".

„Отъ всичкитѣ религии исляма най настойчиво отъ другитѣ прѣдписва да даватъ милостиня. Нигдѣ нѣма толкова учрѣждения, назначени за спомагание на бѣдни, сироти и болни, както въ мюсюлманскитѣ страни. Султанитѣ, султанкитѣ и великитѣ везири, прѣдишнитѣ паши, всички се стремили да си оставятъ име съ нѣкакво благочестиво или благотворително учрѣждение. Отъ това се срѣщатъ много джамии, медрессе, богодѣлни, болници и чюшми въ Цариградъ и провинцитѣ. Прос-

титѣ смъртни тъй също се стремятъ да заслужатъ благоволението на небето чрѣзъ създавание нѣкое полезно учрѣждение. Въ Одринъ азъ имахъ една богата съсѣдка вдовица, която имаше само единъ синъ. Когато той умрѣ, то безутѣшната майка, за негова паметь, направи въ улицата една чюшмя".

„Хановетѣ по пѫтищата, които прѣсичатъ Румелия, и които йоще се срѣщатъ въ турскитѣ градове, запазени или развалени, биле въ свое врѣме здания религиозни, посвященни за гостоприемство. Тѣ всички сѫ отъ дѣлани камьни и сѫ направени по единъ и сѫщий планъ.

„Корана учи, че всѣка собственность е достояние публично и владѣлеца на собственностьта е само неенъ блюститель: бѣднитѣ и сиромаситѣ често злоупотрѣбляватъ съ това прѣкрасно правило.

„Прѣди двадесеть години, когато бѣхъ въ Цариградъ, азъ живѣяхъ въ Кабатахъ и, като ходяхъ въ Пера, трѣбваше да минавамъ прѣзъ едни голѣми гробища. Тамъ азъ всѣкога виждахъ единъ старъ просякъ, чисто облѣченъ по источно. Той бѣше съ зеленъ шалъ; лицето му бѣше благородно и около него имаше малко келимче за молитва, омивалникъ съ вода и дневна храна. Малкото блюдо и молбата съ които се обрьщаше къмъ минавачитѣ бѣха единственнитѣ указания на неговия занаятъ. Той пò скоро събиралъ данъкъ, отколкото просилъ. Той съвсѣмъ не чувствувалъ унижение, като просилъ, тъй като мислилъ, че, като немощенъ, той има право, щото достаточнитѣ хора да му помагатъ. Единъ пѫть, азъ му дадохъ десеть пари, но той, като призна тая лепта за твърдѣ нищожна, не я прие и ми каза: „Вий ще я дадете другъ пѫть". И като че почувствова къмъ мене съжаление.

— „Разказватъ, че, когато единъ пѫть султанъ Махмудъ II отивалъ единъ петъкъ на джамия, то единъ дервишъ, съвсѣмъ одьрпанъ, го испрѣварилъ на пѫтя и като се спрѣлъ прѣдъ него въ почтителна поза, съ крьстосани рѫцѣ на корема, — попиталъ Султана:

— Прославленѣйший падишахъ, вѣрвашь ли въ прѣдписанията на Мохамеда, нашия пророкъ?

Да, отговорилъ монарха, азъ вѣрвамъ въ думитѣ на пророка".

„Прѣкрасно! Ето, пророка казва, че всички мюсюлмани сѫ братья: тогава, раздѣли твоитѣ богатства съ твоя братъ".

Султана се засмѣлъ и му далъ една жълтица.

Дервиша разгледалъ жълтицата отъ всички страни, по-

клатилъ глава и казалъ: „Брате мой, защо ми давашь само една жълтица? Нима това значи дѣлба? Какво струва тая монета въ сравнение съ твоитѣ неистощими богатства“?

На това султана му отговорилъ:

— „Бѫди доволенъ, мой брате, и не казвай никому колко ти дадохъ; нашето семейство е твърдѣ многочисленно, — и ако всички мои братья да поискатъ своята часть, то не само нѣма да стигне по толкова, колкото е у тебе, но може би ще трѣбва да устѫпишь нѣщо отъ твоята часть“.

— Корреспондента на автора, като говори, че оттоманското правителство не употрѣблява онѣзи хора за осѫществявание на своитѣ нововъвеждания, споменува за Исмаилъ-паша, разказа за управлението на когото може да служи за прѣкрасенъ образецъ относително това, при какви условия въ Турция се достигалъ редъ и спокойствие въ страната.

„Родомъ отъ околноститѣ на Карсъ, отъ едно Карапанско семейство, Измаилъ-паша, нарѣченъ *Куртъ* (вълкъ), е единъ отъ послѣднитѣ типове на онѣзи турци, които сѫ близо до безвъзвратното исчезвание. Като постѫпилъ твърдѣ младъ на военна служба, той посвятилъ своя животъ да устрои благочиние въ страната, която турцитѣ наричатъ Курдистанъ, а европейцитѣ, Турска Ермения. Справедливъ, но суровъ; религиозенъ, но въ сѫщото врѣме и вѣротърпимъ; безъ особенно образование, но надаренъ съ голѣма смисленность, той достигналъ това, че до такава стъпень захванали да се боятъ отъ него въ тая обширна и дива страна, щото плашили съ него дѣцата. При неговитѣ многочисленни походи, виновнитѣ се наказвали на мѣстото, гдѣто тѣ извършвали прѣстѫпленията, и се наказвали варварски, тъй като тоя е единственния способъ за внушение спасителенъ страхъ на това неубуздано и, само по себе си, варварско племе. На проститѣ крадци той вадилъ зѫбитѣ, които набивалъ въ главитѣ имъ, като вѣнецъ. Отъ него се бояли не само мѣстнитѣ кюрди и номадитѣ, но тъй сѫщо и арапитѣ, племената на които се явявали въ извѣстни епохи на годината въ обработенитѣ области, за да се сдобиятъ съ продоволствие. Въ царствованието на султанъ Абдулъ-Азиса, Измаилъ-паша, като бригаденъ генералъ, билъ изведнаждъ произведенъ маршалъ и назначенъ генералъ-губернаторъ на диарбекирския вилайетъ, който съдържалъ въ него врѣме вилайетитѣ на Диарбекиръ, Битлисъ, Харпонтъ и Дерзимъ. Въ течение на седемъ години, до като управлявалъ, той държалъ юздитѣ на кюрдо-

вет̀ѣ, като потъпквалъ, колкото е възможно, страститѣ имъ къмъ разбойничество и бунтъ. Той ги накаралъ да признаятъ мѣстнитѣ власти, да плащатъ данъкъ, да правятъ пѫтища, съ всички срѣдства да подобряватъ богатитѣ мѣдни рудници въ Арганъ, да правятъ казарми и да благоприятствоватъ на земледѣлието. Слѣдъ истичанието на тѣзи седемь години, Диарбекирския вилайетъ прѣдставлявалъ поразителна разница съ съсѣднитѣ вилайети. Всички, които знаятъ тѣзи страни, едногласно заявяватъ, че въ случай на сериозни безредици, стига само да назначатъ Измаилъ-паша губернаторъ и бунтовницитѣ ще се върнать къмъ своя дългъ. Всички английски консули, които сѫ бивали въ Мала-Азия, говорятъ, че, ако правителството дѣйствително иска да въведе реформи въ тѣзи страни, то трѣбва да възложи тѣхното испълнение на Куртъ—Измаилъ-паша, като му даде съотвѣтственни съ цѣльта съвѣтници. Вмѣсто това, честния паша вече четире години какъ стои членъ на военната коммиссия въ Цариградъ, гдѣто той не може да окаже никаква полза, като не притежава такива технически познания, каквито сѫ необходими при такава дѣятелность“ *).

*) Забѣлѣжкитѣ, които прави Н. Е. Васильевъ върху съчиненията на Лавеле, ний за сега не печатаме; сѫщо и *Запискитѣ на епископа Софрония*, които сѫ взети изъ *Браилското Периодическо Списание*.

СЪДЪРЖАНИЕ.